

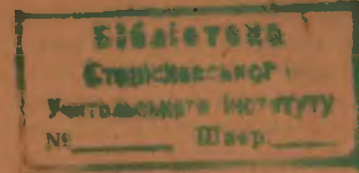
8737

РІВ. ФРАНК

У

ДООБ

Х

I

ДВА ПРОТИВНИКИ

Коло половини липня р. 1856 спішив гірською стежкою, що вела посеред чудової карпатської околиці, селянин віком коло сорока літ, у поряднім строю карпатських мешканців до повітового містечка Б. із села Перегинська. Ріст його був, як часто в тих сторонах, трохи присадкуватий, лице підголене і коротко підстрижений вус; та на перший вже погляд можна було на його лиці відкрити благородніші риси, ніж би їх можна сподіватися у звичайного гірняка. Стрій його, зрештою, зовсім не відрізняв його від інших гірників, хіба те могло декого застановити, що з-під камізельки¹, зробленої з гарного гранатового сукна, видно було ковнір сорочки із тонкого полотна, старанно й зі смаком вишиваної. Борсукова торба, через плечі перевішена і прикрашена різними блискучими металевими пряжками та френзлями² з малих морських мушель, палиця з твердого дерева з гарними срібними сківками, а накінець свобода рухів і, як здавалося, одвертий, зовсім не байдужий погляд на красоту природи — все те робило його чимсь особливим у тій убогій гірській околиці. Із рис його лиця й з усіх його рухів пробивалася сильна воля, енергія, свобода духа, — а око світилося живим, але спокійним блиском людини, що свої похоті й пристрасті приборкала, що вміла панувати над собою й над життям, — але й з твердою вірою, постійно й сміло, з самопевністю йшла до якоїсь вищої цілі.

Той чоловік звався Кирило Петрій і був родом із села Перегинська, славного місця, де народився капітан опришків Довбуш.

До містечка ще майже дві милі. Дорога веде вже через останні відноги гір, ще через один верх, а зайдеш на широку рівнину, що, незначно здіймаючися, тягнеться аж ген до басарабських степів. Тою рівниною дорога одностайна й монотонна, — теж Петрій старався, доки ще не кинув милих, рідних гір, налюбуватися їх красою, їх свіжістю, їх життям. Погода була напрочуд гарна, верх, що перед ним лежав, з долу порослий був густим, мовним лісом, що здалека синівся довкола гори, мов би то кусень небосклону відірвався, і, скотившись з верха, обляг його стопи

¹ Жилетка.
² Торочки.

НБ ПНУС

8737

90
9/IV

У, 8737

Франко Гв. и л.

Шворин

8737

довкола блакитним вінцем. Верх свобідний був від дерев, тільки розлогі, рідкі корчі ялівцю¹, обнизані напереміну то зеленими, то темносинявими, то чорними ягодами, понасторошували довкола них, мов би для оборони, густо свої коротенькі, гострі шпильки. На самім верху розсілася невеличка громада столітніх, присадкуватих та прегрубих і розлогих буків, що путникам² літом у тіні своїй готували милий і приємний відпочинок, а зимою посеред своїх конарів³ не раз спасали їх від вовків. Та мальовнича і прекрасна група дерев зветься враз із цілою горою—„Довбушевий верх“. Поважно поглядають ті старі дерева довкола на околичні гори від полудня і сходу і на безмірну, злегка хвилясту рівнину, котру шумні срібні струї Бистриці⁴ перетинають. Але заразом щось тужного й сумного чути в шелесті тих буків, у дзюрчанню холодної скальної⁵ криниці понижче; дух якийсь таємничий, незваний та сильний віє в тій самотній, хоч так чудовій, околиці,—серце і радо би розширитися далеко, обняти собою той „світ тихий, той край милий“,—та чогось дрижить, чогось тривожиться! Мабуть ще не час!.

Петрій прискорив ходу, щоб скоріше дістатися на верх,—місце те мало віддавна для нього неописану принаду. Поглянув широко довкола, довго, любо майже дивлячися в кожну сторону, вкінці, відхнувши, сказав:

— Боже мій,—що за чудовий край, що за широкий, що за багатий край! А той нарід,—що за щирий, що за добродушний,—а прецінь...⁶

Не договорив, але дальше пильно й тужно вдиваявся в прекрасну знану околицю.

— Мій батько, вмираючи, показав мені й цілому нашому родові велику ціль. Я її спочатку не розумів, але тепер вона ясна перед моєю душею, дорога до неї проста,—але ох, як же то ще далека! Боже мій, коли ми скінчимо ту дорогу?..

Та бог мовчить, і природу залягла глибока тишина,—лише збоку між буками злегка зашелестіло сухе торішнє листя, захрупотів лім. Петрій оглянувся,—нічого не видати. Мабуть, серна полохливо перегнала сухим листям долів⁷ із звичайного леговиська.

А на небосклоні високо плаває самотній орел, то широкими розмахами крил угору здіймаючись, то знов спокійно легкими закрутами тонучи в долину.

— Скажи, орле,—може ти розпитав у того ясного сонця, скільки воно ще разів має сходити над тими прекрасними горами, заки?..

¹ Яловець—шпилькове дерево.

² Подорожнім.

³ Гиляк.

⁴ Має бути Лімниця.

⁵ Що впливає зі скелі.

⁶ Все таки.

⁷ Униз.

— Заки що, пане Петрію?—відізвався грубий, дикий і трохи хриплий голос ззаду з-поміж буків.

Петрій оглянувся і спокійно, мов би того сподівався, змірив очима того, що його тими словами привітав. Як запевняли ті, що Петрія знали особисто, рідко коли щось могло так нагло його заскочити, щоби на лиці його видний був який неспокій, щоби із уст його добувся хоч би найлегший голос зачудовання. Рівновага,—не апатична, але зовсім свідомо рівновага духа, значила кожний крок його життя.

І справді, треба було цілої непереможної рівноваги духа, щоби не то не зачудуватися, але й не перелякатися на вид чоловіка, що при тих словах станув перед Петрієм.

Чоловік той дивну якусь мав подібність своєю фізіономією до одного з тих буків, що вінчали Довбушів верх,—такий, здавалося, був сильний, коренастий, грубий,—такий високий ростом, такий загадковий у своїх рухах. Вік його був, може, такий, як Петрія. Лице його плескате, губи, з котрих долішню звичайно зубами прикушував, трохи віддуті,—чоло широке, як дошка, а на обох його кінцях кості, дивно якось вистаючи, творили над його очима дві подовжні, поперечні могилки, мов би насади двох рогів на голові вола,—все те надавало йому вид тарана, яким у давнину розбивано мури. Голова велика, ціла майже, крім уст, очей і чола поросла чорним, коротким і, як щетина, твердим волосом, звичайно була в долину похилена,—малі, чорні очі мали якусь ящірчину живість і все з дивним виразом звертали в один пункт. Якимсь упертим, твердим і антипатичним видавався той чоловік, так що, уздрівши його перший раз, годі було вдержатися від мимовільного дрижання. Додаймо до того велику булаву в широкий, як лопата, руці,—топір і широкий ніж за ременем,—і стоїть перед нами перший-ліпший бандит Аbruцців або Піренеїв.

— Слава Ісусу Христу!—поздоровив його Петрій.

— Слава навіки!—відповів він і, вийшовши зовсім з-поміж буків, став як мур перед Петрієм, опершись на булаву і вліпивши свої маленькі очі в його лице.—А куди бог провадить, пане Петрію?—В місто, сусідо. Маю там дві пильні справи.

Лице „сусіди“ скривилося легким, іронічним сміхом і він, прикусивши долішню губу, цідив крізь зуби:

— А відки ж мені стільки чести бути вашим сусідою, пане Петрію? Борони боже, щоби я коли так високо сягав!

— Що ж то? Хіба ви самі від мене відхрищуетесь? Я вами, Довбушуку, певно не гордю і ніколи не гордував!

— А, так, так... але напевно—мушу признати...—душив на силу Довбушук під час слів Петрія, та коли той назвав його ім'я, затрясся цілий, мов би під ним земля захиталася, а заразом запалали йому очі якимсь яскравим світлом. Та то був єдиний проблиск внутрішньої бурі, котра, здавалося, чимраз грізніше збиралася в Довбушуківій душі,—тепер був ще спокійний і всміхаючись холодно продовжував розмову:

— Га, хай буде й по вашому, пане Петрію! (Тее „пане“ вимовляв завсіди з особливим притиском і якимось дивним тоном, в котрім змішана була гірка іронія з ненавистю й погордою). Я ніяк не можу насмілитися вам перечити, — крий боже! Але, — перервав нараз зміненим голосом, — чи не можна знати, що то за дві пильні справи маєте в місті?

— А чому ж ні? Хочу відібрати сина із шкіл, — він мені тепер дома потрібніший, — а як дотепер не навчився розуму, то більше, певно, не навчиться. А з рештою, світ — найліпший учитель, бо вчить жити, під час, коли в школах хіба там читати, писати, рахувати або й ще чого непотрібнішого вчать.

— Менша ото ¹, — перервав живо Довбушук, — а друга справа яка?

— Друга? От, до поліційного уряду.

— А не можна запитати, чого вам там треба?

— Щось ви сьогодні дуже цікаві, сусідо! — відповів усміхаючись Петрій. — Того я у вас до цього часу не спостеріг.

Довбушук аж тепер отямився, що трохи задалеко загнався і, закушуючи сильно свою долішню губу, відпер скоро:

— Вибачайте, пане Петрію, що так наприкрюся... але... бачите... якась мене цікавість напала... та я... зовсім... як називається... не хотів...

Довбушук доразу змішався. Видно було, що при останніх словах думки його зовсім чим іншим були заняті. Язик несвідомо говорив слова без зв'язку. Петрій хотів перервати неприємну зустріч і, збираючися в дальшу дорогу, сказав:

— Бувайте здорові, Довбушуку, — дорога далека, а мені дуже пильно, треба поспішати.

— Петрію, — крикнув нараз Довбушук, — не йдіть до Б.

— А то чому не мав би йти, коли мені конче треба? Адже я вам кавав, що мій Андрій...

— Андрій може ще там погуляти, коли школа скінчилася. Він уже прецінь дорослий, за мамою не буде плакати.

— А хоч би й так, то другої справи не можна відкладати. Я мушу...

— Петрію, прошу вас, вертайте додому! — говорив, м'якнучи нараз, Довбушук, хоч в очах його видно грав зловіщий вогонь, готовий вибухнути за леда словом². Та йому неприродна лагідність прикро контрастувала з попереднім, диким і грізним тоном.

— Що вам, Довбушуку? — умовляв Петрій, — чому налягаєте на мене, щоб я вертався, коли ніяк не можу?

— Не можеш! Га, га, га, — не можеш! — крикнув Довбушук. — Го, го, братчику, знаю я, що тебе за ланцюг тягне до поліційного уряду! Чув я дещо в селі.

— Ну й що ж у тім дивного, хоч би й так?

— Ні, ні, нічого дивного, нічого дивного! Але... але я тебе прошу... я тобі наказую: вертай зараз назад додому! — так кричав Довбушук, щораз лютіше, а очі зайшли йому кров'ю від внутрішнього напруження, потрібного йому, щоб до тої хвилі здержувати себе.

— Чи ви, сусідо, не загадали сьогодні грати щодо мене ролю економа, що наганяє панщизняків до роботи, або вашого предка, Довбуша?

Петрієві нерозважно вирвалося те слово, чув, що помилився, та годі було направити: чекав, лише, який вплив ті слова зроблять на противника. А в серці Довбушука, як видно було по його очах і лиці, йшла страшна боротьба, страшно кипіла кров! Але тим разом ще угамувалася, — дав тільки волю словам.

— Прокляте, зрадницьке плем'я! Що за ім'я вимовили твої собачі уста? Поглянь, ти пропаща душе, поглянь кругом на ті гори, поглянь на край той, що й тобі, собако, таким чудовим видався, на ту безмірну рівнину, поглянь і скажи мені: хто був недавно князем і владикою тих гір, орлом того повітря, оленем тих борів, паном тих панів аж ген по Дністрові води? Довбуш! Перед ким дрижали смілі й сильні, корилися горді? Перед Довбушем! На кого надіялися слабі, бідні й пригноблені? На Довбуша! Хто був красою наших гір, начальником наших легінів¹? Довбуш! Той самий Довбуш, чия рука замолоду садила ті буки, видобула з каменя оцю воду, той самий Довбуш, рука котрого забрала безмірні скарби від панів і вельмож, наділяючи здобутим бідних братів, той самий Довбуш, якого підступно вбив і ограбував з усіх його скарбів проклятий пам'яті поганець і урядник² — твій дід! Скажи, ти, собачий накорінку, де скарби Довбушеві, скажи, де ті купи золота, срібла й дорогого каміння, про котрі говорить нарід, про котрі няньки оповідають дітям, про котрі легіні співають пісні, про котрі оповідають сумні відомони тих гір, Довбушевого князівства?

Під час тих слів вогонь страшного запалу та завзяття палав на лиці Довбушука, його очі дико бігали.

— Скарби Довбушеві не вам належать, — відповів спокійно Петрій, будім то давно вже сподівався такого звороту тієї не зовсім приятельської розмови.

— Не нам? О, я знаю, що не нам! Але кому повинні належати? Чи не нам, єдиним його нащадкам? Чи не нам, його внукам, котрі тепер з голоду пухнемо, котрі не маємо чим грішне тіло вкрити, в зимі босі ходимо під час, коли собаки, вбивці нашого діда розкошують, свої діти строять³ та до шкіл посилають і в цілій околиці мов пани які верховодять!

— Ей, не гнівить бога, Довбушуку! Розкошують із того, що запрацюють! А щодо дітей, то чи ж я сам ваших обох синів не

¹ Парубків, хлопців.

² Урядник — службовець.

³ Строять — добре одягають (стрій — одяг), прибирають.

¹ Залишмо це.

² За кожним словом.

посилав до школи, чи ж я не рад їх був також у люди вивести? Що ж, коли ви у вічній ненависті, у вічній ворожнечі до мене навіть своїм дітям не бажали добра з моєї руки й відібрали їх зі школи, та вмовляете в них безперестанно ту ворожнечу й ненависть, котра нас скоріше всіх погубить, як одному з нас поможе!

— О, не дідеш ти того, щоби я або котрий інший Довбушук приймав ласку з твоєї руки, коли може справедливо того домагатися, аби ти сам перед ним корився! Хай пропаде твоя поміч! Хоч би зійшов я й на жебрацьку торбу, то такі кусник хліба, котрий мені твоя рука подасть, не варт би був і того, щоб його свому псові кинув!

— То чого ж хочете від мене, коли ви такі фудульні!

— Свого! Своєї спадщини — Довбушевого добра — і то цілого, до крихти, а тоді тільки можеш ти сам, як хочеш, спуститися на нашу ласку!

— Алеж того я вам не можу дати, дайте мені спокій! — відповів різко Петрій. — Коли би воно до мене належало, я би вам з охотою все віддав до останнього гроша, — не тільки для того, щоби вас не кривдити, але щоби вас спекатися й звільнитися від вашої ворожнечі!

— Га, вовк в баранячій шкірі! Ще й готовий плакати милосердними сльозами, щоби, обтерши сльози, тим легше пожерти! — воркотів крізь зуби Довбушук. — Петрію, — додав в кінці давнішим грізним тоном, котрий старався, скільки можна, злагодити, — Петрію, ще раз, останній раз кажу тобі добрим способом: віддай Довбушів скарб правим власникам!

— Правим власникам? Чи то в тебе праві власники, що по-зодійськи крадуть те, що до них не належить? Довбушуку, дай мені спокій! Як тебе нужда припре, можеш кожного разу прийти до мене, у мене все відчинені двері для біднішого брата, відчинена комора для потребуючих!

— А так, то значить, іди до нього жебрати!!

— Добро, — котрим мене бог поблагословив, — тягнув даліше Петрій, не зважаючи на слова Довбушука, — то праця моїх власних рук, не Довбушів скарб! Не я власник тих грошей кривавих, не я можу ними розпоряджати! Вища ту владає рука, тож трудно мені проти неї перти!

— Га, то я тебе попхну, ти безстидний шахраю! — ревно диким, до найвищого ступеня роздражненим голосом Довбушук і, цілою силою порвавши свою булаву, підніс її високо понад себе і спустив потім на Петрію так, як рубач сокиру, котрою хоче одразу розлупати грубу й жилу колоду. Але Петрій, як би того сподівався, в тій же хвилиці відскочив набік, а своєю палицею та сильно вдарив Довбушука по пальцях, що тому випала з рук тяжка булава. Та лютість Довбушука тим зовсім не ослабилася. Зати-

нувши зуби з болю, з виразом найстрашнішої дикости на лиці прискочив до Петрія, зціпив його сильно правою рукою, а лівою, рийнявши з-за пояса довгий, вигострений ніж, з цілої сили пхнув Петрієві в груди. Але яке ж мусіло бути його здивовання, коли Петрієві груди задзвеніли сталевим брязком, а ніж зсунувся по них у долину без найменшого ушкодження! Мов ревуca хвиля о скалу, так розбилося його завзяття і дикість о непорухний спокій і сталеві груди противника. А Петрій під час тої переражаючої сцени був спокійний і з тихим погірдливым усміхом поглядав на свого противника, — один тільки його рух був той, що вирвав Довбушукові ніж із руки й увільнився від його не зовсім приятельських обіймів.

— А то що? — заговорив він перший енергійним, але спокійним голосом. — Чи ви не знаєте, що можу вас тепер зараз у місті обвинуватити й наробити вам немало клопоту й біди? Не грайте зі мною, бо все, все, що гадаєте мені злого зробити, ви самі на себе карбуєте! Як самі видите, я вас не боюся, але ви — стережіться!

По хвилі мовчання мовив далі:

— Ні, Довбушуку, ви дуже собі нерозважно вчинили, хочаби мене позбавити життя! Бо, поминувши вже зовсім правдоподібну можливість, що вас зараз висліджено би й спіймано, зважте лиш, чи б вам те на що придалося! Ціль ваша добитися Довбушевих скарбів — сталася би власне через мою смерть неможливою, бо, крім мене, ніхто не знає місця, де вони сховані, а самі б ви їх певно і до смерти не найшли! Але бувайте здорові, не гнівайтесь за ту коротеньку научку; вірте мені, я лиш вашого добра бажаю, хоч ви все такі недобрі на мене!

І тихим ходом, спокійний, хоч трохи сумний, пішов Петрій далі своєю дорогою.

А Довбушук усе ще стояв, мов остовпілий, на місці, вкінці підняв спущену голову, загриз спідню губу і, заскреготавши зубами, проворкотів до себе:

— Собака, його попереджено! А тепер хоче ще бути великим, щоби мене тим більше упокорити! Але зажди, зажди лишень, я потраплю зробити тебе трохи податливішим, зламати твій кам'яний спокій!.. Але то правду сказав, що крок мій нерозважний! Так, він мусить жити, він мені потрібний живий, був тараюся ще дістати його в свої руки і, — додав затискуючи в пост і й блискаючи очима, — я його дістану! О, але тоді... кулак

оговорив, але видно було, що нутро його кипіло взбурене, аж д'яку тім варілися якісь грізні думки і пляни, котрі зайшли у його душу. Хитаючися й не зважаючи на стежку перед ним, пішов Довбушук уділ, піднявши свою булаву, і незабаром сів у щавині бору, що тягся, як велетенський вінець, біля стіпу його верха. Довбушев

¹ Фудульний — зарозумілий.

II ДОНОС

Різномодні думки роями тиснулися в душі Петрія. Задоволення й певність після перемоги, здобутої над затягтістю Довбушука, перелилися в душі його в благодатне почуття надії, що скріплює нас перед новими небезпеками. Його уява розкривала йому перед душею широкі картини будуччини. Він бачив, як за Довбушеві скарби здійснюються по цілім краю народні школи й освітні інституції, і навчається тисячі убогих сільських дітей, підноситься рільництво й промисел, підноситься й убагороднюється працююча кляса, виробляється українська інтелігенція, а всі ті велетенські діла ростуть, дозрівають під проводом його щасливіших нащадків. Петріїв Никне, немов чорна мара, незгода між Петріями й Довбушуками, за тим прикладом і інші партії, котрі спорилися досі за останки маєтків своїх батьків, замість щоби мали спільною працею їх побільшувати й удержувати, подають собі руки в згоді. І його душа, полонена блиском тих чарівних картин, не могла від них відірватися, а уява його під впливом нескінченно просторих ланів, котрі він бачив очима, ширила щораз дальше світ його душевний, показувала йому цілу, велику, нерозділену і нероздільну Україну, цвітущу й веселу, щасливу, славну й могутню!..

— О боже, — зідхнув він із глибини серця, — коли все те так станеться?

— Доброго полудня! — поздоровив його якийсь єврей, котрого він дігнав по дорозі.

— Доброго здоров'я!

Самотні, широкі поля, котрі якось тиснули душу самотню й німим мовчанням понукували до розмови, до знайомства хоч би з цілком незнайомим, скоро його стрілося. Подорожній єврей, котрого Петрій стрів, мав у лиці своїм щось таке принадне, таке людське, що Петрій зараз, за першим поглядом на нього, зупинився й зачав пильно приглядатися тому чоловікові. Свобода рухів, великі розумні й ясні очі, простий ніс, що знаменує енергійність і силу характеру, крім того, щирість і одвертість, всі ті більшості євреям так невластиві риси вдарили Петрія. Йому здавалося, що він уже десь колись те лице бачив, хоч невиразно й хвилино.

Розмова зачалася від звичайних запитань про дорогу, жнива, про село, з котрого йдуть, і ціль, до котрої йдеться. Петрій довідався, що той незвичайний єврей називається Ізаак Бляйберг і йде також до Б. у власній справі, яку вважав за нецікаву чи за мало важливу, щоби про неї другому оповідати. В дальшій розмові побачив Петрій, що Ізаак зовсім не має єврейського акценту, говорить так плавно і звучно по-українському, як родовитий графинець. Він почував щораз то більшу якусь неописану силу до того чоловіка, — він оповів йому своє діло, з котрим він до Б. до поліції, промовчавши, однак, про підозріння, як на Довбушукових синів.

— Коло 5.000 ринських золотом і сріблом¹, що за велика сума на наші тяжкі часи, — аж скрикнув Ізаак, то була перша ознака, по котрій Петрій знов пригадав собі, що має єврея перед собою.

— Знаєте ви що, пане Кириле, я маю зносини з багатьма євреями і християнами в М. на Угорщині, де звичайно єсть осередок усіх шпигунів, що виловлюють злодіїв, я міг би зателеграфувати зараз із Б. до них. А не знаєте так більше-менше, хто би то міг був зробити.

— Якби ви були такі добрі, то просив би питати за двома молодими людьми, досить підозрілого й зухвалого вигляду, літ коло 18—20.

— Що? То ви, таким способом, більше-менше знаєте їх?

— Ні, я бачив часто двох таких людей, що снувалися туди, де лежали гроші, та чи я міг і подумати, яка була їх ціль? Мимо того я вирішив сьогодні рано перенести гроші на безпечніше місце, але вже й місце застило по них.

— Позвольте запитати, — перервав нараз іншим тоном Ізаак, — чи не бачилися ми вже коли? Ви мені щось знайомим видаєтеся!

— І мені так здається, — сказав Петрій, — але неможу собі пригадати, де то і коли могло бути?

Настала довга мовчачка, — кожний із подорожніх потонув у спогади, але ні одному не могла прийти на пам'ять ані хвиля, ані нагода, при котрій вони бачилися. Прийшовши до Б., вони попрощалися, єврей обіцяв якнайскоріше дати про себе чути й поспішив за своїм ділом на Лан, котра була часть міста, замешкана майже виключно євреями.

А Петрій, вступивши по дорозі до сина й приказавши йому збиратися в дорогу, пішов до поліції. Пан Чакан, шеф поліції місцевої, висловив може ще більше здивування над розміром втрати простого, як здавалося, селянина й обіцяв йому щиро зайнятися вишукуванням злодіїв, котрих Петрій так само означив, як Ізааківі, промовчавши їх імена й те, що він знає їх.

Пощо подав Петрій донос у такий спосіб? Чому він попросту не сказав, чия це справка? Пощо він через такий невиразний опис злодіїв наражався на цілковиту втрату так значної суми?

Мотиви його поступовання були зовсім прості. Він зв'язаний був присягою стерегти Довбушевих грошей і зберегти їх у цілості, — присяга вимагала від нього поліційного слідства на випадок втрати. Але разом присяга зобов'язувала його старатися яким-небудь способом прийти до згоди і єдності з Довбушуками, бо аж тоді і мала наступити пора їх спільної роботи для добра народу. Він гадав, що лагідністю, уступками позискав їх, він хотів їх щадити, а однак же назад відзискати свою втрату. Але таке поступовання, як він сам бачив, не могло довести його до цілі. Або мусів зректися грошей, або явно викрити імена злодіїв.

¹ Ринський — коло 80 копійок.

Випадок допоміг йому відзискати втрату і дав йому навіть нагоду ворогам своїм показати доброту свого серця, хоч мало що поміг йому до переведення згоди і втихомирення злости Довбушуків. Як то сталося, розкажемо опісля, а тепер перенесімся на Зелену вулицю, де було помешкання Андрія. Та самотня й тиха вуличка, що вся, як бачилося, потопала серед зелених вишневих та грушевих садів, була найвідповіднішим місцем мешкання для учеників. І дійсно, найбільше їх на ній роїлося, і наповняло своїм криком, пустотами, гудінням, ученими фразами і розмовами кожний закуток.

III

ПРОЩАННЯ ШКІЛЬНИХ ТОВАРИШІВ

Андрій Кирилович Петріїв був молодець коло двадцяти літ із зовсім приємними та цікавими рисами лиця, котрі, однак, трудно було назвати хорошими. Його русяве волосся спадало густими кучерями на плечі. Високе чоло все блищало, а в його чорнім, блискучім оці відбивався внутрішній спокій душі. При ближчій спостереженні однак можна було на дні того ока викрити якусь рису глибокої меланхолії, котра часом, особливо в пізніших літах, часто розливалася по цілім лиці, вкриваючи його якимсь напівпрозорим матовим світлом: щирість, добродушність видна була в усіх його рисах у цілім складі його лиця. Ріст його був мірний і видно було, що з часом він стане такий присадкуватий, як батько, але його організм був цілковито й сильно розвитий, а в усіх рисах видно було бистроту й енергію.

В товаристві розмовний, веселий і навіть жартівливий, і зате дуже люблений товаришами, він помимо того був схильний до самотності й роздумування в тишині. Лагідність і послужливість, бистрий розум, пильність і витривалість у праці, здорові поняття про речі еднали йому всюди приятелів як між товаришами, так між учителями й старшими. На селі, коли приїхав на вакації, любив він говорити з селянами, прислухуватися до їх природної філософії, — так простої, а все ж таки так повної глибокої моральності. Між товаришами він особливо любив живих, веселих, дотепних молодців, і для того найщиріша дружба в'язала його з Олександром Тисяком — сином убогих батьків із невеличкого гірського села, за кілька миль віддаленого від Перегинська, але котрий із своїх гір, крім характерної красоти лиця, крім здоров'я і свободи рухів виніс нічим непереможну веселість. Пристрасний прихильник співу й пісень, і сам досить хороший тенор, був Олександр ще більшим прихильником товариства, жартів і веселих розмов. Непосидючий і бистрим дотепом обдарований, умів кожного втягнути в розмову, кожного зайняти, кожного розвеселити й забавити. Але та, як здавалося, легка, дитинна поверховість та пустота й веселість поривала глибоке, ніжне почуття й передусім впливом буйної, веселої фантазії. Олександр ще

нижчих клас відрізнявся тим, що робив завсіди найліпше задачі, він давно ще почав пробувати виливати свої фантазії у вірші й славився між товаришами поетом.

В помешканню Андрієвому вже пусто, голі стіни мають понурий вигляд, речі ще вчора передав додому. Він уже приготувався до подорожі, чекає ще тільки товаришів, котрих просив до себе на четверту годину, щоби з ними попрощатися, і ходить задуманий широкими кроками по світлиці.

Перед ним на столику лежить розпечатаний батьків лист, котрого вчора дістав, і в котрому йому батько писав, що мусить покинути дальші науки й вертати додому. Немало те спочатку застановило й здивувало Андрія, бо батько його перед тим ніколи йому про те не згадував. Жаль йому стало товаришів шкільних, з котрими в щирій, братній дружбі так багато літ пережив, жаль йому стало й тих наук, котрі лиш що зачав був правдиво любити й цінити, а котрі тепер назавсіди мав покинути. А знов з другої сторони і рад був вирватися із-межи міських мурів, що стісняли його широкі груди, рад був жити близько батька, котрого дуже любив і поважав, рад був поцілувати руки любої матері, котрої не бачив ще від великодних свят, а накінець — і його тяг до Перегинська сильний магнес, двоє блискучих, живеньких і чорних, як вугіль, оченят.

От про що думав Андрій, ходячи по своїй пустій кімнатці.

Та ба, — готов я був, любий читачу, мимовільно затаїти перед тобою ще один, і то може найважливіший предмет гадок Андрія, — предмет, із котрого хоч почасти дасться пояснити ту скриту меланхолійну рису нашого героя. Щоби однак ліпше зрозуміти й у властивім світлі побачити цілу річ, перечитаймо одну маленьку картку з історії дитячих літ Андрія.

Було це вечором у неділю. Пречудова весняна природа красувалася цілою повнотою свіжости, життя й запаху, — свобода й радість наповняли, здавалося, б'єзмір і проникали наскрізь людське серце. Благодатне тепло виваблювало щораз нові громади різнобарвних квітів із землі, щораз нові громади святочно вдягнених людей із тісних хатин у поле, на вулицю, на прохід і дружню розмову. Коло батьків, котрі під вечір засіли широкими кругами по колодах серед села, крутилися гурмами діти, граючися та наповняючи повітря криком і гамором, мов громада галок. Вкінці зібралися й побігли в поблизький лісок, котрий був на стоці так званої Чорної гори і припірав майже до самого Перегинська. Юрбою, з шумом і криком побігли діти в лісок по квіти й ягоди, не зважаючи, що вже сонце хилилося до заходу, — з ними побіг і малий Андрій. Прибігши вже до стіп самої гори і заки ще ввійшов у ліс, хлопчина мимовільно підніс очі вгору. Сонце власне запало за сам вершок Чорної гори і червоним світлом обляло за собою широкий край небозвода. На тім червонім тлі рисувалася в диких, пошарпаних, гострих і утесистих формах мов скаменілий кістяк велетня, Чорна гора. Але той вид не був

нічим новим для малого Андрія, — інший предмет заняв у її хвилі цілу його увагу. На самім вершку Чорної гори, на найвищій скальній іглі, де хіба орли клали свої гнізда та хмари мовчки пересувалися, стояв непорушно, як камінь, з руками зложеними нахрест на грудях, чоловік у гірському строю. Велетенська його стать рисувалася виразно на криваво-озаренім небі, видно було його голову, схилену вділ, а малому Андрієві бачилося, що він поглядає згори на нього й киває йому, щоби не йшов у ліс. Але товариші його вже повбігали були в лісок і гуділи по нім як джмелі, скачучи поміж смереками, та кликали Андрія. Той відвернувся від незвичайного чоловіка й побіг за іншими. Не минуло одначе чверть години, як діти вбігли в ліс, сумерк уже западав по долах і чагарах¹, роса густа сивим ліжником покрила вузенькі луки між горами, тишина розсілася в природі, коли нараз перервав її страшний крик дітей у ліску. Видно, щось страшного мусіло статися, бо крик ставав усе дужчий і розпучливіший, вкінці кількох коро дітей вирвалося з ліска і з страшним криком, що духу погнало в село. Андрія не було між ними.

Настала довга, тяжка тишина.

І знов перервав її тривожний крик. Були то голоси селян і селянок, котрі, почувши від дітей, які встигли втекти, що два ведмеді напали інших у ліску, і озброївшись чим хто міг, поспішили на рятунок дітей. Попереду, бліда як смерть, без слова, без голосу, бігла Андрієва мати.

— Сюди, сюди, ходіть за мною, ось тут недалеко на полянці! — кричав один хлопчик, котрий насмілювався ще раз із людьми вернути в ліс і показати їм дорогу. Ходіть лишень! Он тут ми збирали ягоди, нараз заревіло щось за нами, я в ноги, обертаюся, а то два ведмеді біжать просто на нас, такі вам великі, я вже потім не знаю, що далі сталося, бо аж у селі отямився.

Так розповідаючи, запровадив потривожених аж на згадану полянку. Тихо й сутінно було на ній, у першій хвилі не можна було нічого уздріти.

— Мати божа, а це що? — крикнула одна селянка, спіткнувшись на щось м'яке під смерекою.

В тій хвилі засвічено ліхтарню, котру приніс із собою один із селян, і перед очима присутніх постав страшний вид.

Мов снопи на тоці, валялися по цілій полянці нещасливі діти, пошарпані, плаваючи в калюжах власної крові. Глибокі рани, із котрих ще капала кров, свідчили, що життя вийшло вже давно з тіл і даремний тут усякий рятунок.

З криком страшного одчаю, з криком пронизливим до кости, бо в нім звучала вся сила материнської любови, кинулися нещасні матері відшукувати своїх дітей. А перед усіма Петріїха, котрої серце рвалося за своїм одинаком. Тиха лісова полянка вдруге зазвучала страшними голосами розпуки й болю.

¹ Ярах порослаж кущами.

— Ось він, ось він! — крикнула Петріїха, кидаючися зомліла на свого Андрійка. Лежав нещасливий хлопчина між трупами, цілий підпливши кров'ю. Але диво, — мати бере свою дитинку в дрижачі руки, глядить, де страшна рана, котрою вийшло молоде життя, але рани добачити не може, лиш кров обляла його голівку, руки й плечі, — рани не видно. На землі, де лежав Андрійко, широка калюжа крові, але може вона виплила з інших трупів?

— Боже, чи це могло би бути?..

Іскра надії блиснула в серці бідної жінки, розпука додала їй сил; розірвала сорочку на дитині, прикладаючи руку до серця, серце б'ється в грудях..

— Він живий, — крикнула, а в тім голосі тисячі почуттів мішались. — Води, води!

Принесено води, покроплено Андрійка, і він ожив.

— Що тут таке? — запитала дитина. — Ох, мамуню, чи ви тут? А той чоловік великий, де він, чи ви його бачили?

— Що за чоловік, моя душечко? Я нікого не бачила — що за чоловік?

— Хіба ж ви його не бачили? А вже він недавно тут був, саме тоді прийшов, як ведмеді шарпали Семенка й Настуню, а ми, решта, в страху стислися в купу!

— Андрійку, як то було, як то сталося? — питали селяни, обступивши щасливу матір.

— А вже вам говорю, що прийшов якийсь чоловік, я його не бачив ніколи, аж тепер перший раз, як сонце заходило.

— Де ж ти його бачив?

— А он там, на самім вершку Чорної гори, він стояв, а руки мав зложені нахрест на грудях, так як бабуня, коли їх мали брати в ямку.

Всі, котрі те чули, поглянули по собі з усміхом недовірливости, думаючи, що хлопчина зі страху говорить якісь небилиці. Але хлопчина зовсім спокійно говорив, лиш лице його було ще смертельно блідне.

— А потім, як ведмеді надбігли, бачив, як той самий чоловік спішив згори, але зараз сховався в гушавині. Уже ведмеді всіх покусали й бігли до мене, коли нараз він став перед мною, витягнув руки догори, але нічого не сказав. Я настрашився ще більше, коли побачив, що ведмеді зачали леститися йому до ніг, як пси. Що далі сталося — не знаю.

І знов люди поглянули по собі, але на цей раз ніхто не усмінувся. Мимовільно очі всіх звернулися на вершок таємничої Чорної гори. Пошарпані скали й дикі зворища¹ бовваніли в нічній сутіні і здавалося не одному, що вони всі поволі рушаються, але й живої душі не було видно між ними.

— Синочку мій, ходи додому! — озвалася Петріїха, беручи за руку Андрійка.

¹ Гірський яр, провалля.

Плач та завід нещасних матерів розлягався тим часом по лісі. Нещасні пообвивали покалічені і криваві тіла й понесли додому. Який був той вечір в Перегинську, не легко описати.

Ніч настала темна й хмарна, вітер свистав у проваллях Чорної гори, мов би заводив разом з бідними батьками. Заледве потомлені горем і жалем люди поснули, дався чути крик:

— „Горить, горить!“

Вогонь вибух у сусідній хаті коло Петрія при самім кінці села. Вітер як би підняв ту нову бурю на свої крила, ніс із страшною скорістю знищення по селі, і в кількох хвилинах більша його половина бухала кривавим заревом. Крик, метушня, зойки мішалися з тріском делін, що падали, із шумом полум'я. Всякий рятунок був даремний при так страшнім вітрі та при недостатку приладів проти пожежі.

Петрієва хата була одна з перших, котру охопив огонь. Не було часу нічого виносити. Петрій, котрий у грізних хвилях ніколи не тратив притомности, зібрав, що цінніше, виніс на безпечне місце, і побіг рятувати сусід, сказавши жінці йти з дитиною в город і стояти здалека. Але нещаслива Петріїха, другим уже одного вечора ударом прибита, стратила зовсім притомність і, коли отямилася в городі, побачила, що Андрія не було при ній, і пригадала собі, що його в метушні забула винести з хати.

— Мій син, мій Андрійко! — крикнула нещаслива й зомліла упала на землю.

А Андрійко після страшної тривоги в ліску спав твердим сном, аж доки не збудила його духота, дим і жар, що збільшувався щохвили. Бідна дитина зразу не могла зрозуміти, що це значить, але, коли надворі побачила страшний блиск і почула крик і писк народа, зачала собі й кричати й плакати. Та те недовго тривало. Дим заирав дух бідному хлопчині, жар відібрав йому сили, він упав на постіль, не мігши вже й рушитися. Ще раз розплющив очі й побачив, як нараз перед ним став той же самий таємничий, високий чоловік, котрого вже два рази сьогодні бачив, його велична постать, рисувалася дивно на червонім тлі пожежі, котра вже зачала бухати через вікна, він приступив до хлопчини і взяв його на руки. Андрійко в тій же самій хвилі стратив притомність, заплющив очі, а голова звисла йому на діл, як мертвому.

А в городі лежала напівмертва Петріїха. Ніхто не поспішав її рятувати, аж дощ, котрий коло півночі пустився, прикликав її до життя. Місяць проглядав де-не-де з-поміж хмар, і при тім світлі вона побачила, що при ній, нерухомий, як у ліску, лежав її Андрійко.

І від того то часу кожної ночі уві сні ставав перед Андрієм незнаний, таємничий його спаситель; нараз він бачив його на яві при заході сонця на верху Чорної гори на червонім тлі соняшного зарева і вінці вже не міг собі пояснити, коли його бачив у сні, а коли на яві. Дарма він напружував свого духа, щоби дійти, що може його в'язати з тим таємничим чоловіком, а однак

чув те сам, що його доля зв'язана з ним, чув, як йому здавалося, ті сильні невидимі узи¹. І від того часу датувалася та риса мелянхолійна в його душі. Але тепер постановив він собі дійти будь-що-будь тої таємниці й пізнати ближче того чоловіка.

Такі були думки Андрія.

Ударила четверта година.

— От і означений час, — промовив він тихо до себе, — незабаром і вони прийдуть, незабаром попросяться зі мною друзі моїх шкільних літ, — може й назавжди! І по лиці Андрія розлилася глибока хоч хвилева мелянхолія.

В тій хвилі брязнула клямка, широко отворилися двері і з шумом увійшло кільканадцять молодців у світличку.

— Ов, а тут бачу, в тебе зовсім уже пустка, Андрію, — сказав входячи й сміючись Олександр.

— Та пустка, як бачиш, мої речі ще вчора поїхали в гори, а я тепер забираюся, ось батька ще лиш не видно.

Тим часом інші ученики покладали капелюхи на столик, ходили по хаті і пустка загомоніла життям, оживилася ще останній раз.

— Чи побачимося ми коли ще всі разом так, як тепер? — закинув Олександр.

— Приятелі, — сказав, виступаючи насередину, високого росту брюнет, Іван Баранович, — послушайте, що я вам скажу. Ось ми сьогодні останній раз тут бачимося по кількох роках прожитих разом, дружно в праці і труді. Чи не добре би було, щоби ми тепер постановили собі, пізніше, — от так за десять, дванадцять літ на певнім означенім місці зібратися всім, скільки нас тут є, і хто живий останеться? Яке хто буде посідати становище, — чи буде урядником, чи священником, жонатим, чи ні, — кожний хай ставиться!

— Добре, добре! — загомоніли всі, — пристаємо! То буде найліпша пам'ятка нашої дружби!

— То буде оригінальне побачення, — сказав Олександр і додав, виступаючи насередину: — А я вношу, в більшій подробности входячи, щоби ми за десять літ дня 25 липня зібралися у Львові коло „Народного дому“. Хто з тим годиться, нехай підпишеться на оцій картці!

— Ні, не так, — сказав Андрій, — таких карток зробити, скільки нас тут є, — і на кожній мають усі тут підписатися, щоби кожний міг таку картку завжди при собі мати на пам'ятку!

Погодившись на тому, зараз усі живо кинулися до діла, а небавом картки були готові. Нагорі на кожній картці написано було гарним і грубшим письмом:

„Львів. Народній дім. Дня 25 липня, 1866“. За тим надписом ішли підписи учеників. Щирі приятельські поцілуї запечатали той перший акт прощання, за чим пішли пісні, ті розгульні, школярські, молодецькі пісні, заховані ще з давніших часів, коли ученики вищих клас зовсім інше життя провадили, як тепер.

¹ Ландюги.

Вкінці озвалися майже одногосно всі до Олександра, щоби той задеклямував свій вірш на прощання, бо вже кілька днів перед тим чули, що Олександр такого вірша склав і хоче його при розстанню деклямувати.

— Чи не до мене це ви говорите? — спитав він жартівливо й обернувся, бо до цього часу розмовляв з Андрієм, з котрим були нерозлучні приятелі.

— А до кого ж, як не до тебе, — гукнув Баранович. — Шуруй, поете, насеред хати, та говори свій вірш.

— От якби ви мені воліли дати спокій, мені не до деклямації тепер, коли мене мій Андрійко лишає, — говорив Олександр тихим голосом, та, помімо того, встав і виступив насередину. Всі стали оподаль докола, зробилася тишина, Олександр спустив на хвилю очі вниз, вкінці, піднімаючи їх і поглядаючи ясно по товаришах, задеклямував дзвінким голосом і з живою жестикуляцією такий вірш прощальний:

Днесь¹ сонце світить тепло, ясно
В останній наш прощання час,
І в серцях наших нині красно
Свобідно, хоч і сумно враз.

Та чи нам світ так ясний буде
І так свободні душі,
Коли притиснемо до груди
Друг друга по довгим часі?

До цей пори плала—іграла
Хвиля життя, несучи нас.
Лиш чудний край, сади минали,
Не замутилась ані рав.

Та чи така вона остане,
І не прийде нам на їй дно
Тонути в намулля погане
І випадути на багно?

До днесь в нас праця була спільна,
І в дружбі мило було жить,
І вироблялась воля сильна,
Щоб сміло в бій з життям вступить.

О, не забудьте ж, браття милі,
В життю про юних днів дружбу,
Бо лиш на світі той щасливий,
Хто їй знайти успів в життю!

Поет уклонився на знак, що деклямація скінчена. Не чути було гучного плескання ані брава, але всіх очі, звернені німо на підлогу, свідчили живо, що деклямація молодого поета настроїла їх уми до поважних думок, до зазірання в далеку темну будучність. Перший Андрій кинувся в обійми Олександрові — знов пішли стискання й поділунки, і по хвилі знов гучніше було в світлиці.

¹ Днесь — сьогодні.

— Андрію, але ти напишеш деколи кілька слів до мене, неправда? — говорив Олександр, обнявши його за шию.

— Як ти можеш ще питатися? — відповів Андрій.

— Ага, важди, бігме, що так! — перервав Олександр, нагадуючи щось. — Знаєш що, Андрію, ми ще цихв акацій побачимось! Я думаю робити екскурсію по горах поміж народом у моїх поетичних цілях, навмисне заверну до твого Перегинська.

— Заверни, заверни, я тобі ручу, що багаті скористаєш, — говорив Андрій, — а мені й моїм родичам зробиш через те дуже велику приємність.

Знов брязнула клямка, ввійшов старий Петрій.

— Слава богу, мої панове!

— Слава навіки! А, вітайте, пане Кириле, — крикнули хором молодці.

— Перепрошаю вас, мої панове, що зараз по привітанню мушу й прощатися з вами. Пора в дорогу, Андрію!

— Я готовий, татку! Будьте здорові, товариші! Олександр, до побачення!

Але товариші не хотіли так скоро пустити ані старого, ані молодого Петрія. Андрія цілували, обіймали, а старого обступили й розпитували про роботи, про Довбущукових синів, котрі були також кілька літ їх товаришами, і про інші речі.

Петрій однак дуже був маломовний і сказав лишень:

— Простіть, мої панове, дорога до Перегинська далека, хоч би й радий, не можу тут з вами довше бавити. Треба поспішати.

І знов, обернувшись до сина, спитав коротко:

— Чи вже?

І Андрій, попрощавшись з усіма, мовчки пішов за батьком. Поетичному Олександрові аж сльози стали в очах. Мовчки батько з сином перейшли вулиці міста, і Андрієві видався батько втіленням його долі, властительки невмолимої й мовчазної, але ласкавої, як батько. Оглядаючися всюди, він прощався з усіма закутками, знайомими домами й особами, між якими жив довгі часи, а тепер назавжди мусів розстатися й іти, куди його вела його німа доля. Старий Петрій також мовчав, він мав багато дечого говорити з сином по дорозі, тож тепер порядкував і укладав усе в душі, щоби йому поволі вказати путь, котрим має на майбутнє ступати, і ціля, до котрої має стрімити.

IV

ОПОВІДАННЯ ПЕТРІЯ

— Сину мій, — почав Петрій, коли вийшли за город, — маю тобі тепер, на вступі твоєму в нове життя, оповісти деякі речі, щоби тебе познайомити з долею, котра тебе чекає. Ти може вважаєш мене за злого батька, що я тебе тепер, коли перед тобою відкривається власне широкий, свободний світ, відбираю зі шкільної замкаю в сільській тишині й самотності. Вір мені, Андрію, і в

мене серце болить, що твоя доля стане також, як і моя, низька й незначна, і якби це в моїй силі лежало, я б охоче останній гріш видав, щоби лише тобі ліпшої долі придбати. Але послухай, що мене в'яже, до цієї пори ніколи не говорив я тобі про те, але тепер приходить уже пора не то до говорення, але й до ділання.

— Ти чув уже, запевно, що дід мій, Іван Петрій, був отаманом у Довбушевій банді, перший по Довбушеві і його повірник. Він знав усі скриті місця, де Довбуш ховав свої скарби, про нього також говорять звичайно, що вбив Довбуша, щоби забрати їх. Але так не було. Іван, дід мій, тайком умовився з Довбушем відлучитися від банди, залишити страшне розбійницьке ремесло й уживати зібраних грошей на добро народа. Одначе так напруго це не могло статися. Вони обидва боялися помсти загорілих старих опришків і рішили ще рік не відлучатися від банди. Було це ще за останніх часів Польщі, котра, ослаблена й розірвана шляхетськими незгодами, не вміла дати собі ради з сміливим Олексою Довбушем. Але, як на нещастя, наш край у тім же році перейшов під владу австрійську. Зачато пильно слідити за ославленим опришком, назначено ціну на його голову, порозсилано всюди сигніфікації¹,— трудно було тепер сховатися. В банді самій почалися незгоди і тайні підозріння. Нараз Довбуш десь зник, пропав і слід по нім, банда розбрелась, а мій дід довго ще ховався по лісах, доки все втихомирилося. Тоді повернув додому до свого батька і спокійно докоротав у нього життя. Про Довбуша він ніколи не згадував, про гроші й скарби так само ні, аж недалеко перед своєю смертю відкрив синові свою тайну й зобов'язав його урочистою присягою до трьох речей, а саме...

В тій хвилі тяжкі стогнання і приглушений зойк перервав мову Петрія. Андрій здригнув мимовільно й оглянувся круг себе. Але всюди було рівне поле, на котрім не видно було ані живої душі, бо ще не почалися були жнива. Зойк усе повторявся, але поволі слаб, стаючи ще якось більше пронизливим та зворушливим, і здавалося, що він добувається із-під землі тут же під ногами подорожніх. Петрій перервав своє оповідання й пильним, бачним оком поглядав круг себе.

— Запевно комусь приключилося якесь нещастя.

— Кому, коли тут нікого не видно,—шептав Андрій, а мороз ішов йому поза плечима.

На те старий Петрій нічого не сказав,—тільки збочив з дороги і певними кроками пішов до невеличкого кіпця зарослого терням, котрий тут же близько дороги обертав до неї своє лице настошене тернами. Машинально ступив за ним і Андрій. Зойки, хоч тихі, ставали щораз ближчі і видно було, що нещасливий напружував свої останні сили, щоби видобути із своїх грудей ті приглушені, охриплі звуки. Наші подорожні в мовчанню спішили до

¹ Озв'язки.

кіпчика, за котрим на перший погляд очі їх відкрили чорний, темний отвір в землі, з котрого добувалися ті страшні, пронизливі до кости стогони.

— Чи бачиш?—сказав коротко Петрій.—Тепер лиш треба рятувати.

Таємничий, темний отвір була то вузенька, давніше досить глибока польова криниця. Але коли в ній вода висохла, ніхто про неї не дбав,— вона сподом засунулася, цямриння обгнило і повалилося вділ і незнайомому з місцевістю вночі зовсім нетрудно було впасти в зрадливу безодню.

Андрій перший заглянув до криниці. Темно в ній було, бо отіняв її тернами оброслий кіпчик. Але бистре око Андрія скоро доглянуло на дні якийсь брудно-сірий предмет, що злегка рухався, і з котрого, правдоподібно, виходили ті страшні стогони.

— А що?—спитав батько.

— Щось там є. Заждїть, я по тих цямринах зараз злізу вниз і побачу ближче, що це таке.

Так сказав Андрій і зразу пустився по крутих і потрухлих цямринах лізти на дно темної пропасти.

— А обережно, сину,—напоминав згори батько.

По багатьох труднощах Андрій став на дні й побачив перед собою лежачого скорченого чоловіка. Лиця його ані віку не міг розпізнати в тіні. Дотикаючи руками там, де думав, що є голова нещасливого, намацав щось мокре, і, підносячи руку догори, переконався, що це була кров. Нещасливий, бачилося, не спостеріг зовсім, що не сам був у страшній ямі,—він уже лиш легко стогнав і хропів, життя його видимо гасло.

— Тату, — тут бачу, якийсь чоловік конає, — крикнув здригнувши Андрій.

— Тягни його наверх! — повелів батько.

Андрій без великих труднощів підняв нещасливого вище себе, він, бачилося, був або ще малий хлопець, або худий, як дошка.

Петрій схилившись досяг його згори руками і витяг наверх, незабаром і Андрійвиліз із криниці, і страшний вид показався очам батька й сина. Перед ними лежав старець літ може 65. Лице його було страшно худе й запале і мало барву свіжо зоранної іловатої ріллі, або, як нарід каже, зайшло зовсім муравицею. Сиве волосся позлипалося від крові, а руки виглядали, як поламані граблі, на котрих довгі зубці стирчали сухі і покручені ревматизмом пальці. Очі заплили кров'ю і були страшно витріщені та вражали скляним, мертвецьким блиском, уста були сині, як гнилі сливи, а спереду стирчали всього-на-всього два чорні зуби. Сухі, як дошка, груди ледве-ледве здвигалися—знак, що нещасний ще дихав,— а все тіло корчилося судорожно в великих болях, так як корчиться жаба, котрій відрубують голову. Батько й син з першим поглядом одвернули очі од того виду, од тої страшної людської руїни, але скоро милосердя перемогло відразу, вони рішили нещасливого зтягти до себе додому, хоч ще до Перегинська був

не малий кусень дороги, а сонце вже геть, геть з полудня схилилося. Андрій скочив до поблизького потічка і приніс води,—обмито й закроплено нею напівмертвого старця, обв'язано його рану, котру він мабуть вибив собі на голові, падаючи ніччю в криницю. Нещасливий, як догадувалися Петрії, від ночі цілий день аж дотепер мучився в тій страшній пропасті серед безлюдного поля, не можучи не то вилізти з неї, але навіть підвестися. Щастя ще, що він головою, котру собі перед тим розбив о цямрину, упав у м'яку глину на дні і там заліпилася його рана, інакше він певно був би задля упливу крові не дждав спасенної руки. Однак удар сам був дуже сильний і небезпечний, і нещасливий старець, хоч підвівся при допомозі Петріїв на ноги, все стиха стогнав та белькотав якісь, як здавалося, слова, котрі однак переходили в дикі, роздираючі вухо тони. Очі його, обернені в стовп, нічого не бачили, і Петрії, взявши його за руки і не гаючи далі часу, повели нещасного поволі з собою. Він по хвилі, як бачилося, покріплений трохи свіжим повітрям вечірнім і холодною водою, перестав стогнати, але зрештою стан його нічим не змінився, чути ще навіть було в його вислих мускулах те саме дивне, судорожне дрижання й корчання.

Довго йшли наші подорожні мовчки, ведучи нещасливого старця. Старий Петрій кілька разів заглядав бистро в очі старцеві,—йому здавалося, що він уже десь колись бачив те лице й ті риси, але не міг собі пригадати, де, коли й як то було. Андрій знов радий був звернути розмову на давню тему, бо сподівався, що з неї роз'ясниться у нього в душі багато таємниць. Але на його питання Петрій відповів, що мусить заждати аж до догідної пори з таємницями, тільки такими словами доповнив попереднє оповідання:

— Тепер, мій сину, Довбушуки, думаючи, що й справді мій дід Іван Петрій забив Олексу Довбуша і забрав його великі скарби, вічно ворогують на наш рід і допоминаються тих скарбів. Батько нашого Довбушука, а син Олекси Довбуша, також Олекса (у них, як бачиш, кожний найстарший в роді називається Олексою на пам'ять славного опришка), ціле життя спорився і гризся з моїм батьком,—а по нім і мені прийшлося двигати далі ту ворожнечу і зневажність родову, котра вже до того ступеня в серцях Довбушуків розгорілася, що мене хотять навіть зі світа звести, коли їм не виявлю, де Довбушеві скарби і коли їм їх до останньої крихіточки не віддам. Не досить, що мені Довбушукові сини, якоюсь дивною штукаю ковбасу в борщі пронюхавши, вкрали з осібного сховку срібла і золота на 5.000 золотих вартости, ще мені сьогодні рано старої Довбушучки хлопець Іванко, женучи корови в ліс на пашу, шепче на вигоні коло Довбушуківки:—Нанашку¹, чи ви нині не йдете до міста?—Іду, або що?—кажу я.—О, то стережіться, Олекса щось поганого хоче з вами скоїти.—Більше мені нічого не

¹ Дядьку.

сказав, але я вернувся до хати і взяв, як от бачиш, стару дідівську нагрудницю.—І з тими словами Петрій розщепив камізельку, і показав під нею здивованому синові нагрудницю, ковану з сильної сталеві бляхи.

— І добре мені та бляха сьогодні прислужилася,—продовжив Петрій, і оповів синові свою стрічу з Довбушуком.

Блідніючи з тривоги про любого батька, слухав Андрій його оповідання, йому аж тепер, хоч в не зовсім виразних рисах, стала одслонитися тяжка, повна труднощів будучність.

Сонце власне нахилило своє золоточервоне, повне лице над самі вершини гір, грозючи, як здавалося, кожної хвилі запалити неоглядні темні ліси своїм червоним жаром, коли наші подорожні зблизилися до Перегинська. Далеко на заході, якраз під широкою шибою західнього сонця, бовваніли пошарпані фантастичні й дикі утеси Чорної гори і в почварних видах рисувалися на тлі криваво озареного західнього неба. З полудня потягав теплий, вогкий вітер і понависали чорні, од часу до часу золотими блискавицями палахкотячі хмари, збиралося на бурю.

Петрій, видно під впливом тяжких думок, котрі утискали його душу, йшов з понуреною головою, проводячи старця, котрий доразу на нього оперся. Андрій з дрижачим серцем, в котрім мішались і хвилювалися тисячі різних почувань, підніс очі вгору, вітаючи своє рідне село, а майбутнє поле свого ділання. Мимовільно звернув очі напроти себе на велетенського поламаного кістяка, Чорну гору. На її найвищій кам'яній іглиці, стрімкій і гострій, стояв величний чоловік з похиленою вділ головою, з руками навхрест зложеними на грудях, а бистре око Андрія догляділо, як вітер грав його довгим, як сніг, білим волоссям. Жодного руху, жодного движіння не можна було дослідити в тій дивній пров'язі, а Андрій, уздрівши її, і сам мимовільно став, як мертвий, як кам'яна статуя серед дороги, не зводячи очей із дивного, таємничого чоловіка, котрий в далечині високо в повітрі червонівся на криваво-червонім тлі неба. Серце йому якимсь лихим передчуттям стислося в грудях, уся кров уступила з лиця і збіглася до серця, мов курчата, стривожені летом яструба, під крила квочки.

— Сину, а тобі що таке?—заговорив Петрій, котрий уже минув був сина, а тепер за ним оглянувся.

Андрій не чув того, він, здавалося, цілий затонув у погляді на того велетня в повітряній висоті.

— Хлопче, чого стоїш, чому не йдеш? Та говори бо, куди ти так дивишся? Чи зорі рахуєш на небі? Я ще ані одної не бачу!—крикнув голосніше на сина Петрій, все на нього дивлячися.

— Чого я стою?—запитав Андрій, спускаючи поволі очі на батька,—чи я зорі рахую? Ні, але подивіться самі!

І за тим словом Андрій показав пальцем в сторону Чорної гори. Петрій підвів туди ж очі, але на велике здивування Андрія,—іглиця була порожня і врзувалася глибоко в сине, тепер уже темночервоне небо,—таємний старець зник із неї, мов привид, мов би його вітер звів.

— Та що ж там такого?—спитав батько, — нічого не бачу.

— Бо вже його тепер десь нема,— відповів Андрій.

— Кого десь нема?

— Кого? А не пригадуєте собі того таємного чоловіка, що мене, п'ятнадцять чи чотирнадцять літ тому назад, два рази одної ночі спас від смерти, про котрого я вам так часто говорив?

— То що ж, ти знов його бачив?

— Власне тепер, і на тім самім місці, де його перший раз бачив. Лише мені дивно, де би він так в хвилі міг зчезнути.

— Дивно, дивно,— говорив сам до себе Петрій, по тому додав голосніше:— Але чому ж я його ще ніколи не бачив?

І сказавши те, знов звів голову і, повільно ведучи старця, йшов гірською стежкою до своєї хати.

Але в Андрія серце все ще дрижало й шеміло незанимаючим передчуттям. Скільки разів у життю показався йому той таємничий чоловік на кривавім тлі вечірнього неба, стоячи на вершині Чорної гори, стільки разів нещастя якесь навідувало Петрієву хату.

З тяжкими та сумними думками в душах батько й син уже в добру ніч зайшли додому.

V

ОСОБЛИВИЙ РУКОПИС

Коли тобі, ласкавий читачу, трапилося коли переїздити залізницею із Львова до Станиславова і минати невеличке повітове містечко Болахів, то запевно, коли виглядав ти віконцем із вагона на ту гарну підгірську околицю, звернула твою увагу на себе гошівська церква, біліючися далеко своїми мурованими, високими стінами. І справді, рідко де трапиться тобі в нас побачити будинок такий гарний, а особливо такий привабливий мальовничістю свого положення. Церква гошівська з чудовним образом богородиці, до котрого на відпуст¹ спішать багомольці за кілька і кільканадцять миль навкруги, разом з монастирем збудована на вершці значної гори, але ще й те додає їй особливої мальовничості, що та гора є остання в досить довгим побічним пасмі Карпат і врізується собою глибоко в гладку і лиш на краю небосхилу на північний схід легко хвилясту болахівську рівнину. Гора монастирська не спускається лагідно до тої долини, але стремить над нею, бачиться, грізно своїми обривистими боками, насторошеними ліщиною та глогами², котрі, мов малі діти, обтулюють собою голі боки і ребра матері. А внизу під тими кручами шумить сердито і піниться б'ючись о кругле каміння, котре, як неживі барани, дно її залягає, бистра і значна гірська ріка Свіча. За нею, на широкій ріні³ розіслася гарне, велике й порядне село Гошів, а там ген далі і сама

¹ Проща.

² Глід, колючий корч.

³ Рінь, рівнина з дрібним камінням, обточеним річкою.

сердита Свіча сховалася між лозами, мов та розсерджена дама, котра завине своє пречудове, повне блиску молодости, лице в серпанок і одвернеться набік; вузькі, кручені, хоч старанно вичищені й дрібним піском посипані стежечки в'ються крутим берегом вгору, ведучи на не дуже обширну, але рівну й широкими теремовельськими плитами виложену площу, серед котрої високо до неба здіймається монастирська церква з самим же монастирем. Все хоч не зовсім вже нове, але старанно удержане й чисто побілене.

Ціла площа довкола од заходу, півночі і сходу по краях, куди є стрімкі утесисті береги, обведена низьким, давнім живим плотом із глогів, котрі, сплівшись своїми кільчастими галузками, утворили густу непробиту стіну. Декуди тільки видно в тій стіні проруби з хвірточками. Од південної сторони, куди далі тягнеться пасмо гір, поперериване лише темними, вузькими а глибокими поперечними деберками, на нижчій, хоч не обширній терасі розложився невеличкий, але досить розкішний садок отців Василіян з хідничками й альтанками, — отіненими хмелем та диким виноградом, з деякими квітками та гарними овочевими деревами. Забудування господарські розложилися аж ген на долині; здається рука побожного фундатора зіпхнула з тої поетичної і мальовничої висоти, що мала статися місцем божої хвали й молитви, спокою й самотнього монашеського розмишлення, всю суєту мирську, щоби не мутити нею побожного спокою. І справді, далеко по краю йде, а давніше ще далше йшла, слава про побожність і святість гошівських отців, про чудовну ікону, і не мало легенд і оповідань про те місце ходило й ходить між народом. З не одною із них ми і в дальшій перебігу нашої повісті будемо мати нагоду зустрітися.

— Чи бачите, отче Методій, що я нині найшов у нашій бібліотеці? — говорив отець Спиридон, маленький, сивий старець із товстим лицем, дрібними, глибоко запалими, сивими і завсіди усміченими й ласкавими оченятами, до ігумена монастиря, старця вже більше як семидесяти літ, вечором того самого дня, коли наші герої, Петрії, вернули з нещасливим старцем до Перегинська.

— А що ж ви такого найшли? — спитав отець Методій, захищаючи сильніше вікна своєї келії, і спускаючи віконниці, котрими шамотів вітер. Надворі починалася вже страшна боротьба стихій, грізна, розгульна, літня буря, так багато подібна до боротьби почуття, до кип'ячої грізної боротьби пристрастей в молодім серці. Старець замкнув перед тою бурею свої вікна і засунув віконницями, подібно як замкнув давно вже своє серце перед бурями пристрастей, як одрікся світа і всіх його почувань, його радощів і бід. Лиш почуття релігійне осталося в душі і світилося ясно в його серці, як та олійна лампа, в його тісній келії.

Позамаківши вікна, поправивши лампу і поставивши на своє місце великий і важкий срібний хрест, єдину ціннішу оздобу тої простої келії, нічим, зрештою, не відмінної од келії звичайного братчика, отець Методій сів знов при старім, дубовім столику

побіч отця Спиридона і, повільно обернувшись, поглянув на предмет, про котрий говорив отець Спиридон. А треба ще додати, що отець Спиридон був надзирателем невеличкої хоч досить багатой на старі книги й рукописи бібліотеки монастирської.

Згаданий предмет був то рукопис, виконаний на сивім, але міцнім і грубім папері, на яким звичайно писано при кінці вісімнадцятого і з початком дев'ятнадцятого століття, заки ще повинаходжувано наші білі, тонкі а слабі папери, що самі од себе по якімсь часі нівечіють і розпадаються, мов би були зроблені з сухого тіста. Рука була, бачилося, досить тяжка і невправна, але букви великі і старанно писані.

— Де ж ви то знайшли і що то за письмо?

— Десь вполудне заглянувши, після мого звичаю, в бібліотеку, я уздрів оце на столі. Що я собі голови наломив, щоби одгадати, хто там міг те письмо положити! А що то за письмо, що за язык, того зовсім не второпаю. Цілий день нині мучився я, щоби прочитати ті знаки, — ані руш!

— Як то, — сказав здивований ігумен, вкладаючи на маленький, але досить правильний ніс окуляри, оправлені в грубі золоті оброчки, — адже це, як бачу, досить чітке українське письмо!

— Га, то будьте ласкаві перечитати його, отче настоятелю, — сказав здвигаючи плечима отець Спиридон.

Ігумен дрижакою од старости рукою взяв рукопис і, придержуючи його до лампи, зачав придивлятися дивним знакам, щоби їх одцифрувати¹. Зверху стояло виразно написано:

„Мій пам'ятник. О. Д. 1772“.

— А, бачите, отче, я перечитав надпис без всякої трудности, — сказав старий, врадуваний як дитина.

— Я перечитав його також, а ще перечитав і на кінці кілька букв, але решту ані суди боже!

І на правду здивувався немало отець Методій, коли далі вже ані слова не міг перечитати із цілого довільно спорого рукопису; букви подобали зовсім не українські і письмо було досить старанне, чисте і як на свою давнину дуже добре заховане. Після пильного слідження здужали тільки обидва отці духовні переконатися, що не все було писано в однім часі, але між написанням поодиноких кусників, розділених одступами, упливали певно довгі літа. На самім кінці були чітко написані такі слова:

„Время. 25. Юлій. 1856. Гош. Мон. Бібл. Час. 12 Пвн“.

— Що це має значити? — спитав здивований ігумен, — до чого зміряють ті дивні слова? Котрого сьогодні маємо?

— 25 юлія.

— А чи тут не стоїть той самий день?

— Так і є.

І отці, роздумуючи над змістом тих слів, поглянули на рукопис.

— Котра година? — спитав ігумен.

— Одинадцята за п'ять хвилин.

— Гм, 1856, — теперішній рік, а Гош. Мон., чи не має то означати Гошівський монастир? — міркував напівголосно сам до себе старий ігумен.

— А „Бібл.“ чи не має то значити бібліотечну залю? — докинув бібліотекар, отець Спиридон.

— Боже, тут може щось недоброго скоїтися, може наші священні мури мають нині статися свідком якого поганого, безбожного діла, котре шукає скритости і загадало знайти його аж в наших тихих мурах?

— Того нема чого боятися, отче Методій, — проговорив бодріший духом бібліотекар, — двері позамикані, а зрештою надворі така буря, кому ж би тепер хотілося підкрадатися аж сюди?

І як на підтвердження слів отця бібліотекаря завилала буря, зашуміла грізно, гори заграли стократним відгомоном громів, аж шиби дзвеніли в олов'яних оправах вікон.

— Нещастя і зло не спить! — промовив коротко й понуро отець ігумен, а в тій же хвилі світло на столі дивно якимось задрижало, захиталося помимо цілковитого спокою в келії, зачало слабнути, темніти й нидіти, накінець спалахнуло ясно й сильно і горіло потім далі спокійно одностайним й ясним полум'ям, як і перед тим. Обидва отці дивно якимось поглянули по собі, на їх спокійних, старечих лицах не видно було жодної зміни, жодної блідости, але серця мимовільно якимось живіше і неодностайно забилися страхом.

— Що робити? Хіба побудити братів і службу? — говорив ігумен і вже сягнув рукою по ручку дзвінка, коли отець Спиридон задержав його.

— Думаю, що не треба за скоро тривожитися. Мені все здається, що тут не грозить ніяка небезпека. От знаєте що, отче настоятелю, ходім радше тепер самі до бібліотечної залі, заждемо там до дванадцятої, побачимо, що там буде діятися. Але я все думаю, що то таки нічого не буде.

Старому трохи вже дитинному ігуменові тяжко було рішитися, він все бачив якісь нечувані злочини, тому що взагалі як старець дуже нахильний був до містицизму. Але вкінці взявся йти слідом за отцем Спиридоном. Той був молодший і сміливіший, — узяв лампу й рукопис і, шукаючи при боці ключа до бібліотечних дверей, ступив наперед.

І знов вітер загудів, зашумів, засвистів надворі, і знов гори розгомонілися страшними голосами громів, і знов задзвеніли шиби в вікнах, і знов світло таємничо захиталося і немов прижмурилося, неначе сонце, щоби по хвилі ще ясніше, як вперед, блиснути своїм ясним тускло золотим оком. У тій же хвилі годинник, дзвінко і проразливо шиплячи, видзвонив три чверті на дванадцятку, і обом отцям стало знов не знати чому сумно й моторошно. Вони задержалися на хвилюку в дверях.

— Наперед, отче Спиридоне, — повелів тихим, але спокійним голосом ігумен.

Двері зачинилися за ними, — і обидва зникли у вузькім, крученим коридорі монастирськім.

¹ Відчитати, відшифрувати.

СПОВІДЬ ОПІВНОЧІ

Заля бібліотечна була надолі, отці мусіли сходити по темних, хоч досить обширних сходах. Заля та була далеко давніша, як сам монастир. Коли кільканадцять літ тому назад, замість старого будовано новий монастир, тодішній ігумен не велів валити одразу старої будови, але тільки частями, а нову будувати на тих самих фундаментах, бо старі ще зовсім були сильні й добрі. Невідомо лише, з якої причини ігумен не велів у той час рушити бібліотечної залі, запевняючи, що вона переживе ще і новий монастир і зовсім не потребує направи, що і самі мулярі підтверджували. Грубі її, хоч стародавні, мури, збудовані з твердого гранітного каменю, зовсім, як бачилося, не мали охоти визнавати над собою владу руйніщючого часу і стояли так твердо і нерушимо, як за часів, коли їх збудовано. Заля та мусіла колись мати інше призначення і була дуже давно збудована, бо, як те доказували різні знаки, попередній монастир був також в спосіб нового до неї добудований. Тому то, як здавалося братчикам, віяло од неї якимсь таємничим духом старини, котрий німо, а прецінь сильно проникав серця не тільки молодих, але й старших монахів. Ще попередній ігумен, отець Атаназій, котрий умер як 105-літній старець, мусів стояти в якімсь дивнім відношенню до цієї залі, бо часто бачили його братчики вночі, як ішов тихо, як тінь, темними коридорами і зникав у ніші, в якій були двері до бібліотеки. І зараз потім чули приглушений скрип тяжких, залізом окованих дверей на заржавілих завісах, що пригадував стогін конаючого. Нікому не вільно було входити до цієї залі, а ключ од неї носив завсіди сам ігумен при собі. Аж коли монахи, як завжди, весело обходили соту річницю уродин отця Атаназія і обсипували його добрими бажаннями і всякими доказами своєї любови, тоді старий ігумен, розвеселений трохи, оддав ключ од бібліотеки отцю Спиридону, тоді ще 25-літньому і недавно постриженому братикові. Той однак запевняв інших цікавих, що не знайшов у старовинній залі нічого, що давало б думати, що тут діялося щось незвичайне, і незабаром забуто про цілу історію. Отець Атаназій умер, інший ігумен настав, а заля бібліотечна лишилася аж до цього часу під надзором отця Спиридона, котрий завсіди всіх запевняв, що не знаходив у ній нічого надзвичайного. Вище згаданий рукопис був першою такою річчю.

Наші отці не без внутрішнього дрижання вступили в старовинну залю. В її прегрубих, од старости почорнілих стінах повно було всюди ніш і заглиблень, в котрих тепер стояли шафи з книжками, але котрі, як бачилося, давніше містили в собі входи, бо очевидно були пізніше замуrowані. Отець Спиридон поставив принесене світло на старовинний, з грубих дубових брусів штучно вироблений стіл і запалив ще дві свічки, що на ньому стояли.

По цім отці почали пильно розглядати обширну кімнату. Але помимо всякого шукання не знайшли в ній нічого підозрілого, і вже отець Методій почав поволі заспокоюватися. Вітер усе ще свистів і гуркотів віконницями і брамою, буря ревіла, а грубий дощ шумів, ополіскуючи стіни монастиря.

— Що ж тепер будемо робити, отче Спиридон?—запитав настоятель.

— А що ж будемо робити? Сядьте тут і заждіть до 12 години. Коли не буде нічого, то повернемо назад у свої келії.

Отці посідали і за хвилину обгорнула їх, немов грубий непроникнутий мур, гробова тишина. Світло горіло слабо і мелькало раз у раз, то ясніше, то темніше освічуючи сумрачну кімнату. І знов поволі під впливом цієї гробової тишини тривожно якось стало отцям, кров їх хоч холодна, починала нерівніше бити і спливала вся в груди до серця. Рука ігумена мимовільно стискала рукоять кропила, зануреного своїм strapатим, грубим чубом у свячену воду, отець Спиридон хватав усе рукою за посвячений срібний хрестик на своїх грудях, немов думав у потребі ним охоронитися од злого духа і злих людей.

Старовинний, заржавілий механізм великого годинника на стіні зашипів, зашаркотів і поволі, мелянхолійним тоном вибив дванадцятку, потім знов груба, непроникнута тишина, котра, як здавалося, зливалася в одно тіло з тією рівно грубою, рівно непроникнутою пітьмою, що скрізь залягла природу.

— Слава богу, нічого нема!—прошептав, встаючи, ігумен, а груди його одіхнули вільно, мов би позбулися якого немалоого гнітючого їх тягару.

Але в тій же хвилі дався чути дивний скрипливий тон тут ж недалеко побіч нього, і здавалося, що він походив або з-за стіни, або таки з самої стіни. Отці обернулися в німім здивуванню в сторону, відки тон доходив, коли в тій же хвилі отворилися тайні в мур дуже докладно вправлені і чорно покрашені двері, котрих би і при найдокладнішим слідженню ніхто не здужав викрити. Темнота зінула холодом із того отвора, але скоро на її тлі велетенська висока постать чоловіка в старому, хоч ще зовсім добрим гірським убранню. Біле як сніг волосся вкривало його голову, котру помимо свого, як здавалося, дуже старого віку, носив просто вгору. Лиця його в сутні не можна було добре роздивитися. Він, побачивши отців, не дуже й здивувався, але сміливо поступив кілька кроків наперед, закрив лице полою і вмить погасив світло крім одної свічки, що розливала непевний, дрижачий блиск, котрий, як бачилось, з трудністю тільки опирався густій темноті, що з усіх сторін на нього налягала.

Отці не могли зразу з дива прийти до себе і не спиняли таємничого чоловіка в ніякім його кроці, ані ділі.

Він тим часом, заходячи від світла, щоби лице його осталося в тіні, приступив сміливо до ігумена, що стояв без руху, мов статуя, і сказав до нього:

— Всечесний отче настоятелю, перепошую вас за ті трохи не-
ввічливі незвичайні одвідини вночі, але сподіваюся, що ви пробачите,
бо вища воля мені те повеліла, як ви запевно бачили на кінці
мого пам'ятника. Я із своєї сторони дуже тішуся, що сон мій не
обманив мене і що сьогодні накінець зблизилася хвиля, коли не один
тяжкий камінь має спасти з моєї совісті!

Отець Методій при тих словах стояв як укопаний, і не мігши
своєю головою ані краплини з їх значення витолкувати, бо в ній
все крутилося й мішалось, зливаючися в невиразний, напівсонний
образ дійсності.

— Хто ви, чого тут жадаєте? — спитав через силу отець ігумен
прихожого.

— Сідайте лишень, всечесний отче, — говорив той сміливим
і виразним голосом, — ваш вік не дозволяє мені дати вам стояти
під час мого трохи довгого оповідання, а я виявлю вам усе,
бо то властиво і ціль мого нинішнього приходу сюди.

Побачивши, що діло тут з одним, живим і старим чоловіком,
котрий помимо свого велетенського росту, вищого майже на дві
голови від не зовсім низьких отців, не мав ніякого злого наміру,
отець ігумен одіхнув знов свободніше, а отець Спиридон випустив
свій почесний хрест із руки і цікаво почав придивлятися прихо-
жому, хоча, як здавалося, розглянути риси його лиця, що йому
однак не вдалося, бо прихожий зараз же просив ігумена, щоби був
ласкавий в чотири очі вислухати його оповідання і його сповіді.
Отець Спиридон мусів рад не рад оддалитися, засвітив собі одну
з погашених свічок і, йдучи мимо, навмисне блиснув нею збоку
в лице незнайомому, котрий того зовсім не сподівався. Цікавість
отця Спиридона зісталася заспокоєна, він побачив виразне лице
незнайомого і з немалим своїм здивуванням уздрів, що він уже
десь колись бачив те лице. Пригадався йому також той велетен-
ський ріст, тільки не міг ще догадатися, де то могло бути. Отець
Спиридон однак заховав собі глибоко в пам'яті ту фізіономію
і поспішно одійшов у свою келію. Прихожий неохоче поглянув
за ним, заглянув навіть на коридор, чи хитрий монах не хоче
його підслухати, замкнув оковані масивні двері з середини і на-
близився потім знов з пошаною до отця Методія, котрий сидів
недвижно на кріслі і очима слідив за кожним рухом незнайомого.
В душі його знов збудилася попередня тривога, коли побачив обе-
режність незнайомого і пізнав, що він сам на сам з ним замкнутий
в тій півтемній кімнаті, що мала в одній із своїх стін вхід до
тайного льоху, про котрий він до цього часу нічого не чув. Але
та тривога зараз і зникла, скоро незнайомий смирним і тихим
зблизився до нього і такими словами заговорив:

— Всечесний отче, насамперед мушу вас вивести із здивування,
що я чоловік тут чужий, знаю схованки тієї будови ліпше од вас.
Але нехай це вас не дивує, будова та, — я говорю про цю ста-
роринну залу, — мені дуже добре знайома і служила мені не раз
за мешкання. В ній перебув я, коротко, правда, в р. 1836, в такій

же порі, що й тепер, у ній перебував я ще давніше, — року 1806,
а навіть у році 1772 вона спасла мене напевно од соромної смерті,
я тоді мешкав у ній чотири літа.

Незнайомий своїми словами і своєю хронологією не тільки що
не вивів чесного отця Методія із здивування, але противно, аж те-
пер впровадив його в нього ж і то так повно, що старий широко
розкрив очі й уста, не можучи довго прийти до себе.

— Але хто ж ви? Відкіля? Коли ви родились? — спитав урива-
ними словами старик, котрому прийшло на думку, що він власне
року 1776 уздрів світ божий, а мав перед собою чоловіка, котрий,
тоді вже тікав од переслідувань, на що давали висновки його ос-
татні слова.

— Хто я? — повторив легко усміхаючись прихожий. — Я би вам
сказав, всечесний отче, тільки боюся за ваше здоров'я. Бачите,
ім'я моє в своїм часі мало ту дивну властивість, що наповнювало
страхом кожного, хто його почув. Боюся тому, чи воно ще й до
цієї пори не заховало його, а на ваш слабкий організм сота ча-
стина його давньої сили могла би дуже вбивчо подіяти. Я сам
так давно вже чув його звук, що боюся його впливу навіть на себе
самого!

Отець Методій щораз ширше розкривав очі й уста, його зди-
вування запирало йому віддих, йому здавалося, що грубі чорні
мури бібліотечної залі хотіли накінець, по довгим часі свого
тяжкого стояння трохи одпочити і лягли на нього, мов на по-
душку, гнітучи його страшно своїм тягарем. Старому монахові
навіть дуже часто приходило на думку, що це все сон, він ущі-
пнув навіть худу ногу і вкусив себе за язик, щоб нібито пробу-
дитися, але ті дії переконували його ще більше, що це в дійсності
діється, що він не спить, а бачить на правду все те, що бачить.

— Але годі, — тягнув по короткій павзі незнайомий далі, — годі
отягатися! Ціль мого приходу сюди, всечесний отче, є визнати
вам усе, що мені тяжить на совісті, — а один з тих тягарів є та-
кож моє нещасне ім'я!

Тут голос прихожого почав м'якнути, здавалося, що ось-ось ви-
ступлять сльози на його старечих, хоч ще досить ясних і блиску-
чих очей.

— Олекса Довбуш, ославлений колись капітан опришків, —
промовив він дрижачим від внутрішнього хвилювання голосом,
а на звук тих слів здригнув судорожно ігумен. Перед очима
стали йому дитячі літа, коли наслухався немало повістей про
того чоловіка, котрий тепер уже майже сто літ після тих часів
стояв перед ним у своїй величі, простий, як ялиця полонини
і сивий, як снігом укрите чоло Бескидів. Ігумен не міг знайти
слова, не міг заговорити до ославленого розбійника, німо, хоч
з напруженою увагою, слухав його дальшої повісті.

— Всечесний отче, я сподіваюся, що ви будете мати ту ласку
для нещасливого злочинця вислухати моєї сповіді. Не дивуйтеся
також, коли вам скажу, що ви самі й ваші братчики при кожній

службі божій молитесь за мене, ктиторів і благодітелів святого храму цього. Його ктитор — я, моїм коштом він направлений і одбудований, і не лиш він один!.. Але не думайте, щоби я вірив, що це мені pomoже щось перед судом того, до котрого незабаром обидва поспішимо!..

— Заким зачну свою сповідь, мушу оповісти вам, що мене спонукало обрати собі до неї таку особливу пору. В р. 1772 оголошено ціну на мою голову, зачато мене переслідувати, я схоронився сюди, тодішній ігумен прийняв мене милосердно і скривав у цій кімнаті чотири літа. Од того часу я часто скрито сюди загощував, отець Атаназій навіть дозволив мені тут довгий час перебувати і говорив зі мною багато про покуту, про наш бідний нарід, котрому моя покута повинна також помогти. Але я ніколи не приступав до сповіді, не сподіваючися розрешення, я хотів цілим останком свого життя приготуватися до неї, я хотів, на скільки то було в моїх силах, приготувати поле, на котрім мали пізніші покоління збирати добрі плоди з моїх злих діл.

Ігумен усміхнувся милосердно на ті слова, Довбуш так говорив далі:

— А коли я те постановив, мав я 34 роки, стояв я ще в цвіті чоловічого віку. Я не мав дітей, крім одного сина в моїм ріднім селі, котрий народився ще перед тим, заким я став... Запевне ви чули, всечесний отче, ту сумну історію, котра похнула мене на поле проступків і злочинів! Але я не хочу нею виправдуватися, й не хочу уневиннитися тим, що розпука серця, що розбиті надії, що біль і зненависть похнули мене в пекло злочинів!..

— Я постановив одлучитися од світа, жити самітно, незнаний, блудний, я постановив під різними видами обхопити свій край, помагати чим можна своєму народові. Було це в р. 1776. Вночі дня 25 липня я бачив такий сон: мені здавалося, що я лежу на холодній кам'яній підлозі цієї кімнати, а я і в дійсності так спав, коані нараз тріскає підо мною підлога, а з-поміж каміння добувається велетенська, як вугіль, чорна рука, котра подає мені велике письмо. Я встаю, іду до світла й читаю: „Жити будеш, поки рід твій не буде числити сім членів. Смерть твоя буде знаком, що надходить час ділання. До сповіді приступиш аж перед смертю. А тепер іди й покутай!..“ Я пішов, оставивши тут свій пам'ятник, де описане було ціле мое життя. По тридцяти літах я знов ночував на підлозі цієї залі і знов бачив той же самий сон. І знов по тридцяти літах я тут був і знов я бачив той самий сон, читав те саме письмо, але на його кінці стояло написане:

„Время, 25. Юлій. 1856. Гош. Ман. Бібл. Час 12. Півн.“ Я вписав ті слова на останню картку свого пам'ятника і пішов.

— І от настав час, час так пожаданий для мене! Всечесний отче, ви довго жили, але ви жили в тишині, в розмишленню, замкненім од світа, од свого народу, од його життя. Я глядів на те життя зблизька, я глядів на нього через такий час, як цілий ваш вік, через 80 літ! Яке його горе, яке його вбожество, яке його пригнічення, того нещасного народу! О, скільки разів я з кривавими

сльозами в душі молився, щоби ділом моєї покути було підняти, просвітити той нарід, показати йому, хто він, кому він служить і служив і чим він колись був!

— Тепер же, всечесний отче, слухайте моєї сповіді!

Отець Методій довго, довго й уважно слухав сповіді старого опришка, котрий потішений побожними словами ігумена так кінчив оповідання:

— Лиш ще раз у тому довгому, сумному життю вигнанця блиснуло для мене щастя, та, божа воля, воно зараз і погасло! Я одружився з молодого внучкою воеводи Шепетинського, вкраденою теї оочі, коли напав я був на його замок. Вона десь утікла і пропала, я ніколи більше не чув про неї,—і так по році знов закінчилося мое щастя. Моему синові, Олексі, не пощастило в родиннім життю. Два його сини вигнали його з дому, побивши його тяжко, він пішов на жєбри, і вже кілька літ, як я стратив усякі про нього чутки, пропав десь нещасний як камінь у воду. Скарби мої, ті грішні криваві гроші, котрі колись мають послужити до великої цілі, піднесення нашого народу, ті скарби й ціле діло я зложив на Петрія і його рід, побачивши, що мої нащадки задая вродженої їм дикости, самолюбства, марнотратности і лінивства неспосібні перейнятися якоюнебудь вищою гадкою. Незгода моїх внуків із внуками Петрія перепиняє розпочати діло, але незабаром, сподіваюся, і той час написаний, бо... бо смерть моя близька! І ще одна надія кріпить мене перед сконом. У віщих снах, котрі я бачив, було виразно, що рід мій числити буде сім членів, коли я умру! Коли ще й мій син Олекса живе, то всіх членів нашого роду є шість, і, о, я сподіваюся, що живе ще сьомий член, другий мій син од моєї любі Емілії!

І з тими словами старець упав на коліна і молився голосно, довго, гаряче, молився за прощення своїх гріхів, молився за добро своєї родини, за добро свого народу, а гарячі сльози лилися йому густим градом з очей і свідчили, що не застигло ще серце в старечих грудях і билося живо, з молодецьким жаром. Коло нього молився на колінах і з сльозами отець Методій.

А надворі все ще грізно шуміла буря, все ще грохотали громи, все ще свистів вітер, грюкаючи віконницями й брамою, і кидаючи густими краплями дощу на монастирські мури. Тільки на сході легко, несміливо блідніли грубі хмари, набираючи поволі більше краски,—знак, що вже близький був схід сонця, близьке було світло, близька була перемога дня над ревуchoю бурею, над тьмою.

VII

ДОВБУЩУКІВКА

Матрона Довбушучка, жінка Олекси Довбушука, таки вкінці не могла видержати, щоби не зблизитися до свого чоловіка і не запитати його про те, що її цілу ніч мучило всіма муками вагання й непевности, що її позбавило сну помімо втоми і гризоти. Чоловік

її сидів, хоч то ще було рано, зовсім убраний за столом—чорний і похмурий, як та буря, що лютилася вночі. Видко, ще йому з голови не вийшла вчорашня сцена з Петрієм на Довбушеву верху; можна було навіть не мати певности, чи Олекса Довбушук цієї ночі, подібно, як і його жінка, хоч на хвилину заснув або задрімав. Він думав про помсту над Петріями, про Довбушеві скарби, про те, як то він Петрія живого дістане в руки, як дасть волю своїй дикості і лютості і буде доти мучити ненависне, зрадницьке плем'я, доки йому не покаже кривку, в котрій уже бачив у душі купи золота та срібла, теперішньої його власности.

— Олексо, чому ти мені раз не скажеш, де обертаються наші хлопці? Де вони поділися, що роблять, що їх уже другий день дома нема, що вже другу ніч дома не ночували?— так говорила дрижачим голосом Матрона, зближаючися до чоловіка. Але в голосі їй тим дрижала на дні глибоко сильна, щира матерня любов. Матрона Довбушучка дуже любила своїх синів, вона спочатку тишилася ними, коли ще були дітьми, вона плакала дуже, хоч ще дуже тишилася, коли Петрій забрав їх і разом із своїм Андрієм віддав до школи. Але скільки ж вона не наплакалася, скільки не насумувалася, коли її чоловік в безумній ненависті до Петрія і його добрих вчинків, одібрав їх із школи! Їх із природи дика натура стала під проводом такого ж батька ще дикішою, і безпосередньо запровадила молодців на дорогу зла і злочину. Без почуття, без огляду на вік і слабкість здоров'я, вони обходилися з нею як і батько, і ніколи вона не вчула від них ні од Олекси, свого чоловіка, щирого, лагідного слова. А все таки вона любила їх, а все таки вона плакала за ними, плакала над їх моральним занепадом,—плакала, бо не могла тому зарадити. Батько провадив кожний їх крок, провадив до злого, виховував у них гордість і ненависть до Петрія та інших чесних людей, вчив уважати їх за прибічників Петрія, перекуплених Довбушевими грішми проти Довбушевих нащадків, батько робив і синів такими, як був сам, а бідна мати не сміла навіть заглянути навіть запитати, куди він їх веде, як вони живуть і що з них буде.

— Олексо,—промовила вона ще раз зближаючися і обнімаючи шию чоловіка, котрий ще дужче похмурився і сидів опершись ліктями на стіл та мовчав, мов зовсім іншими зайнятий думками,— чи ти вже не чуєш, про що я тебе питаю? Чи ти мені не скажеш хоч раз, що діється з моїми дітьми? Де ти їх післав, що вони роблять? Чому не повертають?

Довбушук з-під лоба блиснув на неї своїми дрібними, палючими очима, похилив голову ще нижче, мов би хотів узяти її на роги, закусив долішню губу,—знак, що злість бухнула жаром в його душу, і по хвилі мовчання крикнув до неї:

— Марш, дрантя!— (так звичайно титулував свою жінку). — Що тебе вони обходять? До кочерги і мітли твое собаче право!

Але мати, котра вже подібні фрази мабуть не раз чула, не далася ними відстрашити і дрижачи говорила далі жалібно:

— Олексо, Олексо, що я тобі винна, що ти зі мною гірше обходишся, як із якою собакою? Скажи мені, де мої діти? Я прецінь мати,— як то, вони мене нічого не обходять?

— Марш до чорта, дрантя!— крикнув знов Довбушук і відвинувши руку пхнув нещасну в груди так сильно, що була би напевно впала на землю, коли б її не була задержала стіна. Вона відхнувши, і, очевидно, даремно силкуючися, заплакала, пішла мовчки до сіней і занялася якоюсь роботою.

Дивне, дивне серце жінок!

Олекса тим часом сидів, знов понуривши голову, сидів та роздумував про Довбушеві скарби. Робота в полі стояла, йому й не в голові було братися за якенебудь діло. Переконання, що він мусить стати великим багатцем, що йому належать Довбушеві гроші, підпирало ще більше вроджене його лінивство, нужда виглядала широкими очима з кожного кута його старої, занедбаної хати.

А тим часом, коли Олекса Довбушук сидів у своїй хаті, надворі настав уже давно пречудовий день, які бувають у нас після літньої, нічної бурі. Сонце, немов урадуване своєю перемогою над тьмою і нічної бурі. Сонце, немов урадуване своєю перемогою над тьмою і зливою, світило вдвоє ясніше, темнозелені ліси шуміли, пестрі гірські поляни дихали розкішним запахом, тільки в глибоких потоках шуміла і валилася клубами каламутна вода. Люди весело йшли до роботи, декуди починали жати жито, інші пололи ще пшеницю та льон, або з граблями та вилами йшли до сіна.

Таку картину уявляло село Перегинське в ту пору; тільки на невеличкім пересілку Довбушуківці не видно було того життя сільського, там все, як завжди, було понуре й немов мертве. Лиш кілька штук нужденної худоби повільно пошкандибало на пашу в ліс, а за ними поволікся брудний, заспаний й заплаканий хлопчина, син Демка Довбушука, Олексого брата, котрий пас усю худобу з Довбушуківки. А та Довбушуківка, була то слобідка зложена з чотирьох хаток, котрі розсілися на невеличкім горбі, оточенім з трьох сторін густим смерековим лісом карпатським. В одній з тих хатин мешкав Олекса Довбушук із жінкою і двома синами, в другій, котра ще найбільше виявляла порядку і дбайливости, його молодший брат Демко, в третій — стара мати обох братів, з малим своїм вихованцем Іванком, а четверта, накінець, звичайно стояла пусто, хоч люди в селі не мало говорили про різні нічні сходища всякого роду, „добрих людей“ в тій хаті, і не один твердив, що бачив у ній світло вночі і чув голоси багатьох людей. Ніхто ніколи не заглядав до тієї пустки, як і взагалі мало хто з Перегинська заходив до Довбушуківки. Вона, здавалося, і не належала до того села, бо лежала аж за рікою на другому боці долини, запхавшись в самий кут, мов злодій, засідаючи в лісі на прохожого.

— Добрий день, брате! Що, ти, бачу, якийсь не при охоті, що так сидиш і не вийдеш ніде із своєї хижі?

— Та чого буду виходити? — буркнув Олекса, — мені й так голова крутиться, світ мені обрид, не хочу на нього дивитися!

— А ба, кому би він сьогодні не обрид?— говорив Демко.— О, ти десь учора ходив ніворотом, і певно не чув новини, яка тут у нас сталася?

— Що за новина?

— А, що за новина? Та така новина, що чесні громадяни наші вивіли нам, усім Довбушукам, село.

— Як то? Що то знов?

— А що? Проста річ. Кажуть: Ми вас не хочемо мати за сусідів, ми вас не хочемо видіти між собою, ми вас не хочемо знати, та й годі!

— Та як же це сталося, за що, про що?— питав Олекса, встаючи і простуючися, та вперши погляд в лице брата.

— От і маєш, ти допитуєшся, немов не знаєш, як може чоловіка біда вчепитися на гладкій дорозі. Пасе вчора клопець худобу на облозі, там, знаєш, на тім куснику, що припирає до Козубишиного. Непотріб хлопчище, чи задрімався, чи що, досить, що худоба пішла по царині. А собака Батлан, польовий, як не прибіжить, та на хлопчину палицею. Я недалеко там якусь пеню¹ на полі робив, чую крик, пек тобі бідо, що таке? Обертаюся, а тут Батлан хлопця геть обкривавив, геть йому голову розчерепив костуром. Я покинув роботу, порвав якусь паровину, та до Батлана. Трохи його там обтесав, почався крик, — чи не біда то? А тут як би на даний знак, немов з-під землі виринуло з пів села, війт, присяжний, вся голота, — та до мене. Я не питаю, держу навіженого Батлана під ногами, якось нас розірвали, та й тоді в крик, а накінець війт, — як тобі кажу, — вивів нам село. Хай мені, каже, ніхто з вас не важиться показатися між чесними людьми, бо його зараз кажу зв'язати й оддам до циркулу. Не бійтеся, — найдеться тут досить ключок на вас, найдуться і свідки, затаскаємо вас туди, де не побачите світа божого! Ще, як на біду, десь там чорт надніс нашу стару (так називали свою матір), — як почне дзяволіти, плакати, проклинати нас! „В'яжіть, каже, того окаянника, підіть ще по другого, в'яжіть обох! Я сама піду до суду, я сама буду на них свідчити; вони мене життя збавлять, вони мене на жebри виженуть з поламаними кістками, так як вигнали свого батька, що може десь під чужим плотом замерз!“ Така тобі, брате, комедія сталася в нас учора. Я заткав вуха, плюнув на все, та й пішов додому!

— О, я знаю, хто тому причина, знаю! — крикнув Олекса, затиснув п'ястуки і дико поглянув на захід в сторону, де коло стіп Чорної гори стояла Петрієва хата. Довбушук кожного разу все зло складав на Петрія, а не бачив, що він сам властиво всьому винен.

І громада не без причини одщуралася їх роду. Тисячні пакості робили вони людям, крали збіжжя, заганяли очевидячки товар в царину, билися з кожним, хто упоминався за своє, словом, так всім набридли, що люди й ім'я Довбушуків боялися згадувати.

¹ Кара, напасть, дрібниця.

— Але, о!— додав по хвилі Олекса, грізно затискаючи п'ястуки і грозячи ними на захід, — він, собачий накорінок, не втече від моєї руки!

— Уф, як у тебе душно в хаті, брате, — заговорив знов Демко. — Хто ж вгадав у такий хороший день сидіти в такій норі? Ходи, пройдімся трохи, ти ще, бачу, і так нині з дому не виходив!

— Та ні, — відповів Олекса, — але куди ж підемо?

— Підемо на поле, а по дорозі розкажеш мені, що тобі там вчора трапилось.

І Демко значно моргнув бровами. Олекса зрозумів той знак, узяв старий солом'яний капелюх на голову й обидва вийшли з хати. А Матрона Довбушучка, заламуючи руки і сумовито поглядаючи вгору, говорила до себе:

— Боже мій, — він ще з моїх дітей хоче зробити таких злодіяк та неробів, як сам!

— Отче мій небесний, що мене тоді замануло та засліпило, що я від свого татуня пішла сюди в те пекло та ще за нього, такого еретика, за такого тирана, що мені світ зав'язав, що мене збавив життя і здоров'я, що мені діти на нінащо зводять та ще мене копає та тручає, як собаку?

І вона почала хлипати, як дитина, жаль давив її серце, а одначе ж ані одна сльоза не заблїсла на її глибоко запалих очах.

Нараз протяжно закрипіли двері і в хату влетіла стара жінка. Її сиве волосся в неладі спадало на плечі з-під брудної намітки, що колись могла бути біла. Лице її було жовте, зів'яле і порите густо зморшками, — тільки очі світилися ще якимсь, наче неприродним вогнем, і в червоних обвідках болячих, виплаканих повік видавалися ще страшнішими й дикішими. Та жінка була „стара“ — мати Довбушуків, Горпина.

— Щастя тобі боже з сьогоднішнім днем, Матроно! — промовила вона дзвінким іще й енергійним голосом.

— Дякую вам, що ще хоч ви мене бідну не забуваєте, — проговорила жалібно Матрона й охнула.

— Де Олекса?

— Ат, десь тепер із Демком пішов, — непотріб, певно не до роботи!

— А хлопці твої де?

— Або ж я знаю, матінко? Нещастя моє, десь мій медведюк свої власні діти запропастив, а мені, матері, не вільно і спитати, що з ними діється!

— Прокляття материнське на нього і на його брата моє прокляття, а за ним скоро послідує і боже! — крикнула піднесеним голосом стара, а очі її дико заблищали. — Вони обидва поганими дорогами йдуть! Вони побили і прогнали свого батька, вони тепер пов'язалися з якимись злодіями! Чи ти бачила позавчора вночі світло в пустині?

Пустинею називали в Довбушуківці стару, незамешкану хату, про котру ми згадували. Була поголоска, що в ній родився Олекса Довбуш, отож Довбушуки, як пам'ятку, старанно її удержували і не дозволяли в ній нікому мешкати.

— Яке світло, матінко?—запитала Матрона,—я нічого не бачила.

— Га, ти сліпа,—крикнула впадаючи в злість Горпина, але зараз злагіднівши додала:—ні, ти боязлива, залякана, бідна, як кіт заморочений! Чоловік казав тобі йти спати, а ти пішла.

— Та так, матінко, а він зараз виїшов.

— Злодій, розбійник! А їх там в тій проклятій пустині відкись набиралося, як круків до падла! О, я бачила, я чула все, що вони говорили!

— Та про що вони говорили, матінко?

— Ех, дурна ти, ти би, небого, злякалася, якби те почула, що твій чоловік говорив! Але я їм помішаю їх прокляті пляни, я сама піду до суду, буду присягати, буду свідчити на тих розбишак!

Бідній Матроні і справді тривожно стало, вона не допитувалася далі і не роздумувала над тим, що там міг так страшного говорити її чоловік, вона боязко відсунулася від темного покрива, що ховав, як їй здавалося, страшну якусь таємницю, котра кожного, хто про неї знає, мусить неодмінно потягнути в погибель. Горпину вона виключила з числа тих нещасних жертв, бо в її очах стара, недоступна й енергійна жінка давно видавалася за якусь надприродними силами обдаровану істоту, котра завсіди потрапить запанувати над обставинами.

— А де ви, матінко, вчора були, що вас не було дома?

— Де я була? А як же ти знаєш, що я не була дома?

— Як знаю? Адже я була у вас вчора кілька разів, нікого нема, хата засунена, навіть Іванка... де ваш Іванко подівся? Корови вчора самі прийшли з лісу, Демкові пас його таки хлопець, а наших не було кому вигнати!

— А ти чула, що через того хлопчиська наробилося?

— Таже чула, і хотіла вас про цілу річ ліпше розпитати, але вас не було.

— Я ходила в гори, шукати Іванка.

— В гори? А що ж він там робить?..

— Га,—що він там робить? Чорт їх батько знає! То вже десь твої легіні його затягнули! Але мають вони собі!

— Та що, що такого? Будьте ласкаві, матінко, скажіть! — напирала Матрона.

— Бідна жінко, твої сини сьогодні вже сидять у в'язниці в М. на Угорщині.

— Боже мій,—крикнула Матрона,—а то за що?

— Я їм це зробила, я знаю за що. Але ти,—додала, грізно підступаючи до стривоженої жінки,—не важся мені про це ані слівця писнути своєму чоловікові, бо пам'ятай!

І затисненим кулаком погрозила Матроні.

— Не скажу, матінко, не скажу, тільки, будьте ласкаві, скажіть, чи довго вони там будуть сидіти?

— Не бійся, не довго,—потішила її стара,—їх випустять, але я тобі говорю, жінко, пильнуй їх, вони на дуже злій дорозі, як нею далі підуть, то зайдуть на...

Стара не вимовила того страшного слова, але в бідної Матрони стиснулися груди, серце мало їй не трісло, вона німо й мертво поглядала на страшну жінку.

— Але де мій бідний Іванко?—говорила стара, знов лагідніючи.— Я прийшла у твого „вовка“ за ним питати, де вони його затягнули, що вони йому зробили?..

— Або ж я знаю, матінко, або ж вони мені хоч слівце скажуть, що роблять? Я тут, як остання собака, мене кожний копає і тручає! Боже милосердний, коли ти закінчиш мою муку?

— Не бійся, дурна,—все те ще якось буде,—потішала Горпина.— Піду я тепер, бачу Олекси не дідатися. А що, ти поплудні прийдеш до мене?

Запитання те було зроблене в такім рішуче наказуючій тоні, що Матрона не могла відмовити.

Стара скорими кроками вийшла з кімнати.

VIII

ПОГОНЯ

— Хто це там іде, Демку, чи не пізнаєш?—питав Олекса Довбушук свого брата.

— А хто? Мені здається, що це Петрій з своїм паничем,—відповів Демко з якоюсь, видко було, вдаваною апатією.

При самому слові „Петрій“ Олекса судорожно здригнув і закусив долішню губу, схилиючи при тому голову вниз, мов би хотів увесь світ взяти на роги.

— Га, так, це вони! І вони мабуть ідуть на Чорну гору!

— Що за щаслива хвиля!—аж скрикнув Олекса по хвилі мовчання.

— А то чому?

— Вони йдуть до Чорної гори, на полі пусто, ніхто не побачить, там у ліску є „наші“...—шепотів Олекса, а груди його дико хвилювалися, голос ставав ще грубший і хрипкіший.

— Ну, і що ж?

— За ними, брате; дістанемо пташок у свої руки. Чорна гора має багато криївок, там ніхто не ходить, сховаємо їх так, що й світа божого не побачать, і почнемо поволі,—натше серце допитувати їх, де поділи нашу спадщину!

При останніх словах голос Олекси став якийсь залізно-холодний і ржавий, а його мале, сіре око заблищало демонічною радістю.

Демко нічого не відповів, але схилився і мов лис погнав за Петріями, за ним подався Олекса.

Але поки розкажемо дальший перебіг тої погоні, мусимо ще дещо оповісти, що діялося до того часу в Петрії.

Стара Петріїха не мало здивувалася, коли побачила, що її чоловік і син припровадили якогось недужого і так страшного виглядом старця. Вона почала була звичаєм усіх сільських газдинь¹

¹ Хавяйка.

воркотіти, що з її дому робиться, але почувши від чоловіка, де й як його знайшли, злякалася, думаючи, що це лихий демон у тому виді дістався до їх хати, щоби до неї внести з собою багато біди й нещастя. Але Петрій, знаючи забобони своєї зрештою доброї жінки, велів їй пильнувати старого, котрий все ще був у стані непритомности, не говорив, не бачив, не чув, як здавалося, нічого і крім того був дуже ослаблений. З трудністю могла Петріха перемогти свою відразу і ближче заглянути в очі нещасливому, і на своє не мале здивування побачила, що й вона десь колись бачила того чоловіка, те лице, хоч в іншому, може не так відразливому виді. Але її здогади блукали й морочили її, не могли скластися в цілу виразну картину, а вона незабаром і зовсім перестала ними займатися.

Вночі хворий заснув тяжким, твердим летаргійним сном, похотим на цілковиту мертвоту, з котрого однак збудився досить підкріплений, все ще однак не посідаючи вповні своїх мислей. Він тільки неспокійно кидався, дрижав і бурмотів напівголосно якісь дикі, хрипливі звуки, котрі однак не могли зложитися в слова.

На другий день Андрій почав знову з батьком розмову, перервану в дорозі. Довго тягнулася та розмова, і Андрій довідався від батька майже все те, що вже з іншого місця знає читачам. Вкінці Петрій казав своєму синові піти з ним там, де були сховані скарби Довбуша. Молодий, побуджений цікавістю, поспішив за батьком стежкою через поле на Чорну гору. Однак в тій дорозі мала їх зустріти несподівана пригода. Заглиблені в розмову вони й не бачили, як за ними, двома бічними стежками, хильцем бігли два чоловіки задихані й почервонішивід утоми; очі їх палали диким вогнем ненависти й злоби. То настигали їх смертельні вороги, Довбушуки.

Нараз Демко, що біг передом і не зважав на стежку під ногами, спотикнувся об гострий камінь і збив собі доразу палець. З болю він мимоволі крикнув: „Ой!“ Голос той звернув на себе увагу Кирила, він оглянувся і в одній хвилі відгадав наміри своїх переслідувачів.

— Сину, — крикнув він, — утікаймо, бо смерть наша!

І не ждучи відповіді, вхопив Андрія за руку і, шарпнувши його насильно за собою, велетенськими скоками почав гнати в напрямі до ліса коло стіп Чорної гори, до ліса так страшно пам'ятного Андрієві з його дитячих літ.

Довбушуки побачили, що їх зраджено й підстережено, коли були вже так близько цілі, вони видали слабкий крик гніву, але боячись, щоби хто інший не почув крику, в мовчанню піднеслися і мов стріли погнали за втікачами. Олекса напружував усі сили і скоро перебіг Демка.

— Слава богу, — шептав він біжучи, — що чорт несе їх просто в руки наших! Вони не втечуть од нас, коли дістануться до ліса.

І дійсно, незабаром око його заясніло дикою радістю; Петрії не кричали, але мов наполохані ведмеді метнули собою в лісок і зникли в гущавині.

— Маємо їх, маємо їх, — крикнули обидва брати, — скоріше! І погнали вихром до ліса, боячися все ще однак кричати на своїх товаришів, щоби тим не зрадитися і не попусувати цілого діла.

Від ліса ділив їх ще простір коло 200 кроків. Петрій як би передбачав, що і в ліску мусить бути засідка, і що небезпечно було би для нього піднімати крик. Він бачив інший рятунок перед собою. Прудко перескакав лісок, летючи все вгору вузькою стежкою. За ліском, де вже широка піднімалася гора, стирчало велике полупане каміння, котрого там була велика сила. Численні закутки, печери, щілини творили тут найдогідніше місце до сховку. Петрій, все ще не випускаючи руки Андрія з своєї, скакав з брили на брилу, з іглиці на іглицю, перескакував щілину за щілиною, як дика коза, і пропав вкінці в тому хаосі безладно дико розкинених каменюк.

Довбушуки добігли до ліса. Мов скажені вовки вскочили на невеличку поляну, втома запирала їм віддих. Олекса свиснув з цілої сили, в тій же хвилі роздалося кругом із гущавини п'ять таких самих свистів. Небавом дався на п'яти досить віддалених пунктах чути тріск лому, на поляні появилася п'ять чоловіків.

— Це ти, ватажку? — озвалися грубі дикі голоси.

— А я, — відповів сердито Олекса.

— Що розкажеш?

— А хіба ви не бачили, як втікали сюди „супостати“? Супостатами вони звали Петріїв у своєму товаристві.

— А чому ж би ми їх не бачили? Ось нема і трьох хвилин, як туди обидва перелетіли мов скажені!

— Капустяні голови! — воркнув Олекса, — чому ж ви їх не тримали?

— Ба, тримати, а пощо, по яке? Чи ми могли знати, що ви обидва власне робите полювання на них?

— Та то ще невелика річ буде шпачків догнати, — озвався один з товаришів. — Вони ще не дуже далеко могли забігти.

— Гей, женіть за ними, ловіть їх, — крикнув Олекса, — треба закінчити нашу роботу! — А лісні волоцюги не розуміючи, про що ходить їх ватажкові, розскачилися лісовими стежками в різні сторони доганяти Петріїв.

Півгодини шукали їх по ліску, перетрясаючи кожний корч, кожну гущавину; півгодини розшибалися¹ по каменю, дивилися в кожну щілину, в кожну печеру, але все даремно. Петрії немов би в землю запалися, ані сліду по них не можна було найти.

Пінячися зі злости, кричав Олекса, гнівався на брата і своїх товаришів, що дали уйти такій хорошій нагоді.

— Не бійся, брате, — потішав його Демко, — вже ми колись своє нагородимо, а ті пташки чи скорше чи пізніше попадуть у наші руки.

¹ Кидатися сюди-туди.

— А, ба, сподівайся, діду, аж тобі курка яйце знесе! Ідть же на свої становища, товариші, а вночі—ви знаєте своє діло! І Довбушуки пішли додому, а їх товариші мовчки розійшлися в гушавину.

А де ж поділися Петрії? Вони немов пропали під землею в буквальному значенні того слова. Ми розкажемо коротко, що з ними сталося.

Перескакуючи через щілини й каміння, вкінці якраз опинилися на дні досить глибокої кам'яної щілини. На одному її кінці, котрий досить був широкий, лежав великий, мохом порослий камінь, котрий здвинути, як здавалося, перевищувало сили людські. Але Петрій скорим кроком приступив до нього й ухватив його з одного боку обома руками.

— Ану, Андрію, покажи свою силу! Чи два нас дамо цьому дідові раду?

Андрій і собі причепився до каменя і з невеликим трудом одвалили його. Слабе, темряве світло мигнуло з широкого отвору ним замкнутого, мов останній проблеск життя конаючого.

— От, туди нам дорога, синку!— сказав Кирило і пішов попереду.

Ввійшли в довгий, кам'яний хідник, освічений тільки декуди слабенько денним світлом, що продиралося крізь вузькі щілини. Хідник вився і закручував у різні сторони, і, як здавалося, не мало виходило з нього обчисливих виходів. Петрій прийшов накінець до невеличкої, трохи обширнішої кімнатки й тут обидва з Андрієм задержалися на хвилю.

— Ну, що ж, сину, чи ти ще й тепер сумніваєшся щодо намірів наших противників?

Андрій був молсдий, пора ідеальності ще не минула для нього. Він про кожного судив добре доти, доки наочне переконання про злу волю другого не заставляло його змінити свою думку. Він не міг і зрозуміти тієї ненависти і до всього готової злости, котрою палали Довбушуки до його батька й до нього.

— Ні, тату, я ще не можу сказати про них своєї думки, хто знає, чого вони вимагали від нас?

— Того, чого від мене вчора хотів Олекса на Довбушевім версі, мій сину. Але, зрештою, ти думай собі, як тобі хочеться, я покажу тобі тепер причину їх ненависти, того їх переслідування, я покажу тобі Довбушеві скарби!

Слова ті, вимовлені піднесеним, грімким голосом, збудили довгі багатократні, понурі відгомони в тісних, далеких хідниках, котрі аж за кілька хвилин зовсім заніміли.

— Але наперед присягни мені, мій сину, що ані того місця, ані ніякого слова, котре я тобі сказав про його тайну долю, не зрадиш нікому, хоч би тебе й найтяжчими муками силували до того. Тоді тільки можеш усе відкрити Довбушукам, коли настане щира згода між ними й нашим родом. Присягни мені зараз, мій сину, що тих скарбів, котрі тут криються, не рушиш на власні, егої-

стичні цілі, але вживати їх будеш аж тоді, коли прийде назначений богом „час роботи“ на користь і піднесення нашого народу!

Ті слова, висказані поважним і піднесеним голосом, дуже урочисто настроїли уяву й душу молодця; настрої той зріс і зміцнівся, коли його батько підійшов напотемки до одної зовсім чорної стіни і засвітив дві грубі, давні свічки, звані поставниками, виліплені з кількох фунтів домашнього воску. Свічки ті стояли, як Андрій при їх же блиску побачив, на залізних, у кам'яну стіну вбитих свічниках, а за ними в невеличкім заглибленню стояв звичайний хрест, зроблений з чорного мармуру.

Перед тим хрестом Андрій прикляк, помолився щиро й зложив урочисто присягу так рішаючи про цілу його пізнішу долю.

— А тепер ходім до скарбниці,— сказав батько.

І зігнувшись, світячи перед собою невеличким куском воском напоєного шнурка, якого звичайно вживають в гірських околицях, Кирило вступив уперед у темний, вузький отвір, котрим незабаром зайшов до обширного, старанно в камені викутого skleпу. Слабий блиск гнота відбився сотні разів від блискучих золотих і срібних предметів нагромаджених купами в тій кімнаті. Безліч срібних свічників, дорогіших канделябрів та інших посудин стояло або висіло довкола, граючи й миготючи слабим світлом гнота. В шкіряних мішках і величезних калитах стояли стоси старої, щирозолотої монети, в ящиках блищали всіма барвами клейноди великої вартости. Андрій аж очі свої забув на вид тих незмірних багатств, він разом із своїм батьком почув якийсь страх і боявся диткнутися тих блискучих предметів, тих божків, котрі для цілого світу є ціл'ю усіх бажань, котрим наші часи надали всемогутню силу. Але судячи приблизно про їх вартість, Андрій оцінив усе на кільканадцять мільйонів.

— І ви все те застали так, як воно тут стоїть?— запитав він батька несміливим голосом.

— Ні, мій батько, а по ньому й я, мусіли все нишком зносити з далеких сторін: по цілім нашім Підгір'ю, по всіх горах розсіпані були сховки Довбушевих грошей,— а список їх ним самим зроблений зберігається тут.

І те кажучи, вийняв Петрій з одної шкатулки¹ великий звиток пергамену цілий записаний. Але задля слабого світла не можна було ані слова на ньому прочитати.

— І чи всі ж уже скарби позношені сюди?

— Всі. Залишився був тільки один сховок в недалеких горах, котрий, як найближчий, я залишив наслідок, але Довбушуки якимсь способом пронюхали і обікрали його!

— А звідки ж ви знали про ту печеру, про ті хідники?

— Мій батько показав їх мені так як я тобі, а йому знова його батько, Довбушів повірник.

— А ніхто крім вас не знає про них?

¹ Ящикок.

— Здається, що ніхто, — сказав з непевним лицем Петрій, — але, — додав він тихіше, — мені здається, що ще хтось крім мене тут буває і то частіше як я сам.

Андрій остовпів.

— Як то? Може який злодій?

— Ні, сину, тих скарбів він не рушає. Це все воно тут стоїть, я сам поуставляв і почислив до найменшої речі, до цього часу ще нічого не пропало. Але...

— Але що? По чому ж пізнаєте, що тут ще хтось крім вас буває?

— Бо не раз у віддалених хідниках, в котрі я сам ніколи не смів запускатися, чую стук тяжкої ходи, не раз тут за тими стінами чую якась воркотіння, якийсь глухий чоловічий голос.

— А ви ж там не були за стінами?

— Ні, я навіть не знаю, чи там можна куди дістатися.

Син і батько замовкли, тисячі почувань і здогадів мішалися й переливалися в їх душах.

— Чи чуєш? — сказав нараз Петрій.

Тихо стало, як у гробі, з-за стіни далось чути глухе, нелюдське муркотіння, стіни глухо задзвеніли від ступання якихось тяжких ніг. Кров застигла в жилах Андрія, він запирав у собі дух, а його розворушена уява показала йому в якімсь невиразнім півсвітлі картини з його минулого, котрі одначе лиш мигали перед його душею, оставляючи по собі сірий сумерк, не можучи виразно показатися.

— Ходім звідси, сину, — прошептав Петрій, і вони вийшли. Андрій ступав тихо, мов мара, його слух і серце потрясало гудіння кам'яних стін за їх кроками. Довго йшли, нічого не говорячи, накінець побачили перед собою зачинені двері. Петрій вишукав десь ключ, відчинив, блідаве світло пробилось до них і при світлі пізнав Андрій, що знаходяться в старій, здавна опущеній пивниці під своїм домом. Незабаром вони були вже в світлиці, а ніхто якось не спостеріг, звідки вони прийшли. Лиш стара мати, побачивши, що лице Андрія бліде, як у трупа, затривожилася й запитала, що йому таке. Андрій не міг нічого відповісти, він ледве дихав од внутрішнього зворушення. Але батько поспішився виручити його, оповівши їй небезпечну пригоду з Довбушками.

— Ах, коли ті люди вже перестануть нас переслідувати? І чого вони хочуть від нас? — зідхнула Петріиха, а серце її тривожно забилось на саму думку, в якій небезпеці були такі дорогі їй люди.

ІХ

ІЗААК БЛЯЙБЕРГ

Батько й син сіли обідати: трохи запізналися і зголодніли, решта домашніх уже була по обіді й порозходилася до щоденної роботи, лиш Петріиха сиділа вдома, а на запічку на теплій,

м'якій постелі лежав неспокійно хворий старець усе ще без пам'яті підкидавсь угору, а в його членах знов можна було видіти вчорашнє судорожне корчання, хоч уже слабше як учора. Не втіли ще побідати, коли нараз на оборі заскавучала собака. Петрій виглянув у вікно і побачив свого вчорашнього товариша з дороги, Ізаака Бляйберга, що одганявся довгою хворостиною від собаки.

— Аціба, Лиска! — крикнув Петрій; а Лиска все ще гнівно бурчала, але послушна волі газди неохотно повернулася і лягла на призьбі, все ще скалячи свої гострі зуби до прохожого.

— Добрий день вам, пане Кириле! — сказав Ізаак, входячи в хату.

— Добре здоров'я! Вітайте! Прошу сідати, хай все добре з вами сідає, — говорив приязно Петрій.

— Нема коли, дякую красенько. Я тут за ділом до вас.

— А, прошу, прошу, служу охоче!

— Вашу згубу знайдено, властиво люди, про котрих ви говорили, зловлені і сидять в М., як я вам казав. Ще вчора ввечері відтеграфували мені мої знайомі. Їх зловлено в лісі на границі і якась стара жінка навела стражників на їх криївку.

Під час тієї мови Ізаака Петрій моргнув жінці, щоби віддалилася, і вона послушно відійшла. Вона вже віддавна привикла була до таємничого поступування свого чоловіка і, одержавши від нього наказ, ніколи ні про що не допитувалася.

— А то певно ваш син? — спитав Ізаак, поглядаючи косо на Андрія і як би дивуючися, чому і він не виходить.

— Так, мій Андрій, — укінчений гімназист. Прошу говорити далі! А що гроші також стражники винайшли?

— Ні, тільки їх зловили, але коли присягнете на них, то вони будуть мусіти показати місце, де сховали вкрадену суму.

Петрій завагався, почувши ту мову; він не знав, що робити, а Ізаак тим часом так заговорив далі:

— Тепер ходім до М. Я там також маю справу, підемо разом, а по дорозі я вам ще маю дещо розказати. Зрештою я маю в М. багато знайомих і пораджу вам, де й як обернутися і що робити, щоби прийти назад до своїх грошей.

— Але що ж вас заставляє так щиро займатися справою зовсім незнамого й чужого вам чоловіка?

— Що мене заставляє? — сказав усміхаючися Ізаак, — о, велика річ. Ходіть лишень, збирайтеся скоро, я вам по дорозі все розкажу.

— Добре, іду зараз за вами! — сказав Петрій, рішаючись.

Покликав жінку і слуг та дав їм потрібні розпорядження щодо господарства, велів пильнувати хворого, — повкладав, що було потрібне на дорогу, в свою обширну борсучу¹ торбу, взяв пістолет за пояс за порадою Ізаака, котрий при собі мав також зброю, потім попрощався ще раз з Андрієм і жінкою і обіцявши, що незабаром поверне, взяв у руки палицю, перехрестився і

¹ З шкури борсука.

поспішив за Ізааком, котрий скорими кроками вже вийшов був на дорогу. В мовчанню вийшли вони за село. Дорога крутилася вузькою полозою поміж високими борами порослої гори, понад шумливими, ще від нічної бурі розлитими гірськими потоками, серед величавої чарівно хорошої й дикої бескидської природи. Чисте небо всміхалося своєю безкінечною блакиттю до темної зелені борів, співи маси птахів в їх темряві таємничій гушавині були одинокі ознаки життя в тій широкій, гористій околиці, аж до самої угорської границі і не було вже ні села, ні жодного людського помешкання. Наші подорожні були, як їм здавалося, єдиними розумними істотами серед того буйного й барвистого світа.

— Ви, бачу, мали мені щось сказати, — почав Петрій.

— А, так, — відповів Ізаак, — ви питалися мене, чому я так інтересуюся вашим добром, а я повинен вам це вияснити, скоро будете ласкаві до кінця вислухати оце оповідання.

Петрій здивований поглядав на єврея, а той такими словами почав своє оповідання:

Далеко за селом Розгірчем стояла перед кільканадцятьма літами велика, мурована корчма, на горбці, під самим лісом. Молодий орендар, котрий мешкав у ній зі своєю родиною, славився в цілій околиці дуже багатим і чесним євреєм. Широко ходила поголоска, що в нього були великі скарби, що він найшов один сховок Довбуша і забрав з нього немало золота. Але то була неправда, був він собі, правда, не дуже бідний, але й не дуже багатий єврей. Отже сидить він собі раз в суботу ввечері при шабасі, а коло нього сидить молода Рухля, його жінка. А було то восени, холодний дощ щідив як з відра, а вітер метав грубими краплями в очі, скоро було надвір показатися, та термосив запертими корчемними віконницями.

— Не дай, боже, тепер кому бути в дорозі в таку слоту, — промовив єврей.

— Мені якось аж лячно тут самій в тій пустині, так далеко від людей, — прошептала Рухля, тривожно прислухаючися.

Втім кризь свист вітру і плюскання дощу далися чути людські голоси. Почали сильно стукати до брами.

— Грицю, а бігай но браму відчинити! — промовив єврей до парубчака, котрий служив у нього.

Гриць поволі, неохоче піднявся з свого тапчана й, воркотячи щось під ніс та проклинаючи подорожніх, що йому й ту хвилю спокою переривають (хоч та „хвиля“ тяглася для нього звичайно цілу ніч і цілий день), поволіся поволі одчиняти браму, до котрої все таки не переставали стукати й гуркати.

Незабаром заскрипіла брама на завісах, стукання втихло, — далися чути змішані крики, навіть, як здавалося єврейці, голос Гриця долетів до її слуху, але в тій же хвилі завив і засвистів вітер так сильно, що не можна було нічого чути.

Хвиля німого дождання настала в корчмі.

Чекає єврей, чекає свого Гриця, — нема Гриця; жде подорожніх, прикладає лице до вікна, щоби виглянути надвір, — вікно мов би смолою обліплене!

Нараз широко відчиняються двері, — входить п'ять хлопів з якимсь недобрим зловіщим поглядом і страшними, густо оброслими лицями.

— Добрий вечір, жиде, — крикнув перший з них, низький рудоволосий, плечистий чоловік, котрий, як здавалося, був старший між ними.

— Добре здоров'я, — відповів єврей. Рухля задеревіла, уздрівши дивних гостей, стояла біда і недвижна, опершилася о грубу.

— Ну, бачиш, братчику, ми тут прийшли до тебе в гостину! Неправда, ти нас не сподівався під теперішній час, — га?

— У мене дім гостинний, мої панове, — відповів єврей, — я мушу кожного часу гостей сподіватися.

— Ну, коли так, мій любенький, — заговорив рудий, — то гости ж нас і стався, як належить! Або, знаєш що, дай сюди ключі, нас більше, скоріше самі собі услужимо, а ти не потребуєш, серденько, трудитися!

Товариші рудого засміялися дико на ті слова. Єврей, хоч потерпав цілий, ще однак же не тратив надії, що ціла річ, котра аж тепер почала йому показуватися грізною, закінчиться пиятикою.

— Ні, мої панове, — відповів він, услужно кланяючися, — хто ж бачив, щоби господар давав гостям самим гоститися, а сам сидів і дивився на те?

— Ні, ні, не бійся, ми того нікому не скажемо! А зрештою, коли тобі не хочеться стояти, то можеш положитися собі, нікто тобі не боронить! Давай же ключі сюди!

— Але, мої панове.

— Нічого, нічого але, — гукнув рудий, — ключі сюди!

Єврей, не кажучи і слова, віддав ключі.

— Хлопці, сюди! — кликнув рудий, і юрба людей наповнила корчму.

— Нате вам ключі, шукайте, перетрясайте, беріть усе, що вам може здатися!

Єврей втратив зовсім притомність, голова його крутилася, перед очима всі предмети миготіли йому неозначеними барвами.

Рухля з слабим криком впала зомліла на землю.

— Гвалт, рятуйте, хто в бога вірує! — закричав щосили єврей.

— Ого, го, братчику, ми на таке не годилися! А нуте, хлопці, зв'яжіть їх обох, зав'яжіть їм роти, щоби не кричали та винесіть он там під шопу¹ на мерву², нехай трохи провітряться!

Хлопці скочили до єврея, зв'язали його й напівзомлілу Рухлю, і без милосердя з диким сміхом викинули, під непошиту шопу на дощ і вітер. Студінь до кости проникла напівголих, вони бачили свою згубу і з німою рішучістю вижидали її.

Тим часом опришки перетрясли цілу корчму, перешукали всі закутки, поперевертали й повалили все придатне в господарстві,

¹ Повітка.

² Потерте сіно.

а непотрібне для них, та крім невеликої суми грошей і то дрібними мідяками не могли знайти ані шеляга¹.

— Га, проклятий жид, — заверещав розлючений рудий, — правду він казав, що приготувався на наше приняття! Ану, хлопці, беріть соломи, вогню, беріть, що треба, будемо по щирості допитуватися наших чесних господарів, де поділи гроші.

З криком поспішили опришки до євреїв. Декотрі, і то велика частина з них, здужали вже добре підхмелитися знайденою горілкою.

Рудий підступив до єврея і копнув його ногою, бачачи, що він зовсім не рухається, мов неживий.

— А що, нехристе, ти думаєш, що ти так легким коштом від нас видобудешся? О, ні, братчику, ми не такі, щоби за нізачо трудилися! Скажи, де ти гроші сховав?

І мовлячи те, зірвав йому хустку, котрою був зав'язаний його рот.

Єврей вився по землі, котру дощ розполоскав у рідке болото, стогнав і цокотів зубами, але не казав нічого.

— Скажеш, чи ні, собача кров? — верещав рудий.

Єврей мов би онімів і скляними очима поглядав з виразом тупої байдужості й розпуки в лице грізного ватажка.

— Ще тебе останній раз питаю, скажеш чи ні, де гроші?

— Ласкаві панове, убийте мене, посічіть мене на куски, як де найдете в мене хоч півфеника² більше крім того, що лежить столику!

— А, та певно, що не знайдемо, коли ти їх позаховував, — гукнув один із напівп'яних волоцюг, — але нам тут власне ходять про те, щоби знайти!

— Але клянуся богом і всім, що для мене святе, дороге й миле, що нема в мене більше грошей, нема ніякого сховку, ані навіть наміру вас обманити!

— Ага, бачте, як м'якне собака, але незабаром він ще лучче пом'якне! Хлопці, ану но до роботи! Де солома? Загрійте його трохи в ноги! Або ні, знаєте що, беріть наперед його прокляту жидівку, — бачите, як поблідла і скорчилася, мов муха в окропі! Вона нам скоріше все виспіває, коли її припече, бо добре то старі люди кажуть, що жид лиш печений добрий!

Опришки без жалости, без милосердя вхопили нещасливу, півмертву Рухлю, вона, мабуть, ще була зомліла, голова її звисла, лице посиніло, вона і слівця не писнула, коли її брали. А другі вже почали перевеслами з сухої соломи обкручувати її ноги...

— Боже мій, моя Рухля! — крикнув у крайньому відчаю єврей і, зібравши всю силу своїх грудей, закричав знова:

— Гвалт, гвалт! Хто в бога вірує, рятуйте, рятуйте, не дайте душі загинати!

¹ Дрібна монета.

² Феник — монета, менше ніж півкопійки.

Власне в тій хвилі втих був на часину вітер, і розпучливий голос єврея роздався по лісах і горах.

Але в тій самій хвилині опришки знова зав'язали йому рот. Нещасний мусів німо поглядати, як ті нелюди кинулися, холоднокровно й жартуючи, страшно мучити його любу, напівмертву жінку, а серце його стискалося в грудях на вид, що він так близько неї, що бачить її тяжкі страждання, її повільне конання, а не може їй допомогти.

Вже кляті обступили Рухлю, вже засвистіли в повітрі їх канчуки, порючи до крові її тіло, — звичайний спосіб, котрим опришки будили зомлілих до життя, — вже серед прокляття, сердитих слів і страшних жартів опришків далось чути слабе стогнання мученої, вже її випитують про гроші, але вона нічого про гроші не знає, вже ватажок голосно кричить: „Вогню“, а в грудях єврея стигне остання капля крові, коли в тім нараз чути гук рушниць, падають два вистріли, рудий і другий опришок трупами валяться на землю. Решта розбігається з криком, оставляючи свої нещасні жертви. Тільки корчма, серед котрої опришки розложили були великий вогонь, зайнялася всередині, дим валився відчиненими вікнами, а полум'я рухомими язиками лизало вже, як здавалося, стріху, котра тріщала, сичала й курилася. За кілька хвилин пожар обхватив цілий той просторий будинок.

І при тім світлі бідний єврей побачив при собі стоячого невисокого росту чоловіка, котрий розв'язав його і казав поспішати за собою в село. Сам він узяв на руки задеревілу Рухлю і, обвивши її в свій широкий сердак, поніс мов дитину до села.

— Про що ж довше оповідати? Ви вже, пане Кириле, всього догадалися! Той нещасливий єврей, то був я, а його несподіваний спаситель ви!

— От вам причина моєї поведінки!

— Вчора ввечері перед сном, поглядаючи на образ моєї Рухлі, котрий завсіди ношу на грудях, я живо пригадав собі той страшний вечір, котрий позбавив мене мого помешкання, мого спокою й мого щастя на ціле життя!

— Чесний пане, — додав Ізаак зі сльозами в очах, — ви спасли нас із рук тих страшних людей, ви завели нас до села, ви на хвилю ще врятували життя моєї Рухлі! Але вона, нещаслива, не могла пережити того переляку, тої муки, котру витерпіла на страшнім вітрі й холоді, вона, як весняний цвіт, морозом зв'ялений, незабаром зів'яла на моїх руках!

Петрій також живо пригадав собі ту пригоду. Він власне в той час з одним тільки слугою відправився був до Розгірча, бо в тамошнім камені була також одна з Довбушевих криївок, і він хотів з неї забрати гроші й перенести їх до головної схованки. Лишивши слугу в селі, він сам обережно, узброєний в рушницю подвійку і пару добре набитих пістоletів, рушив до каменя, а забравши гроші, при повороті почув страшний крик Ізаака і поспішив скоро й обережно на поміч нещасному.

— Я вам того ніколи не забуду, — говорив єврей, — я вам завдячую своє життя, чому я вам не можу краще віддячитися? Що значить те мізерне діло, в котрім вам хочу допомогти?

— І то багато значить, мій приятелю, — відповів Петрій, — бо показує ваше щире серце! Але будьте ж ласкаві, скажіть мені вашу дальшу судьбу!

— Після смерти моєї небіжки Рухлі життя мое сталося єдиним, непереривним пасмом жалю, горя і смутку. Я остався без дому, без засобів, без усього, я не мав ні батька, ні матері, ні ніякої рідні на світі: і залишився круглим сиротою. Корчма, хоч не вся згоріла, скоро розвалилася, бо не було кому взятися до її направи. Я від того часу не міг і поглянути на те місце, котре бачило мое страшне нещастя, і скитаюся по світі між чужими людьми.

— А чим же ви займаєтеся? — спитав Петрій.

— Чим займаюся? О, на це тяжче відповісти, як запитати!

— Тисячі занять, тисячі справ переходили через мої руки: я постановив собі після мого нещастя решту життя посвятити для помочі й морального піднесення моїх братів!

Петрій, широко відкривши очі, дивився німо на незвичайного єврея. Ті слова здивували його. Йому ніколи не траплялося бачити єврея, котрий чимсь подібним займався б, йому навіть видавалося спочатку, що страшне нещастя і тривога тої ночі, про котру Ізаак оповідав, помішали його розум, але поглянувши на тихе, спокійне лице Ізаака, на його ясний, розумний погляд, він знов покинув ту думку і в задумі й мовчанню йшов далі.

Х

ІВАНКО

— Мій батько, — говорив далі, — хоч був досить убогий орендар, то все таки, не маючи дітей крім мене, старався дати мені старанне виховання і посилав мене до школи. Там то вже в душі моїй постали перші зародки думок, котрі вас тепер може в здивування вводять. Мій батько постарівся, не міг далі сам діла вести, і забрав мене з школи додому. Я скоро привик до його невеликого газдівства, оженився і по смерті батька почав далі вести його заробок, шинкарство. Тут, у відлюдній тишині, думки мої, може трохи фантастичні попереду, дозрівали й міцніли, але я все ще таки не смів почати ділання, доки страшний удар не попхнув мене на те поле.

— А яка ж ціль вашого ділання?

— Чесний пане, я вам так багато завдячую, ви спасли мене й заховали для нового життя, для нової дороги, котрою сьогодні в нашім краю ні один єврей не ступав. Я вам винен цілковиту відвертість, я вам скажу все так щиро, як того ще нікому досі не сказав!

— Ви бачите самі, що в нашім краю є багато євреїв, далеко більше, як їх є в інших краях.

— Але я був навмисне за тим в інших краях, щоби пізнати їх становище і відношення до християн. О, пане Кириле, зовсім там інакше! Там єврей є громадянин держави так, як кожний інший, а в нас він є п'явка, що ссе цілий нарід.

Петрій мимоволі зідхнув. Він бачив правду тих слів, бачив аж надто добре сумну дійсність, але його здивували такі слова в устах єврея!

— Хай вас не дивує моя щира мова про моїх одноплемінників. Мені не ходить про те, щоби таїти їх злі сторони, але щоби їх по можливості направити! Самі бачите, що це справді так є, що вони замість вдячності тутешнім людям за те, що колись, в часах лютих переслідувань їх тут гостинно прийнято, нищать і підкопують їх добробут, приводять їх до крайньої згуби! Лихварство і п'янство, туманення, то є ті фурії, котрі вони напустили на нарід, котрі його обезсилюють. А крім того, з якою ж вони погордою дивляться на гоїв!

— І як же ви думаєте всьому тому зарадити? Чи можлива річ ще направити те страшне зло?

— Для щирої охоти й сильної волі нічого нема неможливого, — сказав піднесеним голосом Ізаак. — Ходіть, я вам скажу, які мої думки щодо тих пунктів і які були до цього часу мої діла на тім полі, які результати я осягнув, і які маю пляни на майбутнє.

Ізаак почав розвивати Петрієві свої думки, більш-менш такі самі, які сьогодні є в устах усіх, а до котрих здійснення стремить тільки небагато щирих сердець із пожертвуванням, з ясним поняттям і гарячим патріотизмом.

Тим часом наші подорожні оставили шлях і вийшли на вузеньку, але досить добре вбиту, гірську стежку, котрою дорога була ближча, хоч небезпечніша. Стежка та вела через високі верхи і густі смерекові бори, в котрих немало було дикої звірини. В зимі ніхто нею не ходив задля вовків і сніжних заметів, і в літі рідко пускалися нею сам-на-сам подорожні; зате вдвох, втрох, при добрій зброї можна було туди безпечно йти, а дорога була далеко приємніша, околиці далеко різномодніші, ніж шляхом. Петрій дуже добре знав ту стежку й ті ліси, а єврей ані хвилі не отягався нею йти.

Обидва незабаром ввійшли під густе, темнозелене склепіння одвічного бору. Немало там було таких місць, на котрих ще й людська нога не ставала, де сокира ніколи не діткнулася свобідних дітей пустині, столітніх смерек і ялиць. Одною тільки старістю, вихром, перуном, або червами повалені на землю залягали вони її своїми велетенськими пнями, поволі десятки літ гниючи і вкінці розсипаючися на дрібне порохно.

Вже починало вечеріти; наші подорожні рішилися прискорити кроку до найближчого села, до котрого одначе було ще коло трьох миль доброї, лісової дороги. Вони розмовою скорочували собі час подорожі і не спостерегли навіть, що довкола них поволі темніло, як предмети приймали щораз більше неозначений вид, зливаючися з другими в невиразну стіну.

Нараз тут же перед ними щось зашелестіло, мабуть звір якийсь кинувся виполошений із свого леговища. Петрій бистро поглянув за утікаючим предметом, але той якось не подобав на звірину. Петрій бачив, що це щось біле і біжить просто, на двох ногах. Нараз, утікаючи, тварина, видко, заплуталася ногами в гушавину і з розмахом гримнула собою об землю, при чім видала страшний, людський зойк болю.

— Хто ти? Стій! — гукнув Ізаак, котрий не бачив сумної катастрофи втікача. — Стій, бо стріляю!

— Та я вже не тільки стою, а й лежу! — простогнала дивна істота, плачучи хлоп'ячим голосом. — Будьте ласкаві, панове, даруйте мені життя, я вам нічого не винен, змилюйтеся, не губіть мене!

— Що таке! — говорив сам до себе Петрій, — чи мене слух обманує чи це справді старої Довбушучки Іванко?

Петрій приступив до хлопця, котрий все ще лежав на землі і жалібно стогнав, просячи за життя.

— Але мовчи, дурню, кому тут твоє комарове життя потрібне? — крикнув, сміючися, Петрій. — Іванку, чи це ти?

— Та це мабуть ви, нанашку¹ Кириле? О, слава тобі господи, що ви тут надійшли, я вже гадав, що тут згину в тій проклятій пустині!

— Та що ти тут робиш? — питав Петрій, піднімаючи його й оглядаючи, чи де не скалічився.

— Ні, нанашуню, я ніде не скалічився, лиш ударився трохи в голову і потовк собі коліно. Але це нічого, коли ви вже тут, я не боюся!

Іванко поцілував Петрія в руку, і держачися його, як би для більшої безпечности за полу, продовжував:

— Я вчора рано вигнав худобу в ліс і пасу. Аж приходять до мене Сенько й Ленько, Довбушуків сини, і кажуть: „Іванку, ходи з нами!“ А я кажу: „А худоба? хто буде худобу завертати?“ А вони кажуть: „Не бійся, дурню, чорт худобу не забере! Ходи, татуньо казали, щоби йшов з нами!“ А я знов до них: „Та пощо я маю йти з вами, і куди я маю йти з вами?“ Але вони мене один за одну руку, а другий за другу, та й кажуть: „Ходи, дурню, і не питайся, коли тобі кажемо!“ — Я пішов. Ми йшли лісами, дебрами, чагарями — такими, що крий мати божа, — вони передом, а я за ними. Я собі геть ноги пооббивав, плачу, кричу, щоби заждали на мене, але вони все кричать: „Борше¹, борше ти, жабо мала, ми не маємо коли!“

— Я вже не питаю, біжу за ними щосили. Нараз вони стали, казали мені зачекати на місці, а самі полізли в дебру, та таку глибоку, темну та страшну, що я боявся і заглянути до неї! По досить довгим часі вилізли, несучи щось у мішках під полами. І знов ми почали йти, але вже поволіше. Я питаю Ленька: „Що ви, вуйку²,

несете?“ А він каже: „Мовчи дурню!“ Ми пішли далше. Аж десь геть з полудня ми зайшли сюди, от тут, де та яма під берегом у дебрі. Там вони пішли до ями, а мені казали зачекати надворі. Пробули всередині досить довго, накінець вийшли вже без нічого. Ленько питає мене: „А що ти, Іванку, змучився?“ А я кажу: „Ще й як!“ „Ну, — каже він мені, — на ж тобі цей хлібець і жди тут, аж доки ми не вернемо!“

— А коли ж ви вернете? — питаю я. „Ми не будемо баритися, — відповів Ленько. — Але пам'ятай мені, ані на крок не відходь звідси!“ — „А знаєш що, — додав Сенько, — я тобі завдам роботу! Назбирай і наклади моху ось тут під ту суху ялицю, ми тут заночуємо. Але не важся мені йти там“, — і показав яму, — „ми як прийдемо, то зараз пізнаємо, чи ти там був; а коли так, то пам'ятай, що смерть твоя!“ Я налякався дуже, а вони пішли.

— Ну, і що ж, ти чекав на них? — питав Петрій.

— Ба, а як же, нанашуню, чекав! Моху наносив, укусив два-три рази хліба, напився води з потоку — та й чекаю, чекаю, — нема вуйків. Я боявся дуже спочатку, але потім, не видячи нічого небезпечного, ліг спати. Сьогодні рано збудився, почав довкола оглядатися, а пригадавши собі, де я, сів на свій мох, та й сиджу.

— Ну, а до ями ж ти не заглядав?

— Ні, нанашку, я боявся туди вступити; хто знає, що там є!

— Ну, а чого ж ти там шукав?

— Та я ходив довкола виглядати вуйків, а надибавши ту доріжку, сів коло неї, думаючи, що вони нею надійдуть.

— Га, коли так, то проведь нас до тої ями!

В душі Петрія засвітила несподівана надія відшукання своєї згуби. Він не сказав до Ізаака нічого, але рушив за Іванком в глибзовсім уже темного яру, заваленого грубими гниляками так, що з великою трудностю можна було крізь них дістатися до долу.

Вони продерлися більш-менш до половини глибочини дебрі і спинилися під грубезною, сухою ялицею, котрої вершок перун скинув їй самій під ноги.

— Ось тут і моє місце! — сказав Іванко, тяжко віддихаючи після втоми. — Ось тут можете переночувати на тім моху!

Петрій тим часом добув гніт, котрого звичайно зо два лікті¹ мав при собі, і біде світло облило предмети довкола них і робило темряву за ними ще більше густою й непроникнутою.

Наші подорожні оглянули свою мохову постіль, дерева довкола стоячі, а накінець пішли до темної печери, котра в стрімкій стіні яру була первісно вижолоблена водою. Але пізніше людські руки, мабуть опришки, розширили її і зробили з неї вигідну криївку, котра так була заслонена гнилими трамами², густими корчами колючих ожин і всяких бур'янів, що око непрямого чоловіка ніяким способом її би не відкрило. Петрій знав її добре, і не раз вона

¹ Скоріше.

² Дядьку.

¹ Лікоть або локоть — міра довжини.

² Трам — колода, грубий і довгий кусок дерева.

стала йому в пригоді в молодших літах, коли зносив із подібних криївок Довбушеві гроші, і мусів не раз ховатися перед різними неприятелими як людьми, так і звірями. За Петрієм осторожно пробираючися крізь густі корчі ожин, ступав Ізаак, а за ними і малий Іванко цікавий побачити, що там таке сховали вуйки в тім темнім льоху.

Петрій пильно перешукав усі закутини печери, але не міг нічого відкрити. Аж за другим разом у щілині, котрої перше не бачив, найшов два шкіряні мішки, і врадуваний витяг їх і показав євреєві.

— Ось моя згуба! — сказав він.

— Яка згуба? — спитав здивований Ізаак.

— Гроші, котрі мені украдено.

— То ті вуйки, про котрих хлопець говорив, були... Ага, вже починаю догадуватися!

Петрій не відповів нічого, і вони повернулися назад під ялицю, де мали спати, і підкріпившись дечим, полягали. Місяць саме піднявся на небі і крізь густе галуззя ледве-ледве продираючися заглядав на лиця подорожніх.

Глибока тишина залягла цілий величезний бір.

— Спите, пане Кириле? — питав по досить довгим часі Ізаак врівним хоч тихим голосом.

— Ні, не сплю — або що?

— Та нічого, я не можу заснути.

— Я також не маю охоти до сну.

— Говорім дещо.

— Та про що будемо говорити?

— Я маю вас щось запитати. Ви, як здається, вертаєте тепер додому, — неправда?

— Отже над тим самим і я роздумую. Але я вже рішився, — і йду з вами на Угорщину.

— А то чого ви там тепер підете?

— Я мушу тих бідаків з в'язниці звільнити.

— Що вони вас обходять? Хай злодії сидять!

— Ні, мій пане!.. — І потім, роздумуючи, почав непевним голосом:—

Ви певно підозріваєте мене в нещирості та скритності, ви пізнаєте, що я більше знаю про злодіїв, як говорю. Так і є, але простіть, що я не можу вам відкрити цілого стану речей, — присяга, велика, тяжка присяга, в'яже мене, не можу нічого говорити, що могло б їм пошкодити. Я, противно, мушу їм добре робити!

Ізаак здивувався немало, почувши таке признання, але не допитувався Петрія нічого більше, тільки звернув розмову на інший предмет.

— Як ідете зі мною, пане Кириле, то я можу вам запропонувати ще одну річ, котра може бути вам корисна. Ті гроші, котрі ви тепер віднайшли, зложіть у банку в одного заможного єврея, мого знайомого з М., то значний капітал, а незабаром може нарости до великої суми.

— Е, то небезпечна річ, — сказав Петрій зі звичайною українцям недовірливістю до всяких спекуляцій.

— Зовсім нічого небезпечного! Я беру цілу річ на себе, а вже ж сподіваюся, що мені можете повірити!

Петрій недовго й сперечався і пристав вкінці на пропозицію єврея, погадавши собі: „Хто знає, в якій пригоді можуть стати ті гроші, як не мені, то комусь по мені“.

— А що ж буде з малим? — закинув Ізаак.

— Малого відішлю додому, розкажу йому добре дорогу, і хай іде!

І обидва довго ще говорили й укладали: вкінці і їх перемогла сила втоми і обидва послули незабаром твердим і спокійним сном. Лиш малий Іванко, котрий спав між ними, кидався не раз і кричав крізь сон, видно вуйки не малого йому страху нагнали.

XI

ЛЮБОВ АНДРІЯ

Олеся Батланівна була хороша, дуже хороша дівчина. Андрій знався з нею ще з дитинства, і давно, давно полюбив її. Любов його не була одначе та страшна, гаряча, шумна любов, котра стріть любий предмет в яскраві барви ідеалу, котра говорить багато про себе, добираючи найтонші вирази, щоби висловити таємні відтинки почуття. То була тиха, але сильна й самовіддана любов, то було щось на зразок ніжної прив'язаности брата до сестри і навпаки, то було бажання тихого сімейного щастя в життю.

Андрій давнішими літами цілі вакації бувало з нею проводив. Він щиро думав одружитися в будучності з тою гірською квіткою, повною свѣлости, життя й ніжного почуття. Він старався дати їй більше освіти, щоби тим наблизити її до себе. Навчив її читати й писати, — впоїв у неї поняття рідного краю і свободи, достачав їй книжок, котрими могла розвинути свій розум і своє серце.

Батько Олесі, котрий служив у громаді польовим¹ і числився між першими багачами, не перешкоджав тому, а пізнаючи може щирі наміри Андрія, нарештє лишав їй досить часу для читання й розмови з Андрієм.

По відході батька на Угорщину поспішив Андрій зараз до Батлана. Йому хотілося побачити свою квітку, як звичайно називав Олесю, йому хотілося поговорити з нею, почути її щирі слова, але йому жаль було, що не міг уже, як давніше, вилити перед нею все, що йому лежало на серці, висповідатися з своїх вчинків і почувань, його в'язала присяга.

Батлан мешкав недалеко церкви за рікою, а за його гарною, просторою, хоча не новою вже, хатою простягався старанно оброблений і утриманий город під яриною². Саду, як звичайно в горах,

¹ Сторож полів.

² Яриною часто звуть у Західній Україні городину.

не було, сильні морози й кам'янистий ґрунт не допускають плекання овочевих дерев кращих порід. А може й нестаранність народу є тому причиною...

Ввійшовши в хату, Андрій застав у ній тільки старого Батлана, що лежав у постелі від учорашньої бійки, а стару Батланиху сумну. Вона заходила коло нього. Олесья поволала в городі. Батлани привітали його радим усміхом.

— А все таки ви ще про нас не забуваєте, Андрійку! — проговорила стара весело.

— Дала б ти спокій з такою дитячою назвою, Юстино, — відізвася лежачий на постелі Батлан, — адже панич вже не дитина, щоби ти їх кликала Андрійком!

— Дайте спокій, нанашку, я дуже радий тому і зовсім за те не гніваюся! А ви ж думаєте, що у нас в школі як інакше кличуться ученики між собою?

І обоє старі почали щиро й з участю розпитувати Андрія про шкільні часи, про товаришів, про поворот.

— А де ж Олесья? — запитав злегка червоніючи Андрій.

— О, ваша учениця не занедбує, правда, ваших наук, але й моїх не можна їй в кут кидати, — говорила мати, котра видно гордилася своєю дочкою. — Пішла в город — ще там щось треба обполоти, а я вже мушу сидіти дома! Та чи бачите яке нещастя нас спіткало, і то на гладкій дорозі?

І те кажучи показала на старого, що пообв'язуваний хустками лежав на постелі.

Андрій короткими, але щирими й сердечними словами висловив свій жаль над тим нещастям, — по короткій розмові вийшов у город шукати своєї Олесьї. Вона власне скінчила була роботу і вертала додому, коли нараз побачила гостя.

— Ах, Андрію, це ви тут! — скрикнула, весело йдучи йому назустріч і подаючи йому руку. — Як же вам пішов іспит?

— Добре, панно Олено!

— Кілька я вас уже разів просила не кликати мене панною, а ви все своє! Що я за панна? Я проста сільська дівчина, не панна!

— Ну, ну, не гнівайтесь, Олесью, я так — забувся! Як же ви тут проживали на селі?

— А як же би, спокійно! Трохи було скучно без вас, — сказала вона почервонівши, — але зате мала ваші книжки. Що за гарні речі, як я їх читала, не сміючи й оком змигнути з картки! Але пождіть, щось я вам такого мала сказати!.. Ага! Щоб ви знали, який мені цієї ночі сон дивний приснився!..

— Ану, що за сон?

— А ба, ви хотіли би, щоб я вам його тут же під голим небом говорила? Вертайте ж хоч до хати, мамуня десь уже заставила дещо, підкріпіться, а я тим часом буду оповідати. Я ще нікому того не оповідала, то будуть і мамуня й татуню слухати, — що вони на те скажуть?

І вони вернули до хати, де вже Батланиха накрила була стіл чистим, білим обрусом і заставила на ньому попросту, та смачно приготовлений сільський обід.

— Бачте, Андрійку (дозвольте називати себе так, бо я стара, вже так до теї назви привикла, що не втну інакше!), ми нині заізналися з обідом, то ж будьте ласкаві не погордіти нами і пообідати з нами разом, по-давньому.

— Але ж я вже обідав дома, — говорив Андрій.

— То нічого не шкодить, у нас певно не переїстесь, — жартувала Олесья, і Андрій сів за стіл побіч старого Батлана, котрого жінка підвела з постелі і посадила також за стіл. Олесья не сідала разом, вона була за господиню, і оповідала тим часом, приносячи страви, свій сон.

— Чи тямите, Андрію, як ви давніше часто мені оповідали про ту страшну хвилю, коли вас у лісі під Чорною горою напали ведмеді? Отож то мені таке саме приснилося. Мені здавалося, що власне вечеріло, сонце, заходячи, обливало хмари кривавим світлом, на котрім темними рисами вирізувалася Чорна гора. На найвищій кам'яній іглиці той самий високий старець із похиленою головою і з руками зложеними навхрест на грудях, про котрого ви мені оповідали. А під горою серед скалистих, гострих відламів я бачила вас, як ви лізли вгору. Нараз за вами вирвався якийсь страшний, чорний чоловік, ухопив вас за руки і з розмахом кинув у глибоку розпадину, на дні якої стриміли щербаті зуби гострих камінних відламків. Нараз, немов червона блискавиця, злетів таємничий старець з вершини іглиці і підхватив вас на лету ще на руки. Щербаті, камінні зломи розступилися під ним, глибока пропасть зівнула холодом і чорною темнотою, а в тій же хвилі ви провалилися в глибину. А чоловік, що вас кинув, від великого розмаху втратив також рівновагу на гострій скалі і тяжко гримнув собою у противний бік на такі ж щербаті, гострі камінні зубці. Я чула страшний смертний стогін його, бачила кров, що бризкала високо до гори. Я стояла, — здавалося мені, — десь нібито на камені, а під мною шуміли і прискакали хвилі глибокої ріки, я бачила все це, серце в грудях стялося мені льодом, холод смертельний проник все тіло, я не могла ані кричати, ані плакати, ані навіть з місця рушитися. Нараз, показалося мені, вирвалося з густого лісу два страшні ведмеді і стали мене шарпати. Я стояла, мов окаменіла, я бачила глибокі рани, чула біль, та не бачила крові, не могла кричати. Нараз, у страшному відчаю я добула всіх сил і з безмірним гуком кинулася з скали в глибоку, шумливу воду, що під мною сріблом розприснулася. Я ще останній раз крикнула і в тій же хвилі пробудилася.

Старі різно толкували той особливий сон, але Андрій мовчав; його лице вкрилося хмарою задуми й меланхолії, яка завсіди в нього виступала на саму згадку про страшну пригоду його дитинних літ. Незадовго по обіді попрощався з Батланами й пішов додому.

Мати сиділа сама дома і шила, слуги порозходилися до роботи, тільки хворий старець стогнав і кричав охриплім голосом якісь невиразні слова, перериваючи загальну тишину. Лице старця все ще було таке страшне, як учора, і Андрій не міг без внутрішнього дрижання поглянути на нього. Тишина загальна в домі впливала на нього якось чаруюче, він вийшов під хату і, сівши на призьбі, потонував у думках.

Вечір уже наближався, і Андрій все ще сидів у задумі під хатою. Душа молодця була в дивному настрою. Враження двох останніх днів сильно її зворушили, і, бачилось, надовго прогнали її спокій і рівновагу. Все мішалось в його уяві, чуття одні за одними тиснулися, мов тумани в темний, лісистий звір¹, він не міг собі ні з одного здати справи, хоч кожне окремо і виразно відчував. Вкінці над усе ясніше увявилися його душі гадки про будучність, про поле діяльності, котре пусте, тернисте, широко розложилось перед ним. Його добродушна природа завсіди насувала йому на розум сумніви щодо злоби Довбушуків, завсіди шептала йому: хто знає, чи не можна би ширим, приятельським способом порозумітися з противниками, хто знає, чи не вдалося б привести до згоди обидві родини і з такими великими засобами, якими розпоряджалися би в згоді Петрії й Довбушуки, зачати зараз робити для народного добра; по селах і містечках закладати українські народні школи, помагати шкільній українській молоді, щоби виробити з неї патріотичну й широко-українську інтелігенцію. Думки такі, як світлі фантоми, блискали перед його уявою і зникали, — блискали й щезали, — та повторяючись щораз частіше, поволі скріпляли в його серці намір пробувати щастя, і першому подати завзятим противникам руку згоди. Не можна заперечити, що тут примішалася і немала крапля молодецького егоїзму. Андрій бачив уже наперед здивування батька, коли той, вертаючи з Угорщини, дізнається про згоду і щиру дружбу Довбушуків з ним, чув похвали, якими батько наділяє його за те, що він перший зробив такий рішучий крок.

Темнота, що поволі огорнула природу, роз'яснила ще більше його думки і по довгім думанню після вечері заснув Андрій з тим сильним вирішенням іти завтра в Довбушуківку і подати ворогам дружно руку до згоди.

ХІІ

СТАРА В ПУСТИНІ

Вступім ще раз у Довбушуківку. Темна, хоч погідна й тепла ніч покрила землю, — уже пізня пора, — в Довбушуківці всі, здається, полягали спати, тільки в одинокій, престарій „пустині“ мигтить блідий каганець і непевним блиском обливає предмети в тій безлюдній і мертвій оселі.

¹ Звір — яр.

Пустинею звалася, як ми вже давніше згадували, маленька, віком похилена і ніким не замешкана хата на убоці Довбушуківки, котра вважалася за місце народження Олекси Довбуша.

Каганець світив блідо і через шпари полупаних дверей падало його непевне світло до сіней, котрих непобілені стіни були порохняві й погризені хробаками. В хаті самій не було нічого крім старої дерев'яної лави й товстої ялової колоди насередині, котра, здавалося, була ще забутком тих часів, коли на подібних колодах під сокирами ляхів падали українські голови.

По досить довгім часі увійшли до хати брати Довбушуки, попереду понурий Олекса з загризеною долішньою губою і вдвоє схиляючись, а за ним Демко. Вони мовчки посідали на лаві.

— Вже пізно, а наших нема! — промовив Демко.

Олекса мовчав, похиливши велику, як таран, голову.

— Ти ще, брате, бачу, гнівний на мене за ранішнє? — відізався знов Демко, звертаючись до Олекси.

— А як же не маю бути гнівний, коли це лиш твоя вина, що ми ще мусимо далі завдавати собі муки і праці з тими поганцями? Ми були би їх обох мали тепер в руках.

— Та що ж робити? — зауважив собі сам, — чи я тому винен, що несподіваний біль витиснув мені з уст той проклятий крик? Але не бійся, небавом ми їм за те гарно відплатимо.

Знов наступило довге мовчання. Олекса, видно, не мав охоти до розмови. Демко перший почав:

— А що, Олексо, нічого не чути про твоїх синів? Чи прийдуть вони нині на збори?

— Не прийдуть.

— Ба, а леж товариші чекають на поділ грошей. Що їм скажеш?

— Те їм скажу, що нема хлопців з грошима!

— А де ж вони є? Я їх дома не бачив.

— О, то б я був дурний держати їх дома, знаючи, що прокляті пройдисвіти могли би кожної хвилі по них прийти. Я їх вислав, щоб сховали гроші, доки я тут з товаришами не впораюся.

— А як же ти хочеш з ними впоратися? Що хочеш з ними зробити?

— Зажду ще, доки мені не зловлять Петрія, — а потому...

— Чому ж мовчиш, — що потому?

— Брате, можна ж спуститися на тебе?..

— Як на себе самого! Хіба ж не знаєш, що й мені ходить про те, щоб позбавитися того небезпечного спільництва?

— Га, коли так, то добре! Робім разом! Як закінчиться робота з Петріями, треба скликати їх разом в лісі, на Чорній горі, і там почастивати!

Те останнє слово вимовив Олекса з якимсь дивним наголосом, та Демко ще не догадався нічого, і допитливо поглядав на брата.

— Ех, дурна в тебе голова! Я зовсім чесно думаю, — принесемо барилку горілки, заправленої різними коріннями, та й годі! Демко зрозумів пекельну думку брата і здригнувся на цілім тілі.

Щось зашелестіло під хатою. Олекса замовк і слухав, але все було тихо.

Правду сказав славний поет: *Es ist der Fluch der bösen Tat, dass sie gebärend stets nur Böses zeugen muss!*¹

Так сталося і з Довбушуком Олексою! Спочатку не злий чоловік, він міг би був під добрим проєдом стати й зовсім добрим. Але батько його впоїв у нього смертельну зненависть до Петріїв, котрі начебто стараються на всякий спосіб знищити їх рід, правого спадкоємця видертих у вбитого Довбуша скарбів. Зовсім природний того наслідок був, що Олекса привик до бездільности, уважаючи себе за правого спадкоємця Довбушевого добра, що привик всяке нещастя, всяку противність долі, котра його постигла колинебудь, і котрої сам, звичайно, був причиною, класти на карб Петрія, що почав рішуче думати про одплату злим за зле, про знищення Петріїв. У тій цілі зв'язався з шайкою лісових розбишак, а тепер, коли побачив, що їх дружба йому більше може шкодити, як допомогти, не знаючи як їх позбутися, рішився на страшне діло, отруїти всіх! Демко понурих голову, почувши страшні слова, обидва брати довго, довго мовчали, не сміючи один на другого глянути.

Накінець, з шумом і голосними розмовами ввійшли товариші, і почалася нарада.

Олекса говорив їм про свої пляни, як би то можна дістати Петрія в руки, як його допитувати й мучити, щоб показав місце, де скрив скарби Довбуша, але нічого не згадував про гроші, котрі саме за поміччю тих товаришів йому вдалося вислідити і викрасти.

— А, ба, пане ватажку, — озався один низенький, живий і досить добре одягнений волоцюга, — та же, здається, головна ціль нашого нинішнього збору була — поділ винайдених грошей? Де ж ті гроші, давайте їх сюди, нехай порозділюємо!

На лиці Олекси не видно було ніякої зміни, — він спокійно відповів:

— Нема ще моїх синів, — вони пильнують грошей в горах і я велів їм нині принести їх сюди. Вони небавом надійдуть!

— А хто знає, може їм там приключилася яка біда, — заговорив несмілим голосом Демко, у котрого груди хвилювалися ще після страшних слів, що перше чув від брата. Розбишаки почали сердитися на спізнення, вони сподівалися вже застати готове, а тут уже й ранок був недалеко. Олекса сидів тихо, — вони голосно вели розмову про різні свої злодійські штучки, коли нараз заскрипіли двері хатини і мов фурія влетіла до середини стара Горпина в довгій білій сорочці і білій намітці. Вона, напруго влетівши, стала аж на середині хатини, а каганець освітив у тій хвилі її страшне лице. Очі її блищали диким вогнем, а червоні обвідки повік надавали їм ще більше неприродности й почварности.

— Прокляття на вас, прокляття на ваші діла, на ваші наміри! Ви, синочки мої любі, я давно сліджу за вашими вчинками,

і тільки вам кажу на все: хай проклене вас бог так, як вас прокляв батько, котрого ви, збитого, викинули в ліс, як вас ось тут проклинає мати! Шибениця хай буде вашою смертною постелею, круки хай вам співають пісню похоронну, кляючи ваші тіла, — все, що почнете робити, хай вам вийде на згубу і безголов'я!

І страшним голосом вимовивши ті слова, стара руками, здавалось, кидала прокляття на їх голови.

Олекса, нічого не кажучи, вихопив ніж з-за пояса і хотів кинутися на матір, Демко ледве удержав його, схвативши за рамя.

— Пустити мене! — крикнув Олекса до брата.

Стара тим часом, мов відьма, зникла з-поміж них.

— Стій, брате, — уговорював Демко, — дай спокій дурній бабі! У них всіх така вже натура, що мусять кричати, але той крик, то пустий вітер!

Олекса сів знову, і знов почалися наради розбишак, сміхи й розмови, але всі щораз грізніше й підозріло поглядали на обох братів, котрі не мішалися якось у їх товариство і мовчки сиділи на лаві.

— Мабуть ми дармо ждемо на ваших синів і на наші гроші, ватажку, — промовив з їдкою іронією в словах той самий низенький чоловік, що й перед тим озивався. Називали його Невеличкий.

— Га, то розійдіться тепер, за три дні жду вас знову тут. Сподіваюся, що мої сини до того часу вернуть.

— Ех, чорт би там брав твоїх синів, щоб лише наші гроші вернулися! — проворкотів під носом Невеличкий, виходячи. Довбушук не чув тих слів, — він потонув у тяжкій задумі. Незабаром всі товариші вийшли і по недовгій часі зникли в близькому лісі.

— Слава богу, якось цей раз минулося! — аж легше відіхнув Олекса.

— Але пощо ти їх за три дні сюди скликав?

— То моя річ! Ходи, я тобі розкажу дорогою! Час іти спати! Демко взяв каганець і обидва брати вийшли, замкнувши двері за собою.

Але товариші, скоро ввійшли в ліс, зараз усі задержалися і утворили колесо навколо Невеличкого, що поважно стояв у середині.

— А що, а що? Що вони говорили з собою? — питали всі гуртом.

— Пст! — шептав той, положивши палець на уста.

Товариші зрозуміли знак і крикнули:

— Ну, ну, говори!

Він розповів їм тихцем розмову обох братів, котру скрито підслухав. Усі аж руками об поли вдарились.

— Чи так? А ми того не знали!

— Ми їх розірвемо на куски, ми їх посічемо! — кричали декотрі.

— Стійте, — уговорював їх Невеличкий. — Я маю гарний плян, пізніше вам розкажу. Але тепер треба його нам ще слухати, не треба йому дати нічого пізнати. Йде про те, щоб дістати в руки

¹ Це прокляття злого вчинку, що завжди мусять робити тільки зло.

Петрієві гроші! В тій хвилі, коли Петрій в наших руках, ми не маємо ватажка! А тепер ходіть; кожний на своє місце!

— Славно, славно! — закричали товариші і, мов нічні сови, розпирхнулися по лісі.

XIII

АНДРІЙ У ДОВБУЩУКА

На другий день рано по сніданню, не сказавши навіть матері про свій намір, вибрався Андрій з новими надіями в дорогу до Довбущуківки. Однак же серце його мимовільно стискалося, як би якимсь зловіщим передчуттям. По дорозі вступив до Батлана. Старому було вже далеко краще, а Олесі знов снилися неспокійні сни. І їй нічого не говорив Андрій про свій намір, але вона якось так була неспокійна, так рада була його довше при собі задержати, що старі аж здивувалися, і вкінці мати зганила її навіть за те, говорячи, що це не випадає. Вона, розставшись з Андрієм, чулася такою самотньою; так неспокійною, що сльози самі від себе виступили їй на очі і покотилися по її хорошому лиці. Вийшла з хати, щоби скрито виплакати, хоч сама не знала, що з нею діється.

А Андрій з тяжким серцем ішов далі. Його ідеальне захоплення поволі остигало, — та таки рішився, будь-що-будь, поставити на своєму, спробувати, чи не вдалося би припровадити добрим способом роз'єднані родини до згоди.

— Слава Ісусу Христу! — промовив він, входячи до Олексової хати. Матрона, що заходилась коло печі і варила картоплю на обід, задеревіла ціла на вид молодого чоловіка, про котрого її чоловік згадував не раз з такою злобою. Вона не знайшла в грудях голосу відповісти на його привітання, тільки тривожним, мертвим майже лицем поглядала на нього. Олекса спав ще після нічної наради, але Матрона не сміла перестерегти Андрія в його присутності, вона боялася свого чоловіка навіть сплячого.

Андрій здивованим, а zarazом жалібним оком поглядав на ту нужденну оселю, на той образ убогости в найстрашнішому виді. Його очі падали то на нещасливу жінку, що, мов тінь підземна, стояла коло печі, то на нутро помешкання. Все було обдерте, занедбане, немите, нечищене й брудне, все наповнювало якимсь обридженням, якоюсь непереможною відразою. Олекса в подертій, чорній, як сажа, сорочці лежав на голих дошках, що служили замість постелі, а під його головою лежав зогнилий і струхлявілий приколоток соломи, накритий подертою, брудною й чорною веріткою¹. Горішню часть хати наповнював дим, як звичайно буває в курних хатах. Андрій, відколи жив, не бачив такого нужденного житла і не міг собі уявити, як тут можуть жити люди.

В тій хвилі Олекса пробурмотів щось крізь сон під носом і пробудився. Він обернувся і побачив гостя, а око його зясніло дикою радістю несподіваного щастя.

¹ Верітка — ряденець.

— Матроно, хто це тут до нас прийшов? — спитав своїм ведмежим голосом, наче не довіряючи власним очам.

— Це я прийшов, Олексо, я, Андрій Петріїв; маю з вами дещо важливого поговорити, — відповів Андрій, бачачи, що Матрона стоїть недвижимо, мов одубіла, і що не може й духу в собі перевести.

— Це ви, паничу? — відрік на вид байдужно Олекса, але нутро його заговорило дикою радістю. Він ліниво встав і не мившись сів на лаві насупроти Андрія.

— А чи ви, паничу, чули, що в нас на Довбущуківку не вільно заходити нікому із вашого села? — запитав холодним, незвичайно протяжним і повільним голосом.

— Чув дещо, та сподіваюся, що це не зробить в розмові між нами ніякої різниці!

— Ого-го, паничу, зробить різницю, зробить! — відказав Олекса живіше. — Але цікавий я, — додав знов повільно й холодно, — про що, ви тут, паничу, так напруго забажали зі мною говорити, що мене аж тут вишукали!

— Про дуже важливі речі, Олексо! Я, прийшовши сюди, аж застрашився, видячи вашу нужду, я перед тим уже чув про неї, та не міг всьому дати віри!

— О, так, всі ви такі, не можете дати віри, що тісно комусь, і тиснете його ще ліпше! Я лиш цікавий, чого він хоче з тим милосердним голосом? Щось його або дуже приперло, або хоче мене ще з моєї хати так вигнати, як мене вигнав із села! — так воркотів напівчутно сам до себе Довбущук. Андрій, удаючи, що нічого не чує, продовжував:

— Мій батько, власне, пішов на Угорщину вчора за якоюсь пильною справою, для того задумав я сам піти до вас і подати вам руку до згоди!

Слова ті вимовив Андрій зовсім спокійно, не передчуваючи, скільки нещасливих наслідків вони за собою потягнуть.

— Куди пішов, кажете, ваш батько? на Угорщину? — повторив протягло Олекса, — а не можна знати, чого йому там треба?

— Я не знаю! Але щодо того, що я вам запропонував, я скажу вам...

— Дозвольте перервати вашу бесіду, паничу, — сказав, встаючи, Олекса, і взявши жінку за руку, вийшов з нею до сіней, заперши за собою двері.

Андрій остався сам, в його голові щораз ясніше укладався плян цілої розмови з Довбущуком, лице його засвітилося блиском ширшої радости.

Олекса ввійшов знов, але вже без жінки.

— Знаєте що, паничу, тут не місце нам до такої важливої розмови, чи не волимо піти до нашої „громадської канцелярії“?

— Ов, у вас і канцелярія є? Ну, ходім, ходім, діло моє і так торкається цілої вашої „громади“!

Довірливий і добродушний Андрій і не думав, що його чекає в тій канцелярії, і пішов за Довбущуком до „пустині“. По дорозі

побачив лице старої Горпини, котра, побачивши їх, тріснула дверима своєї хатини і замкнула їх із середини.

В самих дверях пустині здибали Матрону, котра, все ще бліда й перелякана, дрижачою рукою зачиняла двері і пішла бічною стежкою, минаючи їх, додому.

Коли ввійшли до сіней, Андрієві перший раз стало чогось страшно, як побачив ту пустку, ті відлюдні, самітні стіни, як побачив ту колоду серед хати, а на ній шнур, грубе поліно, на обох кінцях затесане й закарбоване, і сокиру.

— Що тут буде такого? — питав він сам себе, але не вмів знайти на те питання задовільної відповіді в умі.

— Сідайте, паничу! — повелів спокійним, але твердим голосом Довбушук.

Андрій сів на лаві і розглядав старовинну хатину.

— То ви, паничу, хочете, як чую, говорити про згоду? не так? А, то дуже добре з вашої сторони, коли вже раз надумали віддати правим власникам те, що їм належить, бо я думаю, що ви не під іншою умовою пропонуєте мені згоду!

— Як ви це розумієте, як?

— А, попросту так, що ви віддасте нам Довбушеві скарби добровільно, до останнього гроша, а тоді можемо про той предмет децю поговорити.

— Так не може бути, — обізвався живо Андрій. — Мої умови такі: ви присягаєте свято, що будете жити в щирості і братній єдності з нами, а по певнім часі, коли ми втім переконаємося, розпочнемо разом працювати з Довбушевими скарбами для добра народу.

— Таке ти мені співаєш? — крикнув Олекса. — А не знаєш ти, дурню один, що той, про котрого скарби ти так спокійно говориш, мов би про свою власність, що той Довбуш тут родився, в тій хаті, котру ти тепер поганиш своєю проклятою присутністю? А не знаєш ти, що ти тепер зовсім у моїх руках, і що ті знаряддя допоможуть мені дослідити тайну, де ви, пси прокляті, сховали мою спадщину?

Андрій мимовільно задрижав, поглянувши на розложений на колоді шнур, сокиру й дивний дрюк; хотів однак же до останньої хвили держатися спокійно і не дражнити ще більше Довбушука, котрий грізний і понурий, стояв перед ним вперши очі в його лице.

— І як же ви тим дійдете тайни? — запитав усміхаючись молодець.

— Будеш видіти, коли мені зараз не скажеш, де Довбушеві скарби, і коли мене зараз не заведеш на те місце!

— Олексо Довбушуку, — відрік Андрій, — не думайте, що ви гризбою або навіть муками дізнаєтесь від мене про цю тайну!

— Чи так? Ану побачимо! — крикнув Олекса, а його очі блиснули диким скаженим огнем.

І заким Андрій міг про щось подібне подумати, Олекса стисненим кулаком ударив його так сильно межі очі в чоло, що Андрій головою рівносильно другий раз ударився об стіну. Той подвійний

удар доразу заглушив його. З диким реготом порвав його Довбушук за груди і з цілою силою, звинувши безсильного, як горсткою grimнув до землі. Кров тріснула Андрієві з уст і носа, його кості затріщали від страшного удару об землю. Олекса, цілим своїм тягаром звалившись на нещасного, прикляк йому на груди, шарпнувши, розірвав на нім сорочку, і шматок з неї забив Андрієві уста так сильно, що нещасливий не тільки кричати не міг, а ледве здужав дихати. Зробивши те, Олекса шнуром, що лежав на колоді, зв'язав Андрієві тісно руки, перев'язавши ще для більшого болю великий палець так, що тут же під шнуром кров виступила.

— Скажеш, де Довбушеві гроші? — скоріше сичав, як говорив Олекса, притискаючи ще сильніше груди Андрія.

Але той втратив зовсім притомність і не міг навіть ворухнутися.

Довбушук другим кінцем сирівцевого шнура почав щосили сікти Андрія по голих плечах і грудях. Біль отверезив бідолаха, його очі зайшли кров'ю, на плечах і на грудях під ударами повиступали червоні довгі смуги, а декуди і кров поплила.

— Скажеш, де Довбушеві скарби?

Андрій заперечуюче кивнув головою.

— Так? А, то зажди! Видно ще тобі не досить! — Олекса витяг ніж із-за пояса і мигнув ним поперед очі Андрієві, але не мав наміру зробити кінець його життю, розтяв лише шнур на дві часті і другою половиною зв'язав ноги Андрія. Потім, скоулівши зв'язані ноги і простягнувши руки по колінах, втиснув коліна між них так, що долоні припадали нижче колін, і зверху обнімали ноги. Там, де згиналися коліна, втиснув Довбушук поліно, котре руки ще більше додолу зсунуло і тим способом побільшило страшний біль. До обох кінців того поліна прив'язав Довбушук шнури, щоби можна нещасливу жертву підтягти догори і тим способом повісити. Але перед тим він ще раз запитав непритомного Андрія про місце сховку Довбушевих скарбів, та Андрій і пари з уст не пустив. Тим, як йому здавалося, притворним мовчанням до крайности розлючений Довбушук пірвав сокиру і зачав її держакон валити в груди і плечі Андрія. Тіло його посиніло, решта сил опустила нещасного, він похилив голову і зомлів.

У таких стані, зовсім майже неживого й безсилового, витяг Довбушук на лаву і повісив на грубий дерев'яний гак у темнім куті, котрий, як здавалося, не раз уже служив до подібних цілей, бо мука, яку ми вище описали, була часто практикована в опришків та розбишак.

Андрій висів зомлілий, шнури вгризалися йому щораз глибше в тіло і проїдалися аж до кости.

— Собачий син, я його зараз пробуджу зі сну!

І з тими словами Довбушук пірвав коновку води, котра в куті стояла, і виляв на Андрія, не так на те, щоби його протверезити, як, щоби через холод побільшити його муки.

Нещасливий задрижав на цілім тілі і прокинувся. Кров плила йому з уст, носа й чола, й капала на груди, котрі зарівно були

сині, збиті і криваві. Він висів на поліні, котре вгризалось йому до костей в ноги під колінами, плечми опертий був о стіну. Страшний був вид того перед кількома хвилями так хорошого, цвітучого молодця! Око його втратило свій погідний блиск, окривавлене лице було бліде, як у трупа, шнури, котрими був зв'язаний, тамували обіг крові, а жили видно було на тілі, як сині, грубі змії, що обкручуючи члени, здавалося, готові кожної хвили тріснути і отворити нові випливи крові...

— А що, паничу, скажеш тепер по ширості всю правду? — питає з насмішливим поглядом Олекса. — Правда, що я знаю гарні способи привести чоловіка до ширости? Ну, ну, можеш і ще задержатися з відкриттям своєї тайни, я тобі оставлю досить часу до намислу! Вночі прийду знов до тебе і запитаю, як ти надумався!

І з тими словами Довбушук вийшов, позамикавши двері і оставив нещасного молодця тяжким болям і не менше тяжким стражданням душевним. Його мучила й боліла сама згадка, що ні батько, ні мати не будуть знати, де й як він загинув, бо смерть видавалася йому тепер неминучою.

XIV

З В'ЯЗНИЦІ

— Зазвати сюди Ленька і Сенька Довбушуків! — повелів округовий суддя в М., а слуга судовий удався з тим розказом до сторожа темничного.

— Так ви, Кириле Петрію, признаєте, що ваш донос не торкався молодих Довбушуків?

— Я знаю їх, знаю їх батька, і ніколи мені не прийшло би було на думку на них доносити. Противно, — я навіть власним коштом посилав їх до школи!

— А стражники переловили їх на границі, думаючи, що вони бакунярі, котрі переносять тютюн через границю, і за котрими давно вже сліджено. Але показалося, що вони ними не є, бо правдивих бакунярів також зловлено, а ті визнали, що тих молодих людей зовсім не знали. Ми були би їх уже сьогодні рано випустили, коли нараз надійшла телеграма від поліції з Б. з просьбою притримати таких і таких двох людей, як запідозрених у крадіжці. Тому ми й задержали їх.

— Це зовсім справедливо, але як це була помилка, і як мої гроші знайшлися, то я прошу їх випустити якнайскорше!

Та розмова велася в судовій залі в М. між округовим суддею й Петрієм.

У тій хвилі впроваджено під сторожею Ленька й Сенька Довбушуків і вони стали близ дверей.

— Знаєте ви цього чоловіка? — запитав строго суддя.

Ленько й Сенько подубіли, побачивши Петрію. Вони бачили, що аж тепер прийдеться їм до всього признатися і загинати у в'язниці. В сумніві, котрий їх опанував, поблідли і не могли нічого сказати.

— Що ж? — питає суддя. — Говоріть правду, бо коли ні, то собі ще більше пошкодите!

Сенько вже хотів кинутися до ніг судді і визнати крадіж. Він був молодший і більше сангвінічного темпераменту, котрий, як скоро вибухає гнівом, ненавистю і злобою, так само скоро готов стратити духа і відвагу.

Та Ленько, мабуть пізнавши намір брата, стис його кріпко за руку і рішучим, хоч трохи дрижачим голосом сказав:

— Знаємо!

— Хто він є?

— Кирило Петрій, з нашого таки села.

— Входив він коли з вами в які відношення?

— О, він навіть посилав нас до школи!

Сенько думав, що таки тепер прийдеться їм до всього признатися, що по тім вступі суддя приступить зручно до самої речі, до крадіжки. Але немале було здивування братів, коли суддя відвернувся від них і велів їх випровадити.

Потім звернувся знов до Петрію.

— То ви просите випустити тих молодих людей?

— Так, ласкавий пане, і то тим сильніше про те прошу, що мої гроші, як вам сказав, уже знайшлися!

Суддя не противився довше, і обох молодих винувників, котрі вже не знати чого сподівалися, зараз випущено на немалу їх радість. Вони бігцем, не задержуючись, побігли через місто і не спинилися, аж доки не побачили себе серед чистого поля.

— Леньку, цей Петрій то таки добрий чоловік! — відізався перший Сенько. — За таку велику шкоду, яку ми йому зробили, ще нас, як казали стражники, звільнив із теї проклятої каземати! Мені жаль, що я міг його перед тим ненавидіти! О, коли б нас батько не був одібрав зі школи, ми би може були вийшли і на порядних людей!

Та Ленько глибше перейнятий був засадами й батьковою ненавистю і відповів на це:

— Ех, дурний ти, Сеньку, зі своїм жалем! Петрій, собака, мусить мати якусь іншу ціль у тім, що нас увільнив! Я йому не вірю, і то навіть тоді ні, коли нам, як здається, добре робить!

Але коли наші молодці прийшли до печери, де були сховані вкрадені гроші, немало засмутилися, не найшовши ні грошей, ні Іванка. Аж тепер побачив Сенько, що Петрій не з особливої великодушності звільнив їх, але тому, що йому вже не були шкідливі, бо забрав свої гроші.

— Певно то дурень Іванко, як його Петрій тут зустрів, усе розказав! Чи я то не говорив татові, пощо брати такого хлопчика з собою, коли він не то що не допильнує нічого, але противно, ще може зрадити місце сховку! — так говорив Ленько до брата.

— Собака Петрій, — бормотав Сенько, котрого давня ненависть під впливом свіжого розчарування з більшою ще силою ожила, — я думав, що він такий великодушний! О, але я йому ще дам

за те! І знов наша робота пропала, і знов ми бідні, як перед тим!

Сенько належав до тих людей, у котрих пристрасті і хвилювання душі скорі і сильні, противно ж брат його був властивий тип Довбушуків, повільний в слові, але енергійний і скорий в ділі. В школі старший брат Ленько показував великий талант, зате Сенько в хвилевих поривах умів також багато зробити.

Сенько звичайно держав перед, коли йшло про діло, був його душею, коли від Ленька виходив плян і перший імпульс.

Довбушуки йшли довго мовчки, вже й сонце клонилося до заходу. Голод почав їм щораз більше дошкулювати, вони мимовільно вже й звільнили кроку, ноги не хотіли держати такого темпу, який їм наказував голодний шлунок. Немала проте була радість наших удальців, коли здибали в лісі одного з „товаришів“, таки самого Невеличко, котрий зручно підслухав минулої ночі розмову обох братів у „пустині“.

Хто і звідки був той чоловік, ніхто не знав. Найвидатнішою рисою його характеру була якась непомітна, змінна хитрість і лагідність засобів, котрих уживав, але досягнувши свою ціль, він ставав не раз жорстоким і диким. Голос його був солодкий і тихенький, і в цілому складі його тіла, в усіх його рухах було стільки звичайности й якоїсь невинної простоти, що годі було не вірити його словам, годі було й подумати, що то тільки маска, під якою криються страшні егоїстичні цілі.

Невеличкий перший побачив Довбушуків. Він, мов лис, сидів серед густого, широколистоного, лісового корча. Він, пізнавши їх, без шелесту виліз із своєї криївки і несподівано вдарив обох разом ззаду по плечах руками.

— Здорові були!

Обидва молоді здригнули, почувши людський голос у цій пустині, але, пізнавши товариша, заспокоїлися й оповіли йому цілу свою пригоду, скриваючи однак ж те, що їх наміром було вкрадені гроші переховати. Невеличкий слухав їх уважно, а в його лиці й руках пробивалося таке довір'я до їх слів, таке визнання, що це зовсім природно сталося, що Довбушуки зразу заспокоїлися і просили його, чи не дав би їм дечим занестися¹.

— О, чому ж би ні? — говорив Невеличкий, усміхаючися, і вийняв із торби довгу пляшку з горілкою і великий хліб.

Ідючи, питалися наші молодці Невеличко, що робить в тій пустині.

— Хіба ж не знаєте, яке наше діло? Ваш батько провідав сьогодні, що Петрій пішов на Угорщину. Я розставив по дорогах чати, щоби його дістали в свої руки. А що, правда, що моє становище було добре і ви навіть не були б мене відкрили? Сам я його собі вибрав!

Молодці, підкріпившись, відійшли, а Невеличкий усміхнувся за ними іронічно, поховав усе в свою торбу і, голосно пштрикнувши пальцями лівої руки, як звичайно робив, коли був вдоволенний собою і своїм ділом, подався назад на своє становище.

¹ Підкріпитися.

Тим часом Петрій в М. не менше був задоволений своїм ділом. Вийшовши від судді, зустрів недалеко Ізаака, котрий цікавий був, як його новий приятель покінчив діло.

— Добре пішло, — сказав Петрій і оповів євреєві цілу справу.

— Та, може на вашу думку добре, але мені якось так не здається. Хоч і гроші ваші знайшлися, то все таки належало, щоби злодії за своє одпокутували! Та про мене, не мені вам розказувати, я вас тільки маю запитатися, що робите тепер?

— Та, що бачите, я хотів іти додому.

— Е, де тепер, під ніч, пускатися в лісі? От, ходіть скоріше зі мною, я заведу вас між чемних і вчених євреїв, моїх приятелів.

Петрій подумав кілька хвиль і накінець рішився остатися, сподіваючися, що немало скористає з розмови „гречних і патріотичних“ євреїв, тут переночує, а завтра вирушить в дорогу додому, і буде там ще перед вечором. Крім того оставалася ще справа грошева до залагодження. Ізаак зложив суму, котру були Довбушуки викрали, в одному банку і обіцяв Петрієві з них значний процент. Залагодивши грошеву справу, попровадив Ізаак Петрія до одного із своїх приятелів, Арона, у котрого мала вечором відбутися нарада і довша розмова „учених і чемних“ євреїв.

Розмова та переконала Петрія ґрунтовно, що так галицькі, як і угорські українці не зможуть піднятися матеріально, а навіть і морально, коли євреї не наблизяться до народа працею, коли будуть і далі ссати і туманити його, коли й далі будуть зустрічати його з убійчою погордою.

XV

ПОВОРОТ ПЕТРІЯ

Уже на другий день сонце хилилося геть то з полудня, вже в лісі косо проблискувало його проміння крізь галуззя ялин і смерек, коли Петрій повертав із Угорщини. Вже лишив те місце, де так несподівано стрівся був з Іванком, але він і не зауважив того. Його душу заняло зовсім що інше.

— Дай боже добрий вечір! — обізвався голос за ним. Він оглянувся і побачив низького порядно вдягненого чоловіка. То був Невеличкий, котрого Петрій однак не знав. Він убраний був поподорожньому. Лице його виявляло стільки простоти, ширости й одвертости, його вигляд був такий спокійний і добродушний, що Петрієві і в голову не прийшло підозрівати його в якому скритому, злому намірові. Зрештою, Петрій був озброєний, мав звичайний гуцульський топірець і пістолети за поясом, а незнайомий, крім торби й палиці, не мав при собі нічого, що приводило б до думки про якісь ворожі наміри.

Привітавшись, як бог приказав, вони йдучи поруч себе почали між собою приятельську, господарську розмову, і Невеличкий показав у речах господарських стільки досвіду й знання, розвинув у розмові такі добрі думки про піднесення нашого рільництва і взагалі селянського стану, що кожний, хто знав ближче того

пройдисвіта, був би немало здивувався. Але Петрій не здивувався ані разу, бачачи порядну одіж незнайомого й чуючи його слова, вигворені з непритворною, як здавалося, щирістю.

Чим більше зближалися до краю лісу, тим з більшим жаром говорив Невеличкий, живо жестикулюючи і штрикаючи пальцями лівої руки. Розмова поволі перейшла на ліси і на лісництво.

— Маєте знати, я також лісовий, я також стрілець, але ваблю звірину по більшій часті в засідку, в сіті.

І він зареготався значуче при тих словах, і вийнявши з-за ременя невеличке мідяне свистальце, свиснув ним три рази. Дзвінкий тон розлився далеко по лісі. Петрій аж здригнув, почувши його, і оглянувся навкруги, чи нема якої небезпечности. Але кругом було тихо і вся лісна природа тонула поволі в густій непроникній сутіні. Петрій не міг придумати, в якому зв'язку стояв той дивний свист з попередньою розмовою. Недовірливим оком почав Петрій дивитися на свого товариша. Той продовжував далі розмову, але видно було, що чогось нетерпелився. Чи чекав кого, чи боявся якої нежданої небезпеки?..

Голосний постріл розлягся нараз серед загальної тиші, будячи в околичних горах не менше голосний відгомін.

— Гурра! — розляглися в цій же хвилині голоси кругом у темноті. Лом затріщав і Петрій почув, що з усіх сторін летить на нього багато людей.

— Гурра, маємо пташку! — почувся між ними голос Олекси Довбушука вже зовсім близько. Петрій побачив свого противника, як той висувався з гущавини на стежку, в небезпечності однак зовсім не втратив притомности.

— А, чи так? — крикнув він і вихопив обома руками пістолети. Змірів один до Довбушука, а другий до Невеличкого.

— Ось вам гостинець, собаки! — Петрій хотів вистрілити, але курок дзенькнув о кремій, підсипка саркнула, але не вистрілило.

Тим часом Невеличкий палицею відбив руку Петрія, котрий йому майже до грудей приложив пістолет, і схилившись зручно, вирвав йому із-за пояса топірець.

— Тепер він наш, берім його безпечно, тепер вас шершень не вжалить, — крикнув весело Невеличкий, а розбишаки оточили Петрія і стислися так коло нього, що не міг ані одним членом рушити.

— Берім його, в'яжім добре! — командував Олекса.

Петрій, пізнавши, що даремний всякий опір і що він доразу обеззброжений, рішив спокійно дати з собою все робити, що хочуть його вороги, щоби опором ще більше їх не дражнити. Він мовчав і сміливим поглядом дивився на розбишак, що шнурами в'язали його руки.

— Ну, ну, пане Петрію, — уговорював, усміхаючись, Невеличкий. — Прошу вас, не гнівайтесь на мене за ту штучку! Та я сподіваюся, що ви, як розсудливий чоловік, розваживши все, не тільки що не будете противитися, але ще й похвалите мою справність!

Тим часом товариші вже зв'язали Петрія і заткали йому рот, щоб не кричав. Олекса й Демко обидва надзирали пильно, щоб усе було тісно й міцно і насмішливими поглядами міряли раз-у-раз свою жертву.

— А бачиш, пане Петрію, що й на тебе прийшла пора закоштувати наших рук і усмирити трохи свою гордість! — говорив Демко. Олекса, оглянувши шнури й вузли, крикнув до своїх:

— Даперед з ним, на приготоване місце!

Два товариші прискочили до Петрія і взяли його за рамена, один пішов перед ними, а решта ззаду, і в таким супроводі рушив Петрій на місце свого несподіваного й невірного нічлігу.

Посеред темних чагарів, серед глибоких дебрів, на споді котрих шуміли потоки, завалені зверху гнилими ялицями, камінням і поваленими травами, здіймався високий, недоступний острів у виді круглого, зверху плаского стога. Стіг той був високий, обривистий боками, а зверху порослий грубими, столітніми смереками. Коло їх стіп лежало безліч гнилого лому, попереplitаного ясно-зеленими пасмами повзучої нетоти¹ та розлогими, густими корчами ожини. Лиш одна вузька стежечка вела вгору крізь ті завади на досить обширну поляну, про котру ніхто з околичних селян не знав напевно, крім властивих лісових птахів. На середині тої поляни стояв прегрубий, з кори обдертий і зверху уламаний пень, котрий, коли б умів говорити, був би оповів не одну подію, якої був свідком, і від чого слухачам кров у жилах стялася би. Тепер ждало його знов щось подібне до тих давніх празників.

З великим трудом дісталися розбишаки зі своєю жертвою на ту поляну.

— Га, прецінь ми на місці! — крикнув, тяжко віддыхаючи, Демко, котрий, перший вийшовши на поляну, кинувся, як довгий, на м'який, густий мох, що зеленим руном укривав цілу її круглясту площу.

— Розложім огонь, товариші, — сказав немов би просячи Невеличкий, і зараз двох товаришів кинудося до діла, щоб запалити приготовлену купу сухого лому. По недовгій хвилі яскравим світлом облілася та безлюдна сторона, а старі дупляві ялиці цікаво поглядали на сцену, котру оточували й заступали своїми грубими пнями. Петрія все ще держали два розбишаки за рамена, вони так довго трудилися, щоб дістати його в свої руки, що буцім не вірили собі, що його держать і не хотіли його випустити з рук, хоч він зовсім не пручався і не старався втекти, бачачи неможливість такого рятунку.

„Товариші“ обступили Петрія, приглядаючися до нього цікаво при світлі вогнища, хоч кожний з них не раз уже вдень мав спосібність бачити його. Та він спокійно й тихо дивився на кожного; ані тривоги, ані непевности не можна було вчитати в рисах його лица.

¹ Lycopodium. Мох.

— Прив'яжіть собаку до пкя, мусимо зачати допит! — повелів Олекса.

Розказ сповнено і допит почався. Петрій одначе мовчав і нічого не хотів сказати, тільки спокійно й з погордою поглядав на Довбушука.

— Собака кров, — крикнув розлючений тим мовчанням Довбушук, — ще й тепер мовчиш як стовп? Пожди, я тебе зараз навчу співати! Ану, хлопці!..

Кинемо заслону на дальший перебіг тої сцени, скажемо тільки, що Петрій помимо мук і болів нічого не визнав, і що товариші накінець рішуче спротивилися, щоб далі мучити, хочаби його довше задержати при життю, і сподіваючися заставити його голодом виказати де скарби. Вони лишили його прив'язаного до пня, а при нім двох вартових, що його мали все допитувати, чи не рішив показати місце сховку, — а інші разом з Довбушуками розійшлися.

Тої самої ночі, коли така страшна пригода трапилася Петрієві при повороті з Угорщини, висів Андрій уже другу ніч в голоді і в страшних муках в пустині і чекав щохвилі Довбушука, чи не прийде одним ударом положити кінець його життю й мукам. Серце його наповняв тяжкий жаль за родичами, за Олесею, за приятелями, котрих не мав ніколи вже бачити!..

Аж тут опівночі заскрипіли полупані двері пустині, ввійшов Олекса з синами, і всі три, не оглядаючися на Андрія, сіли потемки на лаві.

— Ну, так, — говорив Олекса, — тут нас дурна ваша мати не почує! Тепер же скажіть мені, що з вами трапилось?

Ленько оповів батькові короткими словами те, що читачі вже знають про їх ув'язнення і звільнення.

— Ну, добре то сталося, але що проклятий Петрій забрав назад гроші, то паскудна справа!

— Але за це тепер відпокутує, — зареготався Сенько.

— О, не лише він сам, — сказав Олекса, — маю я ще тут і другого пташка, його сина!

— Де, де? — запитали Ленько й Сенько в один голос.

— А тут таки, в пустині! Засвітіть лишень каганець, побачите, як я його дозираю.

Сенько засвітив каганець, і обидва сини аж затрусилися, побачивши страшно закривавленого, збитого й ледви живого Андрія.

— А що, собачий сину, скажеш, де Довбушеві гроші? — питав Олекса, вдаривши нещасного молодця кулаком в груди. Але той з трудом тільки обернув до нього своє скляне, напівмертве око і нічого не відповів на те питання.

— Як собі хочеш, ти мене не змудиш своїм мовчанням, але я тебе скорше! — так сказав Олекса, з погордою і холодною жорстокістю одвернувся від Андрія й вийшов.

Нелюдське поступування батька з їх давнім товаришем шкільним вплинуло заразливо й на молодих Довбушуків; жилка образи й ненависти заграла і в них.

— Сеньку, та чи знаєш ти, що цей наш багатир, котрий тут як образок на стіні висить, по вуха залюблений?

— О, а чому ж би не знав? Адже Олена Батланівна давно вже відхає за своїм Андрійком!

— Знаєш ти що, Сеньку, зробім ми старому Батланові другу несподіванку після тої, котру йому зробив Демко!

— А то яку ти думаєш, Леньку?

— Та таку: залюбімся ще більше як по вуха в його цяцю доньку! Сенько не міг ще добре зрозуміти, про що йшло Ленькові, але той зараз роз'яснив йому це.

— Ай, бігме¹, славна твоя думка, Леню, варто би тій панянці показати стежку в горох, най² не буде така горда! Ба, але як це зробити?

— Дурний ти, нічого легшого, як це! — сказав Ленько, — ось послухай лишень! — І він почав братові голосно розвивати свій плян. Завтра мали взятися до діла. Браття подали собі по скінченню умови руки на знак згоди, і зневажливо засміялися, поглянувши на Андрія.

А він нещасливий чув страшну їх змову, бачив, що Олесья мусить впасти в сіть, з диявольськими хитрощами розставлену, серце його мучила ціла сила любови, побільшувала його фізичні муки непокоєм про кохану, він рад би був умерти, щоб тільки своєю смертю її врятувати, але шнури, котрі йому тіло проїли, не пускали його ані до життя, ані до смерті!

XVI

ОЛЕСЯ

— Іванку, чи ти знаєш, на що ти заслужив від нас? — питав грізним голосом Сенько, придержавши малого Іванка в лісі, куди той вигнав був корови пасти.

— Та я нічого не винен, то Петрій... — говорив плаксивим голосом Іванко, але Сенько перервав йому:

— Мовчи, я знаю все, я знаю, що ти винен, і міг би тобі тут зараз смерть зробити!

— Змилуйтеся, даруйте життя, що я вам винен? Я вам зроблю, що мені скажете, — лебедів хлопчина, коли Сенько ухватив його за ковнір сорочки і підняв праву руку над його головою.

— А, бачиш, тепер просишся, а скоро тебе пушу, то знов таке саме наробиш, як вперед! Ні!

Сенько замахнувся.

— Не нароблю, не нароблю, — пищав хлопчина, — бігме, послухаю вас завжди!

— Послухаєш?

— Послухаю, послухаю!

¹ Їйбогу.

² Нехай.

— А зробиш, що тобі скажу і так як скажу?

— Зроблю, зроблю, лиш бійтеся бога, не погубляйте душі!

— Ну, то ще тобі цей раз дарую, але пам'ятай, як мені ще коли так спишешся¹ як в лісі, то тебе на першій лісній гіляці зашморгну!

Іванко, пущений, не міг і слова сказати, дрижачи з переляку.

— Тепер слухай, що тобі розкажу. Іди мені зараз у село до Батлана і заклич Батланову Олену набік так, щоб ніхто не бачив, — розумієш?

— Розумію, розумію! Чому ж би ні?

— І скажеш їй, щоби зараз ішла з тобою, бо, скажеш, Андрій і його батько її кличуть. Але хай іде зараз з тобою і хай нікому не говорить, куди йде, можеш їй сказати, що зараз вернеться.

— А як буде питати, де Андрій і Кирило?

— То їй скажеш: „То зараз побачите!“ Але не кажи їй, що я тебе послав, мушиш казати, що сам Кирило.

— Куди ж її провадити?

— Сюди! Я тут буду тим часом худобу завертати і вас чекати. А борзо² бігай і не бався.

Іванко, притиснувши рукою широкий, солом'яний капелюх на голові, щоби не злетів, побіг, схилившись, щодуху лісовою стежкою на поле, через поле в село, і незабаром сховався за пригірком³.

— Славно, Семене, — обізався Ленько з гушавини.

Він скрився був, щоби не збудити в хлопцеві якого підозріння, і чув цілу розмову.

— Вона буде гадати, що їй не знати що мають сказати, ті два мудрі, і певно прийде сюди!

Олеся Батланова полола в городі. Погода була прекрасна, тепле літнє повітря проймало, здавалося, ціле тіло і спонукувало кров до живішого руху, думки до скорішого літання, виображення до більшої різноманітності і стройності. Внизу дзюрчав потік, б'ючися криштальними хвилями о широкі плити, пісня сама тиснулася до ушей, наповняла чаруючими звуками серце й душу. Але Олесі було не до пісні. Зловіщі, сумні думки, мов нічні, витрішкуваті сови, дітали по її душі. Андрій позавчора вийшов і не вертав, стара Петріха не п'ять, не десять разів прибігала вже до Батланів за ним довідуватися, збігала й Олеся з нею майже ціле село, але ніхто не знав, куди він пішов. Олеся сумувала, робота її не йшла, замість бур'яну часто-густо вимкне бурячок або маківку, — і пісня, єдина відрада сумної душі, не лилася якось із її уст.

— Добрий день вам, панно Олено, щастя боже при роботі! — промовив Іванко, надбігаючи з сторони поля, задиханий і рум'яний

¹ Списатися — справитися.

² Борзо — скоро, швидко.

³ Горбком.

на лиці. І, не чекаючи відповіді, перехопився через пліт і підскочив через грядки до неї.

— От так, молокососе якийсь, — промовила гнівно Олеся, котру дуже те ображало, коли її кликано „панно“, — йому на жарти збирається! А то якої мари тебе сюди через пліт несе? Ти чи осліп, чи не бачиш борозди, що через грядки гуляєш?

— Ей, панно Олено, які ж бо ви зараз гнівні! Якби ви знали, яку я маю вість для вас за пазухою, то би певно так не кричали на мене!

— Рушай собі в сине озеро з своєю вістю і не толоч мені буряків!

— Ага, ви думаєте, що я дарма гнав із лісу аж сюди, і таки зараз не одідхнувши побіжу назад? Дайте прецінь хоч слово до себе заговорити!

Іванко дуже був живий і жартівливий хлопець, і вмів кожного так заговорити, що той забував про свій смуток, слухаючи його витребеньки.

Притупивши близько до Олени, він заговорив скоро і притишеним голосом:

— Панно Олено, мене послав сюди Кирило Петрій і його син, — ви, я бачу, його знаєте, чи ні?

— Де вони, де вони? — питала скоро Олеся.

— А, ба, хто ж вигадав так напруго питатися, не вислухавши всього, що маю говорити? Отож вони послали мене, аби вас просив самих зараз іти до них, — мають з вами про щось дуже важне говорити.

— Зі мною, і зараз самій іти?

— А так! Нікому не кажіть, куди йдете, а зрештою то недалеко, зараз вернете! Ну що, йдете?

— Ей, а може ти брешеш, Іванку? Що би там Петрій мав зі мною говорити?

— Я брешу? То ви гадаєте, що я би так собі на жарт лишав саму худобу в лісі і біг полем щодуху, щоб вам оповісти, — та й що? Нісенітницю?

Олеся мовчала, — їй якось не хотілося вірити в правду тих слів, і щось zarazом тягло її побачити якнайшвидше того, за котрим уже так заскучала.

— Де ж вони?

— А, це вже сподіваюся, самі побачите, лиш скорше ходіть!

Олеся ще стояла нерішуча.

— Ну, що ж? Довго вам ще маю говорити, щоб скорше йшли?

— Га, про мене, дійся божа воля, ходім!

— Ось вони йдуть уже, чи бачиш, Сеньку! — шепотів Ленько, засукуючи руки з радости.

— Ну, що ж, куди ж її попровадимо?

— Куди? Е, то мала річ, що то значить?

— Ні, знаєш що, Леньку? Маємо що робити, то вже робім по-рядно! Провадьмо її аж на „глухий острів“. Це не дуже далеко.

— Та ба, але там прецінь є Петрій і товариші, що його стережуть!

— Тим ліпше, хай бачать усе!

Ту розмову ведено було шепотом, і за той час уже зближався Іванко з Оленою до ліска. Іванко мовчав уперто через цілу дорогу, а думки Оленині старалися надармо пробити мряку, в котру впровадив її хитрою вістю хлопець.

Ленько на останнє слово брата в мовчанні притакнув головою, і обидва корчами пішли на невеличку полянку, куди небагом Іванко надпровадив Олесю.

Не менше, як Олеся, зачудувався й Іванко, бачачи обох Довбушуків синів, що виходили з гущавини. Він ніяким способом не міг угадати, що за ціль вони мали в цілій тій комедії. А в бідної дівчини аж кров похолонула. Серце її билося в грудях, як пташка в клітці, на котру вискочив пажирливий кіт.

— А все таки, раз ми вас діждалися, панно Олено, — промовив повільним голосом Сенько, мішаючи в свої слова немало іронічного їдконого сміху.

— А час би вже було рушити, Петрій із сином давно вже десь вижидать вас нетерпляче.

— А де ж вони? І що вони мають зі мною такого важного говорити?

— Де вони, покажемо вам, а що мають з вами говорити, те самі вам скажуть, — говорив Ленько, — і обидва брати, не укриваючи своєї радості, що плян їх удався, взяли Олесю без церемонії попід рамена. Вона, сердечна, чимраз більше почувала якийсь страх, якусь тривогу, рада би була вернутися, душа її, видно, підозривала щось зовсім інше за словами Довбушуків, але вернутися вже було годі. Сенько й Ленько, взявши її попід руки, оглянулися кругом і незабаром зникли в гущавині на вузькій лісовій стежечці, котра, крутячися, никнула і, знов показуючись, вела через звори й дебри до „глухого острова“.

Сонце вже схилилося з полудня і жарило сильно, коли в гущавині лісу дався чути тріск лому. Чи це серна втікає перед лихим стрільцем, чи це ранена ланя жене по лісі, з болю не знаючи, куди несе її бистрий біг, хочаби тільки скритися в найглибшу мряку лісову, скритися сама перед собою і перед своїм страшним болем? Нещасна, жени, не жени, смертельний постріл глибоко ув'яз у твоїм тілі, біжачи, ти тратиш сили, тратиш кров з-під серця, а біль свій тяжкий волочиш із собою! Не скриєшся ти перед ним, а він приглушить тебе і нажене просто в руки безсердечного ловця!..

То не серна сполохана, то не ланя ранена, втікала тривожною ногою, то наша нещасна Олена гнала без духу, своїм прекрасним лицем, своїми грудьми продираючи гущавину. Ноги її сплили кров'ю, бо пообдирала їх до пнів, покалічила о лом, порозшарпувала о старі коляки ожин. Одіж на ній подерлася і шматками одпадала з неї, груди її й лице посиніли і закривавились від без-

численних ударів о пні і галуззя дерев, — вона безчуживенна, без пам'яті гнала все далі і далі через корчі і зруби, через дебри й потоки, — через чагари і звори.

Вибігла вкінці на чисте, пусте поле, скаче по гострім камінню, лишає криваві сліди за своїми дрібними ногами, лице спускає, не сміє, мабуть, глянути на світ; на красу природи, на блиск сонця золотого!..

Шумно, пінячись і прищучи, кидається скажена Бистриця срібними хвилями з скали в долину. Вода клекоче й кипить, густа хмара пари здіймається вгору з холодної струї, грубі камінні брили стирчать серед водоспаду, покриті білою піною і видержують сотні літ навал хвиль, що об їх чола розбиваються на тисячі срібних крапель. А пониже водоспаду глибокий, синій обширний омут. Вода, спадаючи, вижолобила м'якші поклади піскової скали, лиш по берегах стирчать ще грізно і стрімко високі її обломи і приглядаються вічно до води. Розгукані хвилі не знаходять однак же і тут спочинку, розгін не устає, а б'ючися о нерівне, вижолоблене дно, творить страшний вир. Зимою й літом тут вічно рве і клекотить вода, вічно скаженим бігом літає шипляча піна широким колесом, вічно в середині того колеса те ж заглиблення, що глотить усе, що здужають зарвати в себе круги вируючої води. А повище вічно гуде й б'ється, глушачи громом, водоспад, пручи щораз нову масу води в ту вируючу безодню. Недаром то і люди окаянні назвали те страшне місце „заклята паша“! Немало та паша проглинула вже рибалок або й інших смільчаків, котрі, хочаби показатися легінями, йшли купатися в ту ковбаню. Тепер уже ніхто туди не йде купатися, ніхто й не ходить туди, боячися топельників, котрі лежать на мілизнах під водою і, ухвативши купальників своїми голими холодними руками за ноги, втягають їх в незглибимий омут виру.

Що за неодолима сила, чия рука жене тебе, Олесю, без пам'яті, без духа на „закляту пашу“? Чи це сила цікавості, чи це рука розпуки?..

— Боже мій, боже мій, — стогнала нещаслива дівчина, біжачи щосили до річки. Страшна, але все ще хороша вона була в тій розпуді, що роздирала її душу, мов пожежа гула і тріщала, нищила разом усі її живі сили. Вона, не задержуючися, видряпалася на високий, скальний берег, груди її страшно хвилювались, почуття, — одне лише почуття — нищучи, вбиваючи її в її власних очах, — почуття сорому, — рвало її і шарпало її внутрішню, вищу сутність.

— Рідні мої, Андрійку мій, щастя мое, прощайте навіки!

— Боже, прости мені цей останній гріх, але він тільки є тепер моїм спасінням!

І вона зажурила очі і широкими кроками розігналася на сам край стрімкої скали.

Заревіла, приснула високо запінена вода, щось біле кілька хвиль маячіло на поверхні води, з нею разом пірване в скажене, невтомиме вирування.

Водоспад реве і клекотить, шипить високий стіг піни, крутячися в виру, поза його кругами підкидаються й гуляють срібнолускі, червоно-цятковані пструги¹, — рибаче, тут вони безпечні перед твоєю сіттю, — широкі обводи виру, то границі твоєї власті!

Але рибак, старий досвідчений бувалець, не зважає на вир, котрий поблизу нього люгиться, він сіть закидає на все, що поза границями його, він на мілізні не боїться топельника. Рибаче, втікай, чи не чуєш, топельник холодною рукою хватає тебе за ногу, рибаче, пропадеш, утікай!

Ще того самого дня ввечері доніс старий рибак Батланам, що витягнув їх доньку втоплену із „заклятої пащі“.

XVII

СТАРА НА ЧАТАХ

Стара Горпина робила в останніх днях Олексі багато клопоту. Він бачив, що мати підозріває все, що старається його слідити, підслухати, але не вірив її погрозам. Помимо того однак доручив своїм синам стерегти її, бо діло вимагало тепер можливої обережності, тайни і сприту. Сенько й Ленько ходили ціле пополудне за нею і не покидали її помимо всякого крику і фукання з її сторони. То скріпило її підозріння, що цеї ночі готується якесь незвичке і важне діло, і вона рішила будь-що-будь все вислідити і в потребі навіть по змові злочину запобігти.

Першою її думкою було просто звільнитися від влізливої і непотрібної сторожі. На те вона небзвом знайшла спосіб.

— Леньку, — сказала вона до одного із своїх невідступних вартівників, — скажи правду, нащо тобі батько сказав мене пильнувати?

— А на те, що ви, як каже батько, збісилися, та ходите підслухувати попід хати, що хто говорить, хочете навіть іти заскаржити нас до уряду!

— Дурню один, дурню, я, його, свого сина заскаржити? Я тільки так говорю, бо він щось багато собі розбирає зі мною тими днями! Де ж то хто видав, щоби мати йшли на свого сина скаржити?

— А, я розумію, нащо ви то так говорите, — одпер догадливий Ленько, — ви хочете нас позбутися! Але нічого з того не буде, — нам як розказано, так ми робимо, і на крок вас не попустимосся.

— Е, мара тебе бере, дурню, з твоїми догадами! Або ж я хочу, щоб ти йшов собі до чорта? Ні, оставайтесь тут, один з другим, не гадайте собі, що я вам хочу втекти. Я вам тільки те хотіла сказати, що йду зараз спати, бо так мені головище скіпає, що видержати не можу,

— Ну, то ми вам будемо цілу ніч до неї холодної води прикладати, — говорив Ленько.

— А, приложило би вам по болячці до боку, песі сини, з вашою холодною водою! Я вже собі сама пораджу на свою слабість! Я навіть Іванка шлю в село на ніч, я хочу бути сама в хаті!

— Ба, алеж бо ми вас не попустимосся! — одізвався Сенько.

— А, не попустилась би вас пропасниця! Не бійтеся, я не чарівниця, комином не улечу, бо його й нема в моїй кучі, а ви можете, коли ваша воля, спати, як пси, один під дверима, другий під вікнами, до хати вас певно ні котрого не пушу!

— Та нехай уже буде по-вашому, коли так, — сказав Сенько, і стара поперед усього пішла в свою хату і замкнула її сильно зсередини, підперши ще старі і дряхлі двері грубим поперечним дрюком. Ленько остався під вікнами і сів, обійшовши довкола хатину, на низькій, вузькій глиняній призьбі, під час, коли Сенько, мов таран, розвалився під дверима, занявши собою пів сінок. Поволі упливав час, смерклося, а накінець і ніч засіла землю, ніч темна й понура. Небо, так погідне через цілий день, насупилося під вечір густими хмарами, повітря похолодніло значно, вітер зірвався і свистав у щілинах старих хатин, що тріщали під його напором. Обидва брати не спали, вони чекали, поки стара не засне, потім мали йти до іншого діла. Спочатку чули, як стара вешталася по хаті, стогнала, дренькала якимись посудинами, але по якимсь часі все втихло. Ленькові дуже хотілося заглянути крізь вікно, але вікна в тій хатині, то були звої шмат, повтикані в рямі. З трудністю витягнув Ленько один з тих звоїв, але нічого не побачив, бо вікно ще раз заткане було грубою дошкою, підпертою зсередини так, що не можна було її усунути. Він почав підозрівати, що стара мусіла щось помижити¹ і закликав Сенька. Обидва почали добуватися до хати.

— Гей, гей, бабуню, обізвіться, будьте ласкаві, маємо вам щось важного сказати!

Але з хатини не обзивається ніхто, бабуня видко твердо спала.

— Відчини, стара! — кричав Ленько, наслідуючи голос свого батька, але знов ніякої відповіді.

— Знаєш що, брате, — сказав Сенько, — виважмо двері, хто знає, що сталося з старою!

По довгих трудах двері упали під напором братів.

У хатині було зовсім темно. Сенько десь то намацав скіпку, засвічено, і обидва зачали оглядатися за старою, але надармо. І слід застиг по ній, лиш діра викопана попід стружнявілу і прогнілу підлогу показувала дорогу, котрою стара пішла.

— А диви на стару сороку, вилетіла сука мов відьма комином!

— Вікном утекла, біжим, може її ще догонимо! — І обидва брати вибігли.

Горпина, вийшовши таким способом із хати, тихенько пішла до пустині; бо давно вже догадувалася, що там Олекса мусить щось

¹ Покрутити.

¹ Пструг, — риба, що живе найбільше по водоспадах.

особливого ховати, коли так старанно замикає двері й вікна. Вона якнайбережніше, оглядаючись, зайшла збоку від невеличкого ярка, скочила потім на стіну і притислася до неї так, що в темноті не можна її було одрізнити від стіни. Задержалася, і кілька хвиль надслухувала, приложивши вухо до стіни. Щось дуже дивного мусіла почути, бо в тій же хвилі припала зовсім до землі й поповзла без найменшого шелесту до вікон, завжди стараючись держатися якнайбільше стіни.

В хатині мигтіло слабе світло, котре буцім продиралося крізь маленькі, брудні й мглаві шибки і вбивалося в густу, непроникнену темноту біляво-жовтими стовпами. Один із стовпиків освітив лице старої, на котрім видно було страшну блідість, ще побільшену її сивим розпущеним волоссям, котре вітер шарпав і розкидав по її лиці й плечах.

Приглушений, душу прошибаючий зойк, мов зойк конаючого в страшних муках, роздався з хатини, стара здригнула, знов припала до землі, щоби ліпше, зблизька заглянути в середину пустині. Але в тій хвилі зойк утих, світло загасло, в хатині далися чути кроки. Видко злочинець відходив. Стара, мов відьма, щезла з-під вікна.

Вітер притих на хвилину, а з сторони лісу дався чути свист і тихий спів, і небавом опинився під хатикою Невеличкий, підсвистуючи якусь гайдамацьку пісеньку в протяжних, сумовитих тонах; ця арія зовсім відповідна була поганій погоді, свистові вітру і шумові смерекового галуззя в лісі.

У тій хвилі, коли Невеличкий зближався до пустині, вийшов з неї Олекса, і клацнув дрюк, котрим він зачинив і засунув двері.

— Ви тут, ватажку?

— А тут, як бачите! А що ви тут робите?

— А що роблю? Ви ж казали мені переказати, аби я прийшов до вас.

Невеличкий брехав. Він хотів тільки слідити збоку за кожним кроком Олекси, бо поведінка цього остайнього в цих днях видалася товаришам якоюсь занадто скритою й таємничою. Вони боялися не Довбушуків самих, але того, щоби вони, забравши скарби Петрієві, не втекли і не уникнули заразом їх помсти.

— Ні, я не велів вам сюди приходити, — відповів Довбушук, а в душі погадав собі: — собака, слідкує за мною, зажди, братчику, побачимо, хто кого перехитрить! Побачимо, хто скорше дізнається про схованку скарбів, чи я від свого молодого шпачка, з котрим я вже близько цілі, чи ви від старого загорілого собаки, котрого би найскорше на мотуз та на гиляку!

— Але, — додав Олекса по хвилі, — добре, що ви тут з'явилися. Спішіть назад до товаришів і кажіть їм, щоби сьогодні не збиралися сюди, а завтра, як діло доспіє, від Петрія довідаємося, де скарби, то тоді ліпше буде!

— А так, правда ваша, ватажку! — відказав Невеличкий і, вертаючи назад до лісу, воркотів про себе: — зажди, я їм розкажу, але певно не те, що тобі миле!

І він, підсвистуючи, знов пішов у ліс, не вважаючи, що збоку за ним хильцем повзла стара.

— Куди йти? — міркував Невеличкий. Та зараз і пригадав, що всі товариші мають зібратися на „Глухім острові“, і поспішив туди. Та темнота була в лісі така груба, що тільки з трудністю могло око вправного лісового „птаха“ вдержатися на стежці. Все щось його непокоїло, все чулося йому крізь свист і шум вітру, що хтось скрито, потиху повзе за ним і лиш деколи ззаду зашорхне сухим галуззям, захрупотить ломом під ногами. Він кілька разів ставав, надслухував, вертався навіть з кілька кроків назад, але нічого не міг відкрити.

— Тьфу на тебе, маро! Якийсь мене мороз дере поза плечима. Ігій на тебе! — так проворкотів Невеличкий і прискорив ходу, та все таки йому почувалося, що хтось іде за ним і також кроки прискорює. Вкінці опинився на дні глибоченної пропадистої дебри, а вгорі з-поміж ялиць завиднівся широко розложений вогонь на „Глухім острові“.

— Слава тобі господи, ось і товариші!

І широкими кроками поспішив Невеличкий вгору.

Вітер шумів і гоїдав верхами ялиць, скриплячи де-не-де проразливо сухим гіллям. Долом, серед грубої темноти, крутими стежками, через дебри, чагарі, гнилі ломи і пні гнала стара, немов вовчиця, що гонить ловця, котрий порвав її щенята із логовиська.

— Боже мій, що за страшна робота, яке нечуване злочинство укривають ті глухі ліси, а друге злочинство містять у собі німі стіни пустині!.. Боже, якби він не згинув у страшних муках, до котрих ті нелюди готувалися, якби лиш його не замучили, поки вернуся!..

І стара напружила всі сили, і гнала далі знаними стежками в гліб лісу.

Здалеку замиготіло слабе світло серед гущавини, і знов сховалося, знов мигнуло і знов зникло, мов надія в душі потопаючого.

— Слава богу, вже близько, уже ось тут! — прошепотіла стара, тяжко віддихаючи з утоми. Якби лиш стражників було багато!

І, добуваючи решти сил, пігнала до світла. Небавом серед темноти ночі зарисувалася перед її очима невиразними рисами невеличка, луб'яна колиба¹, що служила від кількох тижнів як становище стражників, котрі слідили за бакунярами й пильнували порядку й безпеки в тих відлюдних околицях. Такі їх становища були розсіяні всюди по лісах, а з найбільших сіл люди повинні їм були достачати живности. Звичайно, робив це вїт, але так потаємно, що мало хто в селі знав про місце їх перебування.

— Відчиніть, на милість бога, відчиніть! — закричала стара і з цілим розмахом гримкула собою в двері колиби. Двері пирсли під напором, і вона влетіла досередини...

¹ Курінь.

Широким колесом палає вогонь серед поляни на „Глухім острові“. З одної сторони ватри стоїть сухий, сірий, обдертий з кори пень, до котрого прив'язаний Петрій, а з другої сторони сидять три „товариші“, курячи люльку та розмовляючи. Невеличкий з іншими товаришами давно вже подався, щоб виконати свій плян, слідом його перебування на острові була хіба кров, котрою був побризканий пень і ціле тіло Петрія. Кирило сам стоїть прив'язаний до страшної колоди, поранений і змучений люто, лице його бліде, лиш в декотрих місцях то темносине, то криваве, але погляд усе такий спокійний і рішучий, як раніш.

Опришки обходилися з ним спочатку досить лагідно, думаючи, що ласкою нахилять його показати скарби. Але коли побачили, що все дарма, рішилися вжити гостріших способів — тортур і мук. Особливо цього вечора, видно, взялися були дізнатися про тайну скарбів, бо не щадили ні намов, ні погроз, ні мук. Невеличкий радив ще зачекати, а сам, не гаючи часу, попровадив своїх в Довбушуківку.

— Шкода, що ми тут мусіли лишитися, — говорив один волоцюга. — Варто би тепер бути з товаришами. Там, сподіваюся, буде гарний празник.

— Ей, що мені там з того! От коли б цей собака признався, де скарби сховані, я би волів це, чим всі празники на світі!

— Що це таке? — підхопив третій. — Мені відай приснилося, що хтось іде по сухім листі і тріщить галуззям!

— Ех, ти, заяче серце, тобі все щось такого причувається! Волів би тихо сидіти!

Та в тій же хвилині сильно захрупотів лім, затріщало галуззя, і з гушавини вискочило більше, як десять стражників у цісарських уніформах з набитими карабінами. Попереду летіла Горпина, і під час, коли стражники кинулися ловити і в'язати опришків, вона увільнила напівзамученого Петрія.

Хвилина не минула, все було в порядку на „Глухім острові“. Опришки пов'язані, Петрія звільнено і підкріплено, а його рани зав'язано так, що міг ступати разом із стражниками далі.

— Наперед, панове, наперед, — лебеділа стара і ціле її тіло дрижало судорожно від великого внутрішнього напруження і зворушення. — Наперед, наперед в Довбушуківку! Там ще друга тайна криється!

— Веди стара, і скоро, — повелів коротко начальник стражників, і всі з різними почуттями поспішили в гушавину.

XVIII

ВРЯТОВАНИЙ

Криваво заходило сонце за хмари, обливаючи їх червеню, а в тім червоному світлі понуро бовваніла Чорна гора, врізуючися глибоко в червоне тло своїми темними, гострими контурами.

На найвищій стрімкій іглиці Чорної гори клячіла велетенська постать таємничого старця, котрий кілька разів уже так дивно

стрічався з Андрієм. Старець той був славний опришок Олекса Довбуш.

Він довго клячів, похиливши сиву голову і зложивши руки навхрест на грудях, а душа його виливала всі свої тайни, всі свої глибини в гарячій молитві перед богом.

Йому снилося попередньої ночі, що зближається кінець його терпіння, що зближається час, коли рід його муситиме перейти останню пробу, щоб або дійти до високої цілі і світлої будучности, або одразу впасти. Він з глибини серця дякував богові за його ласку. Якась невидима сила перла його, щоби ще останній раз відвідав ті місця, де родився, де проводив свобідно молоді літа, де ціле життя його через нещасну любов, через панську сваволю і пригнічення так сумно для нього обернулося, — і він, залізи з гори, удався полем у Довбушуківку.

— Хато моя рідна, чи й на тобі тяжить боже прокляття так, як на мені? Чи й ти не розпадешся доти, доки я живу? Чи моя смерть буде zarazом твоїм кінцем?

Так говорив Довбуш, підходячи під двері пустині. Двері були зачинені, та Довбуш скоро відчинив їх і ввійшов досередини. Темно було в сінях, темно, хоч око виколи, було в хатині. Довбуш просто ступав насеред хати, де, як знав, стояла груба, гладко врізана колода, котра батькові його служила як стіл. Нараз спіткнувся о щось м'яке. Під ногами його щось почало рушатися, слабкий зойк роздався, мов стогнання конаючого.

— Убий мене, пощо маю так мучитися? Убий мене, не можу тобі нічого сказати, я присяг! Змилуйся, один удар і моя мука скінчена!..

Так стогнав нещасний, замучений Андрій!

— Боже, що тут таке? Хто ти, нещасливий? Що тут з тобою сталося?

— Як то, ти не Олекса Довбушук?

— Хто? Я, я не Довбушук!

— Боже мій, хто не будеш ти, рятуй мене, винеси мене звідси, занеси в село, я син Кирила Петрія!

— Ти Андрій!

— Я Андрій, нещасний, конаючий Андрій! Ох, скоро, скоро візьми мене звідси, тут страшно, тут біль царствує і мука і немилосердя, тут царствує боже прокляття. Неси мене, нехай хоч на вільнім повітрі вму!

В німім жаху розв'язав Довбуш молодця і, обгорнувши його у власну одежу, виніс із пустині, і обережно поспішав із своїм тягаром у село. Андрій зомлів, скоро Олекса виніс його на вільне повітря, здавалося, що страшні болі, уплив крові і голод зовсім зруйнували його організм. Олекса мимо старости спішив в одчайдушною скорістю в село, шепчучи:

— Боже милосердний, два рази ти дозволив мені спасти його, чи ж третій раз мав би запізно прийти мій рятунок?..

Та що це за якийсь чоловік спішить із села в Довбушуківку? Хід його непевний, сам хитається, як стара верба, котрою колише осінній вітер. Хоч буря й непогода, хоч холод переймає, він без шапки, вітер розкидає його сиве волосся і шарпає його подертим кафтаном, та він не зважає на те, він квапиться просто в Довбушуківку, мабуть нічого не чує, не бачить ні перед собою, ні круг себе.

— Добра ніч! — промовив до нього Довбуш, та він, здавалося, і не бачив його, пройшов мимо, зігнувшись, мов би чого шукав, і по хвилі щез у пільмі.

Небавом Довбуш опинився під першою хатою села, сил уже не ставало у старця нести далі Андрія, він поцілував його в холодне, посиніле, закривавлене чоло, зложив зомлілого на призьбі і прошептав:

— Прощай! тут дороги наші розходяться! Я свою кінчаю, ти свою починаєш!

В хатині, під котрою це діялося, ще мигтів блідавим, непевним світлом каганець, люди ще не лягали спати.

І одступивши од призьби, закричав Олекса голосно:

— Рятуйте, рятуйте, люди добрі, не дайте загинути душі живій!

У тій хвилі вітер засвистав, зашумів дужче, чим уперед, стара, дряхла хатина затріщала під його напором, Андрій прокинувся із свого глибокого зомління і застогнав розбитим конаючим голосом на призьбі, а Олекса Довбуш щез у густій, непробитій темноті.

XIX

ПОМСТА ТОВАРИШІВ

Хата Демка Довбушука була, як ми згадували, трохи порядніша, як інші хати в Довбушуківці, особливо тут більше було чистоти, бо Демчиха, дочка бідного працьовитого господаря з Перегинська, не заклала рук за пояс, як нещаслива, приголомшена Матрона, а робила й порядкувала щосили в підупалому газдівстві.

Олекса з братом сидять на лаві, вогонь падає в печі, коло котрої заходиться Демчиха, а надворі темно, і вітер таки ще не перестав шуміти й гудіти.

— Пора до діла — час уходить! — наминав Олекса, встаючи з лави.

— То ти, брате, кажеш напевно, що Андрій прирік тобі показати сховок?

— А, ба, мусів приректи, вже три дні висить на кілку в пустині!

— А де ж він тепер? Таки висить?

— Ні, я лишив його на землі, але ще зв'язаного. Правда, утекти би він не міг, хоч би його й розв'язав, але могла би бестія де сховатися, а тепер вночі чорт би його знайшов!

— Ну, то йди ж ти, брате, і припровадь його сюди, треба його в що загорнути, коли, як кажеш, майже зовсім голий, вітер холодний, готова нам біда де в дорозі заков'язнути!

Олекса вийшов із хати, сказавши до Демка:

— Будь готов, я його зараз сюди приведу!

Дивні мислі снувалися в душі Олекси. Перший раз у житті йому стало якось лячно. Він боявся теї темноти нічної, здригав раз-на-раз перед свистом вітру, хати Довбушуківки видались йому якимись живими казковими потворами, котрі рушались і грозили йому, йому навіть здавалося, що бачить під власною хатою якусь чорну мару в людськім виді, що повзала на руках попід стіни, йому здавалося накінець, що в пустині і круг неї снуються такі самі чорні мари, йому навіть привиділося, що в пустині замигтіло блідаве світло, мов блудний вогник і загасло в тій же хвилині, коли його уздрів. Дрож пройшла йому поза спиною. Він обернувся поза себе, під Демковою хатою стоять також дві мари, тулячись до стіни. Насилу він догадався, що це його власні сини, вернувшись до них і велів їм іти під ліс та вважати, щоб товариші несподівано не надійшли і не перешкодили йому довести своє тайне діло до кінця. Ленько й Сенько, шикаючи і дрижачи од студені, поплелися боком під ліс, а Олекса затрясся цілий, мов би хотів отрясти з себе всі погані думки та тривожні привиди, і сміло пішов до пустині.

Невеличкий добре знав лісові дороги і помимо темноти скоро зайшов зі своїми товаришами в Довбушуківку. Він справно уладив усе, обставив на всякий випадок пустиню товаришами насамперед здалека, потім велів їм щораз зближатися, а сам з другим смілим товаришем, узброєний в пару добрих пістолетів і в широкій ніж за халявою, пішов досередини. Немало зачудувався, знайшовши двері одчинені. Ввійшов досередини, обмацав довкола стіни, але не намацав нічого, лиш завалав собі чимсь пальці. Зараз велів товаришеві засвітити гніт і при світлі почали перешукувати хатину. Нічого в ній не було, тільки довгі криваві паси по стінах показували місце, де мучився нещасний Андрій. Опришки немало розчарувалися, не знайшовши сподіваних скарбів, немало зачудувалися, побачивши в хатині кров замість золота. Невеличкий постановив заждати на Довбушука і зараз усе приготував до того. Всіх товаришів спровадив до хатини, половину поставив при сінешних дверях, половині велів приготувати знаряддя до муки, а сам вийшов надвір, щоби дати іншим знати, коли прийде Олекса.

Побачивши здалека жертву, Невеличкий зі звинністю лисиці шугнув до хатини, велів загасити світло і замкнув двері.

Минуло кілька хвилин. Надворі вітер усе ще не переставав шуміти і термосив верхом пустині, але в її середині була мертва, тяжка тишина німого ждання. Кожний з опришків запирав у собі дух, кожний старався бути відповідним своєму становищу, бо кожний палав ненавистю проти ватажка.

Ось і він надходить, і воркотячи щось під ніс, одчиняє двері...

XX
КІНЕЦЬ — ПОЧАТОК

Бідна Петріїха не знала, що діяти і де дітися, її голова крутилася, страшна непевність, що сталося з чоловіком і сином, одбрала їй усю притомність. Вона зовсім не завважила в своїм смутку, що недужий старець, котрому в останніх днях було значно ліпше, і котрий, здавалося, вже й бачив і пізнавав усе, — щез увечері з хати.

А той незнаний старець ішов серед холодного вітру поспішним, хоч непевним ходом у Довбушуківку. Це його здивав Олекса Довбуш, коли ніс Андрія вирятуваного з пустині в село і це він не одповів на поздоровлення Довбуша.

Страшно перекинулося лице старця, коли станув під хатиною Олекси. Те перекивлення, то мав бути сміх, — радість, що досяг своєї цілі.

Він вказав рукою на хату Олекси й Демка, потім махнув нею кілька разів на вітер. То мала бути грізба його.

І дивне щось почав робити. Видобув із-за пазухи кілька куснів шнура і, бігаючи та спішаючи, поприв'язував заціпки дверей в обох хатах, так, що, відчиняючи зсередини, не можна було ніяким способом відчинити дверей, особливо, коли те спішно робити. Скінчивши ту роботу, знов погрозив дрижачою рукою обом хатам.

Тепер зачав микати соломі із загати і класти вінцем попід вікна і двері обох хат, все кваплячись, бігаючи і спішаючи.

Демко в хаті довго ждав на брата. Жінка його вже витопила в печі, і, погасивши вогонь, пішла спати. Демко все ще сидів на лаві при каганці і чекав. Він чув, як старець прив'язував клямку, але думав, що це вітер термосить дверми. Він чув шелест соломі під вікнами, але й не оглядався, бо думав, що це вітер шелестить, микаючи соломі із стріхи.

Але Олекса не надходив. Демко став нетерпеливитися...

Нараз широкий, білий плат світла вистрілює під вікнами і лише золотим язиком стіни, Демко чує сичання і тріск полум'я...

— Жінко, вставай, наша хата горить! — крикнув він.

Демчиха схопилася й остовпіла, — ясність ширилася щораз більше, — вона кинулася за своїм чоловіком у сні, пірвавши з собою заспаного хлопця.

Але, який жах! Демко термосить сінешними дверми, спирається цілою силою, — двері не одчиняються! Він в розпучі кидається до других дверей, — другі так само!.. А вітер, мов би на те й чекав, аж тепер надобре розходився. Стріха ціла вже сичить, тріщить і падає. Демчиха з хлопцем остовпіла стоїть серед сіней. Розпука і відчай додали Демкові сили, — він висадив одні двері, і випав ними надвір, витягнувши за собою непритомну жінку, все ще конвульсійно дрижачою рукою держачи хлопця за руку.

А під хатою в дикій, нелюдській радості скаче якась страшна мара, страшно перекинувши лице й плещучи в долоні, як дитина.

— Га, ось злодій, ось палій! — ревноу Демко і зопалу прискочив до старця, пірвав його за груди і, піднявши без труднощі вгору, гримнув ним щосили до землі. Нещасний страшно крикнув, кості в його тілі захрупотіли і він, мов глина, повалився на землю.

Удар був смертельний, але на хвилю ще заблиско в дряхлім тілі гаснуче жаття з цілою силою: старець здобув мову!...

— Ти... ти... Демко, — ти... син мій!.. Я... пі...знаю... те...бе, я... я... прокли...наю... те...бе!..

Демко став, мов тисячею громів прибитий, почувши ті слова.

Вітер гудів, крутився, метав вогнем кругом, мов дитина, граючися піском. Пожар захватив уже цілу Довбушуківку. Олексина хата вже горіла, а її стріха завалилася, погрібши в своїх руїнах бідну Матрону. Кінець життя був для неї початком щастя!

А в тій самій хвилі понад рев вихру, понад тріск пожару, понад клуби диму видерся інший голос, страшний, страшний голос, на котрий здобутися мусіли би груди трьох ведмедів. Повітря і земля, здавалося, задрижали од того нелюдського голосу!..

А од'стороні пустині що це за страшний привид жене? Це чоловік, його ріст високий, але лице його хто ж пізнає? На нім оджеї нема, тільки щось, мов криваві паси, звисає долі нього, ноги одвинені в солом'яні перевесла, котрі вже до колін обгоріли, обсмалюючи під собою тіло чорне й потріскане. А на його чолі що це за широкий, кривавий вінець? З-під нього потоками ллється кров, заливаючи йому очі, уста й лице. Його руки зв'язані назад, і він летить насліп, просто на Демка, а за ним женуть стражники, перед котрими біжить стара Горпина.

— Боже, це Олекса! — крикнув Демко, вражений до глибини душі тим страшним видом.

А Олекса жене непритомний, сліпий, жене просто на Демка. Та нараз спіткнувся об старця, що лежав на землі, і з тяжким розмахом гримнув собою об землю.

Старець отворив очі, — його тіло знов судорожно задрижало, як перед тим, — сили, видно, його опускали, він прошептав тільки:

— І... ти... син мій!.. І... ти... будь... проклятий!..

То були останні слова Олекси, сина славного капітана опришків, Довбуша!

А в тій хвилі надбігла Горпина, надбігли стражники, і всі остовпіли на страшний вид, котрий одкрився їх очам. Ніхто не дбав про пожар, котрий уже починав поволі притухати, тільки од пустині ще гудів, шипів і тріщав. Стара стала мов укопана, пізнавши в мертвім привиді свого чоловіка, а в живім, кривавім свого сина. Материнське, жіноче серце в ній відізвалося, вона голосно заридала і кинулася до тих, що лежали на землі. Стражники й пов'язані опришки стали німо в круг, — між ними були й Демкові сини, лиш не видко було Невеличкового.

Нараз у той недвижний круг ступив, ніхто не бачив відки, високий, незнаний старець. Був то Олекса Довбуш! Він вступив до середини колеса, на його похиленім чолі видно було смуток і тяжку задуму.

— Чи це ж Олекса, син мій? — заговорив він, показуючи на мертвого старця, — чи це ж Олекса внук мій? — додав, показуючи на кривавого Олексу, — чи це ж правнуки мої пов'язані? Чи цей блідий, замучений чоловік, що там стоїть, — Петрій?.. Чи це ж ті родини, котрі мають у братній згоді подати собі руки і робити велике діло, і ступати до високої цілі?..

— Внуки і правнуки мої! моє страждання нині кінчиться, — ваше страждання нині починається. Через страждання до діл — ото ваша доля. Але вважайте, що більше страждання від того, котре терпить цей, — тут показав на Олексу, — є гріх, проступок і незгода, бо це страждання марне і нищить вашу вищу, ціннішу істотність! Страждайте і зносіть, що бог на вас зішле, та не побільшуйте свого горя ще власними провинами!

При останніх словах голос Довбуша ослаб, він захитався, сів на землю, підніс голову до неба і хотів, видно було, ще щось говорити. Але не стало вже голосу в його грудях, він шепотом тільки почав молитву смертну, похилив голову на груди мертвого сина, а руки його впали з грудей.

Олекса Довбуш лиш кількома хвилинами пережив свого першого сина.

I

MY HOUSE IST MY CASTLE!¹

Для чого властиво старий, гордий воєвода Шепетинський вічно з певним задоволенням повторяв вище наведене англійське прислів'я, того ніхто запевно не знав. А треба було його бачити в ту хвилину, коли, оточений хмарою вельможних гостей (з котрих багато ледве держалося на ногах і думали, що в них вітряки на плечах замість голів, — так в них шуміло і крутилося старе угорське вино) — треба, кажу, було бачити старого Шепетинського в такій хвилі, коли обходив з гостями свій новий замок, обширний, за французькою метою побудований, господарські забудовання, наповнені новомодними знаряддями господарськими, котрі, здавалося, скорше були зроблені на показ, як до практичного вжитку, коли показував гостям сильний частокіл і оковані брами, рови і став, що в виді велетенського півмісяця оточував замок од полудня, коли обводив їх по густім, напівприроднім парку, що оточував собою з північної сторони нововибудований замок — треба було все те бачити власними очима, аби представити собі, з яким виразом лиця повторяв тоді пан воєвода: My house ist my castle!

А гості чудувалися, дами, одіті після тодішньої моди, тільки в тоненькі, напівпрозорі газові обслони, ахали сантиментально, ступлюючи пишно тоненькі уста і оглядаючи через далековиди пречудну околицю. І всі подивлялися красоту будови, виконаної італійським майстром, і чудове положення між лісом і водою, і сильні укріплення, і майстерно в фантастичних формах вироблені човни, що колихалися на гладкій поверхні ставу, і зі смаком поприбирані альтани в парку, словом, подивлялися все, що далось подивляти, хвалили все, що далось хвалити. А хоч декотрий із старших панів так думав, пощо було на теперішні часи будувати так коштовні укріплення? На що здається в нинішніх мирних часах замок, нащо рови, зводжений міст і палісади²? — то пан воєвода, випрямивши свою горду, високу постать і гордо лівою рукою показуючи на власні груди, говорив із самозадоволенням усміхом: My house ist my castle.

¹ Мій дім — моя кріпость. (Прим. в 1-му виданні — Р. З.)

² Тин з грубих брусів, загострених вгорі.

— А що, хіба ви не бачите високих цілей, котрі керували мною при будові цього замку?

Гості мовчали й кивали головами, тільки дами набоці шелестіли довгими, газовими, легкими, як павутина, сукнями, гордо повертаючися одна перед другою.

— Дивіться на ті сині гори в віддалі, то брама, котрою часто входили угри в нашу країну! Туди недавніми часами впав був Ракочий! Мій замок призначений на будучність заперти їм ту браму! Дивіться на ті розлогі, широкі та рівні поля від сходу і півночі! То шлях, котрим налітає пагубна сарана — татари на наше благословенне підгір'я!

— Мій замок призначений стати запорою проти загонів бусурмен, стати охороною бідним людям, утікаючим зі своїм добутком перед мечем і вогнем невірних!

Так говорив пан воевода, а його постать, віком до землі похилена, простувалася й підносилася вгору при тих словах, він знов самозадовільно всміхався і гордо поглядав по гостях.

А гості в додатку починали подивляти і високі, патріотичні цілі властителя, починали бажати йому щастя, а родові його слави й довгого панування.

Але на гадку про рід мутилася радість воеводи, він пригадував собі, що в нього нема сина, що його славний рід, його ім'я з ним вигасне, і похилив горду голову знов у долину, мов би клонився перед рукою гнітючої судьби. Бо й справді судьба, видно, напосілася, щоби придати ту сильну, горду голову! Син його, ціла батькова надія, по році життя з жінкою погіб на ловах, а його молода жінка скоро пішла за ним. Осталася безутішному дідові одна лише маленька внучечка Мільця, на котру той однак не міг злити всеї своєї любови. Жаль по страті небавом уступив місце високольтним і славолюбним думкам, уступив заходам при будові замку, уступив тисячам мрій і плянів, котрі роїлися в старій, гордій голові. Мільця тим часом росла під надзором няньки і француженки Шарлотти, їй було півчетверта року в ту пору, коли відбуваються події, про котрі тут оповім.

Але ще одно, а може й найважливіше забули ми сказати нашим читачам, а саме те, що це все діялося в другій половині вісімнадцятого століття, коли корону польську носив Станіслав Понятовський, — а над Польщею, або властиво над головами молодих ляхів і ляшок, почавши од короля, панувала чарівна маркіза Loully.

Було це одного прекрасного літнього вечора в неділю. Отець Ісидор, священик сусіднього із замком села, обходив, помахаючи грубою тростиною ліскою в срібній оправі, свої широкі лани, що красувалися дозріваючим, в хлопа зависоким житом і зеленою у веретенця йдучою пшеницею. Задоволення і легкий усміх бігали по лиці всесесного отця, а легкий, вечірній вітрець грав в ході полами його довгої, чорної рясн. Срібна оправа ліски блискала до вечірнього сонця, а повне, кругле лице його набирало од вечірньої

червіні на західнім небі ще більше краски. Про що думав отець Ісидор в ту пору, трудно вгадати, а може і не думав ні про що, може це було тільки dolce far niente в ході!..

— Слава Ісусу Христу! — озвався несподівано грубий голос за плечима отця Ісидора.

Він обернувся і відповів:

— Слава на віки!

Перед ним стояв чоловік літ коло тридцяти, з молодим ще лицем, а ростом перевищував більше як на голову, високу і так постать отця Ісидора. В рисах його лица крім мужеської енергії, добродушного і гордого zarazом усміху, що означав свідомість його переваги над іншими, не можна було вчитати ніяких неприязних намірів.

— Всесесний отче, перепрошаю, що так несподівано заходжу вам дорогу, але, вибачте, у мене є пильне діло до вас!

Отець Ісидор відступив два кроки взад, щоби ліпше оглянути незнайомого, і питаючим поглядом змірив його високу поставу.

— Сподіваюся, що ви, всесесний отче, знаєте мене?

— Ні, не знаю!

— А, коли так, — сказав незнайомий з жартівливим усміхом, — то маю честь представитися вам, — Олекса Довбуш!

Ті короткі слова дивно вплинули на отця Ісидора. Його здорове, червоне лице поблідло, коліна задрижали, а рука судорожно стисла срібну головку палиці.

— Отож, — продовжував далі Довбуш, видимо задоволений тою зміною в душі отця, — діло моє, всесесніший, таке: я житель лісів, — живу, як птиця небесна, котра ні оре, ні сіє, — та від кількох днів з товаришами своїми дарма прошу бога про хліб насущний. Прибігаю проте до вашого милосердя і братолюб'я і сподіваюся, що ваша щедра рука накормить голодних!

Самозадовільний усміх щез із лица грізного бандита й уступив місце іронії й погорді. Він знав, що отець Ісидор був дуже скупий, і що ті слова нагнали на нього не малого страху. І дійсно отець Ісидор аж скорчився, почувши це, і язик його без мислі вилепетав:

— Як то — як то? Об'ясніть, я вас не зовсім розумію!

— Проста річ. Ви, всесесний, будете такі добрі сьогодні ввечері між годиною восьмою й десятою заставити в себе стіл для мене і двадцяти моїх молодців, бо ми не маємо де повечеряти! Прошу не дуже там заходитися на гостину, ми приймемо щонебудь, тільки щоби всього було досить, мої хлопці голодні! Бувайте здорові!

І капітан, уклонившись й ще раз іронічно поглянувши на остовпілого з тривоги отця Ісидора, оддалився скорими кроками.

Пан воевода Шепетинський був того вечора в дивно веселім настрою. Гості власне пороз'їздилися і слуги прятали в обширних

заях. Воевода ходив повільно по своїм кабінеті, шокрок стаючи, роблячи рукою різні жести і пишучи в повітрі якісь слова й цифри, а часто навіть і звук якихось невиразних слів виривався з його*уст. Старе, угорське вино, котрого нині немало потекло, розігріло стару кров і вправило його в той веселий гумор, в котрім він навіть, що рідко бувало, тричі поцілував чотирилітню, прекрасну внучку і заявив мадмуазель Шарлотті своє задоволення, що так старанно її пильнує. Потім пішов у свій кабінет і заперся в нім.

Не праця якась, що вимагає спокою, була його ціллю, він ходив по кабінеті, умебльованім пишно і з великим смаком, а думки його губилися в смілих рахубах, тцеславних плянах будучности. І що ж могло перепинити йому зреалізувати пляни, в діло привести наміри? Його багатства були великі, стіни замку крили величезні скарби, слуги його вірні, а піддані в кожному часі мусять приложити рук до роботи, покинувши свої, хоч би й найпильніші заняття.

В тім застукано голосно до дверей кабінету і дався чути голос лакея, що доносив про прихід священника місцевого, отця Ісидора. Пан Шепетинський, ніколи не поважавши ані релігії, ані її слуг, не поважав особисто отця Ісидора, про котрого скупість часто до нього доходила чутки. Він поглядав на нього завжди зневажливо і не називав його інакше, як тільки рабом божим.

Отець Ісидор, блідий, дрижачий, задиханий ввійшов до пишного, блищучого багатствами кабінету.

— А що, рабе божий, чого ви бажаєте? Ов, що я бачу, ви такі неспокійні, такі затурбовані! Певно злєдій слуга вкрав вам без вашого відома із замкненого шпихліра¹ кусник хліба? Або може припадком, — не допусти боже, — згубили десять ринських? Як?

Та іронічна промова Шепетинського дорешти змішала отця Ісидора і збила його з пантелику.

— Ні, ваша ясновельможність, — пролепетав він немов дерев'яним язиком, — річ десять раз гірша!..

— Боже! — крикнув з комічним патосом воевода, — певно вам у пивниці тріснули обручі на бочці найстарішого вина! Тоді, рабе божий, я не пораджу, що сира матінка земля випала, того їй уже з горла не видереш!

Та отць Ісидор, котрого мов блискавка наново прошибла гадка про страшних опришків, одзискав всю свою притомність і дрижачим голосом розказав, накінець, в чім діло.

Варто було бачити пана Шепетинського в тій хвилі, коли слухав оповідання отця Ісидора. Його комічний патос розплився, мов імла од сильного вітру, його губи стислися, але очі заясніли радістю.

— Собаки скажені, пси підлі! — крикнув він, — і вони сміють тут волочитися під моїм оком і ще людей напастувати!

¹ Шпихлір — комора.

— Гей, зараз завтра велю поставити шибеницю над ставом, заколишуться вони на ній небавом разом зі своїм ватажком!

— Хлопці, сюди! — крикнув накінець воевода, широко отворивши двері, — біжіть, узбройтеся, беріть шнури й аркани, скорше, цапи, скорше!

Юрба слуг, котра вбігла була на крик воеводи і стала, широко вибалушивши на нього очі, розбіглася тепер так само скоро, не знаючи про що йде і нащо все те треба робити.

— Отче Ісидоре, спіши додому, ладнай вечерю, гости їх, а я їх почастую вином із своєї пивниці!

— А леж, ваша ясновельможність, я бідний слуга божий, відки мене стане гостити двадцять таких лісових ведмедів?

— Не стане? Га, то як собі хочеш, нехай тебе, про мене, і повісять, нехай тобі сиплють жару за халяви, як не одному із твоїх кумпанів, кадибродів¹, коли тобі то так приємно, про мене, мені мало нужди до тебе.

— Але, на милість бога, ваша ясновельможність, не дайте марно пропадати чоловікові!

— Ну, то роби, як тобі кажу!

— А леж...

— Ніякого „алеж“! Так мусить бути, і буде! Хіба не знаєш, що на голову Олекси Довбуша наложено тисячу червінців? Скоро він буде в моїх руках, нагорода належить до тебе! Іди й готуй вечерю!

Отець Ісидор того лиш відай і ждав, і урадуваний поклонився воеводи до колін і поспішив у село, числячи наперед в думці прекрасні червінці. А ті червінці, — то були, просто сказавши, грушки на вербі! Польське правительство, польський сенат, польська шляхта, коли що обіцяли, — то це була тільки приманка, по котрій обіцянки, певно, можна було й не сподіватися.

Але добре то кажуть старі люди: скупому лиш прав про гроші, а він щасливий! Таке ж було і з рабом божим Ісидором.

А пан Шепетинський ходив дуже врадуваний по широких, пишно прибраних залах і затирав руки з радости, що він власне буде той, хто нині ще, справно і щасливо зловить славного опришка, котрий од кількох уже літ був пострахом околичних панів!

Вечір зблизився, і пан воевода рушив тихенько, боками поза село, окружений юрбою озброєних слуг, до мешкання отця Ісидора, щоби обставити опришків при вечері, негайно напасти і легким коштом зловити. Мимовільно якось насунулося Шепетинському на думку, що він дома не лишив досить сторожі крім кількох старих слуг, але по хвилі сказав:

— Ех, і що там може статися? My house ist my castle! Наперед, хлопці!

Вечір запав уже і покрив сивою, густою імлою широкі луги, через котрі веде стежка. В далечині синів німо густий ліс під-

¹ Тих, що кадять.

гірський, а з панського ставу голосно розносилося по повітрі рожкотання жаб. Скоро Шепетинський і його слуги щезли зі своїми цілями і думками серед тої великої, живої, чудесної природи.

Гей, дарма ти, пане воєводи, розставляєш хитрою штукаю своїх слуг круг попівства, дарма готовиш засідку на звіря, звір в неї не зайде.

Дарма ти, стара, горда голово, уявляєш собі ті подяки, котрі складають тобі юрбою сусіди після схвачення ославленого опришка! Шкода твого заходу, звабити його в сіль, уважай тільки, щоб ти не впав у його сіль, щоби ти, хитрий, не дав перехитрити себе!

Гей, даремно ти, отче Ісидоре, тишишся і числиш наперед червінці, котрі виплатить тобі польське плем'я за Довбушеву голову! Шкода було заходу, рабе божий, готовити таку ситу вечерю! Молодці Довбушеві деінде вечеряють, та й гучно вечеряють!

Німо й понуро стоїть новий замок воєводський серед подвійного вінця, темного парку і ставу, що синіє, як велетенський півмісяць. Лиш міст зводжений висить у задумі над глибоким замковим ровом, із башт виглядають горла гармат, а в ставу полощуться золоті зірки небесні, немов чарівниці-русалки, хочаби в глибину води заманити ті грубі липи та плакучі берези, що, пообсідавши групами берег ставу, все тоскно приглядаються собі в його криштальних водах. Часом лиш плесне серед тих хвиль весела риба срібним крильцем, а щораз то ширші обручі легеньких хвиль розходяться, плещучи о зелений берег.

Тихо в замку. Служниці і слуги в обширній кухні гуртом обсіли грубу, ждуть на поворот пана, а час скорочують розмовами. Мала Мільця і мадмуазель Шарльотта сплять у своїй кімнаті, і ніякий стук, ніякий галас, котрий би значив, що вертає воєвода, не перебиває їх сну. В кухні розмови стають щораз живіші, дівчата й баби, пастухи-хлопаки і старі діди сторожі розказують про Довбуша.

— Мусить то бути страшний чоловік! — боязко прошептала Сенька, молода дівчина.

— Іди, дурна, — обізвався Клим, старий дід з довгими козацькими вусами, — сім триднівок би постила, сім п'ятниць би поклонилася, якби тебе такий чепурний молодець посватав!

— Агій на вас із вашим сватанням! Ідїть, такі старі, а ще вам небиллиці з голови не вивітріли! — сердилася Сенька, почервонівши від стиду. Звісно, що дівчата дуже не люблять, як їм хто третій згадує про сватання, і дуже за таку мову сердяться, хоч самі, бачу, ні про що інше й гадати ліпше не люблять!

— То ти, Грицю, кажеш, що ти бачив Довбуша? — запитала кухарка Параска невеличкого плечистого хлопця.

— Ова, — сказав той зуховато¹, — а чому ж би я його не бачив. Бачив я його, та й не раз у нашім лісі!

В тій хвилі дивно щось забряжчало і зашелепотіло на замковім подвір'ю, всі наставили вуха, чи не дасться крик воєводи, але нічого не було чути. Вроджене нашому селянинові лінивство не казало нікотрому з них вийти і подивитися, — що це таке, вони осталися, як були, і слухали далі мови Гриця.

— І як же ж він виглядав, той страшний розбійник? — спитала Сенька Гриця.

— А як же би мав виглядати? Так виглядає, як кожний хрищений чоловік!

У тій хвилі зашаркало щось по дверях, далися чути голосні кроки, двері отворилися, а в них показалася висока постать Довбуша.

— Добрий вечір! — сказав він, уклонившись, — чи так виглядав, як я? — додав з усміхом, обертаючися до Гриця.

Трудно описати переполох слуг, коли уздріли перед собою так несподівано страшного бандита. Якби був грім у цій хвилі вдарив серед хати, не були би певно дужче перелякалися. Зуховатий Гриць у тій же хвилі опинився в найтемнішій куті під тапчаном і рився щораз то глибше в величезну купу там нагромаджених бетегів². Жінки скрикнули і задеревіли на місці, тільки старий Клим пірвав за сокиру.

— Дай спокій, старий діду — сказав з усміхом до нього Довбуш, — ми не прийшли вам тут ніякого зла робити, тільки, будь ласкавий, допоможи пов'язати челядь, а коли це буде готове, то покажеш нам, де панська каса!

— Не діждеш того, проклятий розбишако, — скрикнув Клим і пустився на нього з сокирою.

— Хлопці, сюди! — крикнув Довбуш, і в миг двері пирсли, а Клим почув, що його схопили сильні руки. Його зв'язали і, заткнувши йому рота, винесли на подвір'я, а за ним і всю службу, не виключаючи й Гриця, котрого ледве вирили з бетегів. Один здоровенний, страшний опришок став над ними на сторожі.

— Як мені котре писне, то зараз йому кулею лоб розтріскаю, як гарбуза!

Бідні слуги, потривожені й пов'язані, ані пари з уст не сміли пустити, тільки Клим пручався і кидався, однак же годі йому було звільнитися й закричати.

Опришки тим часом бушували по замку. Ось бач, несуть зв'язану напівсонну й напівголу мадмуазель Шарльотту і регочуться з її великої ваги.

Але що це надумав нового капітан? Відай скарб криє під полою широкого, панського плаща, котрий накинув на плечі! Бережно він виносить той скарб, накінець стає серед подвір'я і кричить:

¹ Зуховато — відважно, задержувато.

² Бетегі — непотрібні речі.

— Хлопці, гроші є?

— Є, є, ватажку! — одкликуються змішані голоси з сіней, і вмить показуються опришки, двигаючи панську касу.

— А забрано, що слід? — питає знов ватажок, котрий під тим „що слід“ розуміє дорожочинності й інші речі, потрібні тим хижакам.

— Забрано, забрано, — знов кричить кілька голосів, і знов виходять із замку опришки, двигаючи скриню, наповнену панським добром.

— Наперед ви, добро до сховку, поділ завтра вдень!

Опришки, радісно шепчучи, рушили в путь, ватажок ще задержався, все ще не упускаючи з рук своєї добичі.

— А не вивісити панові воєводи червону хоругву на замок? — питає з диким, але тихим усміхом опришок, що стояв при пов'язаних.

— Бігай!

Темнота нічна вже засіла землю, Довбуш вийшов із подвір'я і, ухилаючи трохи поли плаща, щоб придивитися своїй добичі, сказав:

— Отак, пане воєводу, ми аж тепер поквитовані! Прийшла бо вже пора! А як твій син проклятої пам'яті украв і зганьбив мою Олесю, а як ти мене ще, подибавши в лісі, велів немилосердно катувати, як ти знищив ціле моє тихе щастя, ціле моє життя, ти певно не думав, що прийде і на мене черга одплатити тобі рівним за рівне, вирвати останній накорінок твого роду, знищити всі твої пляни й надії! А прецінь все те сталося; внучка твоя ось тут у моїх руках, моя одплата небавом завіє на пишній крівлі твого нового замку!

І бережно несучи обвиту в полу, сонну Мільцю, зник опришок в темноті нічній серед крутих стежок, що вели по панським парку.

Небавом усміхнулася голосно темна ніч, — застидалися чорні хмари на небі своєї чорняви і почервоніли, а в ставу пробудилися рибки і плили та плюскотали до рожевого світла, думаючи, що це схід сонця.

А це горів гордий, новий замок воєводи.

Ой не втішно та не радісно вертав Шепетинський зі свого походу, не в ладі верталася його дружина, не на спочинок вони вертали! Ціле село заворушилося, здвиг народу зібрався круг пожарища, а між народом пропихався німий, блідий Шепетинський. Нещастя одразу зламало його горду душу... Все, все, про що мріяв, про що снів у своїх старих днях, до чого сильно прикипіло його серце, тепер розвівалося димом, сідало в попіл з пожаром. Його рід славний на нім кінчився, його будуча задача, боронити Підгір'я од наїздників, никла так, як те полум'я в глибині темного небозводу, все, все, забрали йому хижі руки опришків.

Завели воєводу на ніч до села, він сам не здужав уже туди доволочитися.

А на другий день ясно, погідно встало сонце, але як змінений встав Шепетинський! Що? Як змінений? Він усміхався, добув

з кишені жменю дукатів і грався ними, як дитина, бігав вкруг з диким реготом, то знов сідав, підпирав сиву голову обома руками і дрижачим голосом заводив якусь дивну пісеньку!..

Шепетинський зійшов з ума.

II

ВНУЧКА ВОЄВОДИ

Серед гір, за містечком Сколім, в околиці званій Тухольщиною, котру так гарно з її мешканцями описав наш Устиянович, взноситься до значної висоти гора Зелемінь. Лісами-борами вкриті гори оточують того велита, а в цілій околиці царствує ще рука первісної природи, з котрою тут людська рука не розпочала ще рішучої боротьби.

У стіп Зелеменя мешкав у часах, коли відбувалася вище описана нами подія, самотній старий пасічник. Його самотня оселя серед лісу ніколи не оживлялася людським говором, хіба тільки співи птиць лісних її переривали та бринячі рої бджіл, що літали на поблизкі, цвітами усіяні полонини з медом. Хіба раз або два в рік загощували в хату пасічника Семена деякі гасди з поблизких сіл за медом, або зіллям, бо Семен, як звичайно кожний незвичайний і дивачний чоловік, славився знахуром і чарівником.

І справді, в натурі Семена було багато таких дивачних привичок, що неможливо йому було погодитися з більшим гуртом людей. Щось таке одтручуюче, таке понуре і таке нетовариське лежало в цілім його поведінню, що уздрівши його перший раз, кожний міг його вважати за не знати якого злодія, розбійника та нелюда, а все таки під тою грубою, неприступною поверховністю укривалася щира душа і почуття, не притуплене віком, почуття вічно зеленіюче при погляді на величаву гірську природу. Не щастя молодости, сумні пригоди й переслідування вигнали його з-поміж людей, та не вбили в душі його найвищої ознаки чоловіка — чоловічолюбності.

В тих часах однакже, про котрі говоримо, частіше, як звичайно, оживлялася людським говором, а навіть сміхами та радістю самотня хата лісового жителя. Олекса Довбуш часто загощував з деякими із своїх молодців у ті сторони, часто довго розмовляв із Семеном. Душа молодого злочинця так була повна, так була обтяжена тисячними гризотами, що мусіла вилятися перед кимсь. Із своєї банди він не міг нікому звіритися і тишився, здобувши в пустині лісовій щирого приятеля і досвідченого порадирика. Він усе вповів йому, що тяжіло на серці, — і, як читаємо в пам'ятнику Довбуша, в тій лісовій хаті зродився в душі його намір посвятити скарби свої для добра українського народу.

І тепер, після нападу на замок Шепетинського, не занедбав Довбуш засягнути ради Семена, що робити з внучкою ворога, котру з помсти викрав із замку? Опришок, хоч і глибоко почував

у серці біль над своїм становищем, сильно ще палав ненавистю проти того, хто пхнув його на ту нещасливу дорогу, все таки не смів знущатися над бідною, безпомічною дитиною, останнім корінням ворожого йому роду. Він запитав поради в Семена, твердо вірячи, що той підтримає ліпші, ласкаві думки його серця, — і не помилився.

— Ні, сину, — говорив пасічник, — гріх би було тобі знущатися над невинною дитиною, котра тобі нічого злого не зробила. Ніколи, мій сину, не плями рук своїх кров'ю безпомічної невинности, кров така зве про помсту до неба!

— А що ж маю робити з малою?

— Досить, сину, що ти позбавив її роду, що, мов вітер билину, вирвав її з рідної землі і кинув між чужих людей! Оддай її до мене. Я, доки віку мого, буду її пильнувати і стерегти, хто знає, яку долю їй бог присудив!

Довбуш послухав ради; Мільця, бідна тривожна пташина, ожила понуру лісову хатину пасічника.

Минали скоро літа, шумлячи, мов повідь лісових потоків і так само, як вона, лишаючи за собою лиш намул — пусту славу. Багато перевороту сталося на світі в тих літах, котрі без сліду переплили понад хатою пасічника. Лиш голова його побіліла, як сніг, од старости, але його здоров'я держалося все ще кремезне й черстве, гірська, чудова природа, завжди свіже повітря й умірковане життя, то були його підпори.

І Мільця поволі забувала про свою пишну пору дитячу, згадки про неї усувалися все в темніші закутки її серця, і сталися вкінці мов би якимсь невиразним, сутінним сном. Зате краса її розвивалася чимраз пишніше, як розвивається весною краса чудової квітки в полонині. Вона привикла до теї самотности в хаті, до тих шумлячих лісових дерев, до того понурою лиця пасічника, до того жужжання бджіл, а її чисте дівоче серце і почуття розвивалося при погляді на природу і далеко од людей, котрі б своїм злим прикладом затримали свобідний ріст і розвій того пахучого цвіту.

І з Довбушем у тих часах сталася велика катастрофа. З упадком Польщі скінчилося і його капітанство, він мусів укриватися, а потім під різними назвами, як убогий жебрак, блукати по краю. Жінка його в Перегинську вмерла з туги і гризоти. Бідний вигнанець терпів багато, терпів під нестерпним тягаром таємничости, терпів од згадок про чорну минувшість і бажав потіхи, бажав покріплення.

І в таким настрою Довбуш по п'ятнадцяти літах загостив знов до пасічника Семена. Радісно прийняв старець страшного колись гостя, здивована поглядала на нього Мільця, здивований і очарований поглядав Довбуш на ту, котру колись, безпомічне дитя, викрав із замку її діда, викрав для помсти. А тепер він ясно бачив, що до іншої цілі призначив її бог, він почував в душі чудну, невияснену надію, що при ній і з нею тільки душа його набере нової сили, нового спокою!

Недовго пробув Довбуш в оселі пасічника, недовго, а яка рішуча переміна зайшла в його душі! Його серце ожило, ожило з новими стражданнями, з новим щастям, з новою любов'ю. Рум'яніючися, як вишня від сонця, стрічала його Мільця, рум'яніючись і дрижачи слухала довгими вечорами його оповідань про своє життя, про давнє минуле та незабуте горе, і її серце почало одзиватися до нього якоюсь незнаною тихою й солодкою мовою...

Весною року 1800 одбувся шлюб Довбуша з молодого Емілією, внучкою воеводи, останньою паростю родини Шепетинських, котра однак давно про те забула і привикла була вважати себе за дочку Семена.

Не довго однак пробував Довбуш із своєю молодого жінкою. Боячись, щоби не висліджено його, він знов покинув пасічника, знов у жебрачій одежі пішов у світ широкий, обіцявши за рік знов явитися там, куди тягло його серце, тягла любов.

Тужно стало Мільці по його відході, але туга та щезла поволі, час і надія, небавом побачити чоловіка, потішала її. І все йшло звичайним порядком у пасічничовій хаті, коли нараз уже пізньою зимою почув старий Семен, що поліція, як стій, має напасти на його тиху й мирну досі хату, щоби зловити жінку Довбуша. Доніс про те старому пасічникові один вівчар, котрий в зимі за кілька миль їздив на Зелемінь по траву. Семен цілу ту зиму не виходив із хати, старість змагала його, і за кілька днів по відході вівчаря він умер, сказавши перед тим Мільці, що їй грозило.

Неописаний жаль і тривога пройняли наскрізь серце молодого жінки, коли побачила себе нараз самою, серед безлюдної, лісової пустині вночі, з трупом свого, як їй здавалося, батька. Хто перебув у своїм життю кілька хвиль без помічі, в самоті, з трупом, той може уявити собі, яка тривога стискала душу молодого жінки.

Теї ночі вродився їй син, друга жива істота обіч неї в тих лісах, предмет її найгарячішої любови, її старання і найбільшого непокою. Вона тряслася над ним, плакала і сміялась, не знала, що робити, а кожної хвилі бачилось їй, що вже йдуть немилосердні, вусаті, оружні посіпаки, що її беруть, кують в тяжкі кайдани, що одбирають їй те дитя, її єдину потіху, — ні, вона не була в стані довше мучитися! Тікати відділя, в найближче село, між люди, котрі її сховають і оборонять, і потішать, то була її єдина думка.

На другий день вона взялася за діло. Оділа себе чим було, бо мороз і метелиця виглянути не давали з хати, пообвивала дитятко з материнською старанністю і слізною прощалася з тою мирною хатою, де так красно, так спокійно проплили її молоді літа. Нараз впав їй в очі псалтир пасічника, єдина книжка, що була в тій пустині, котрої слова помимо того містили в собі всю мудрість, якої треба для простого, для красоти діл божих одвертого серця. З неї молився пасічник, на ній він учив її читати, з неї копіювала вона перші букви вуглем на яловій, тесаній дошці, в ній вона і останнього року знаходила потіху в тузі, котрої перед тим не потребувала й не розуміла. Вона взяла з собою

святу книгу в простій вірі, що вона стане їй в дорозі обороною і з'єднає їй милосердя в бога і в людей. Потім, перехрестившись і з сльозми поділувавши ще холодну руку свого кормителя, пішла в божу путь.

Мільця думала, що в найближчій селі оповість людям про смерть пасічника і верне з ними, щоби поховати його смертні останки. Але зовсім інакше сталося. Метелиця позавідала грубим снігом усі знайомі їй лісові стежки, а сніг падаючи робив усе таким неясним, таким темним, що вона небагом збилася з правої дороги і заблукала в лісі. Чи знаєте ви, що то значить слабій жінці, з дитиною серед гострої зими блудити по карпатських лісах? Чи знаєте ви, що то значить спускатися раз-за-разом в темні, глибокі чагарі і боятися за кожним кроком дикого звіря, що то значить дряпатися раз-за-разом в глибоких снігах і дрібних заметах на височенні верхи, ставати щохвилі спочивати з утоми, а вилізши на верх у відчаю, довго, машинально, водити довкола очима, і не бачити в цілій далекій околиці нічого, лиш сніжні ліси, сніжні полонини та велетенські чола гір, котрі аж ген-ген в далечині невиразно рисуються на сірім, похмаренім небі, бачити себе єдиною живою, почувваючою істотою в цілій великій околиці?

Тяжко, в неописаній тривозі, плыла година за годиною для нещасної жінки. Вже сонце зійшло з полудня, а вона все ще блудила без відома, без цілі густими борами. Вже стало і вечеріти, мороз діймав її до кости, сили почали її покидати, вона не зважала на холод, котрий її мучив, вона остатком свого тепла гріла лиш своє дитятко. І ніч уже надійшла, в лісі вчасніше, як на полі, а ще не кінчився ліс, не переставала метелиця, тільки побільшився мороз. Відчай залізними, твердими стопами вступав у її душу, ранив глибоко її молоде серце, — о, такі хвилі в найпізніший вік вогняними, пекучими буквами записані в грудях матері!

Вже ніч глуха, темна засіла землю, зірвався вітер, закурив снігами, Мільці бракло сил далі йти...

— Боже мій, — крикнула нещасна з глибини душі, придавленої розпукою, — чи так же мені погібати?

В тім в далечині крізь пільму блиснуло слабе світельце, мов серед бурного неба одинока, непевна зірка надії. І надія додала сили бідній, змученій Мільці, вона в вихор і курявицю насилу доволоклася до місця, відки походило світло.

Була це одинока, обширна корчма серед лісів, оддалена від села. Слабо забилося серце в скостенілих від студені грудях нашої подорожньої, вона ледве рушалася, спішила до дверей, до світла, до людського товариства.

В буді під корчмою лежав лютий, пастирський пес. Той, зачувши кроки чужого чоловіка, зірвався з страшним гавканням, і заким із корчми здужав хто вибігти на рятунок, кинувся на нещасливу Мільцю, котра і так уже ледве на ногах держалася. Вона з слабим криком упала на сніг, почувши на грудях своїх важкі лапи звіря.

Вибіг із корчми єврей із слугою, оборонив напівмертву і окривавлену Мільцю, котрої перший рух був той, що оддала свою дитину в руки спасителя.

Страшно виглядала вона, коли її ввели в корчму! Кинувся, правда, єврей зараз рятувати нещасливу, але довго треба було мучитися, щоби привести її до себе.

— Де я, де моя дитина? — прошептала Мільця.

— Не бійся, молодице, ти між чесними людьми, нічого тобі злого не станеться!

— Де дитина моя?

— Дитина твоя здорова, он моя жінка взяла її годувати!

— Бог заплатить вам, бог заплатить вам! — прошептала Мільця, і знов опустила її притомність.

Два дні і дві ночі лежала Мільця в корчмі, два дні і дві ночі бушувала надворі страшна метіль, шумів грізний вітер і засипав заметами сніговими дорогу так, що ніхто з корчми не міг дістатися до села. Крім того єврея жінка також злягла в тім часі і породила неживу дитину, на немалий смуток батька. А тим часом хлопчика Мільці кормила єврейка і він був зовсім здоровий.

Що ж недужа?

Здоров'я її, до цієї пори не знавши таких тяжких ударів, які мусіла перебути в останню добу, видимо чахло і ув'ядало. Вступ її в людське товариство грозив бути останнім кроком її життя, вступом у могилу.

Нараз здавалося — давня її сила почасти вернулася. Вона сама просила перенести її в осібну кімнату, просила подати собі старий псалтир, світло, перо й атрамент, і цілу ніч, як догадувався єврей, писала щось дрижачими руками. Просила також, щоби дали їй дитинку, і замкнула за собою двері.

Аж десь над ранком почув єврей слабій стук в двері, котрі одімкнено зсередини. Слабим голосом зазвала його Мільця до себе і так одізналася до нього:

— Добрий чоловіче, як я маю вам дякувати, що ви ласкаво прийняли мене бідну і спасли од смерти те молоде життя. Мене врятувати не було в вашій силі! Бог вам заплатить за ваш щирий труд!

Тут послаб її голос, видно було, що це її останній, неприродний проблиск життя, котре вже починало погасати. Та ще раз скрипілася недужа, коротко оповіла євреві історію свого життя аж до цієї доби, коли побачила себе наєдині з трупом свого батька (за котрого вважала Семена) серед темного лісу в смертельній тривозі про себе і про своє новонароджене дитя.

— А тепер доля сюди мене загнала!.. Чи могла я про це подумати коли?.. Боже мій милосердний, ти так судив! А на вас, добрий чоловіче, лишаю свій найдорожчий скарб! Оддайте його в село, або в найближче місто, оддайте його між хрищених людей, я за вас буду бога молити на тім світі!..

То були її останні слова. Вона впала на подушку, почала тяжко носити грудьми, кілька раз ще витягала судорожно дрижачу руку до псалтиря, що лежав на столі, видно силувалася щось промо-

вити, але вже заперло їй мову, за кілька хвилин Мільця не жила. Вість, що вона була жінкою Довбуша, дуже вразила єврея, він боявся, щоб йому не було якої пені, коли стражники найдуть у нього її труп, він радився з жінкою, і накінець стало на тім, щоб занести неживу в ліс, в близькі скали і укрити в тайній печері, котра тільки євреєві була звісна. Рад би був корчмар знати, що властиво хотіла умираюча з тею книгою, лишеною на столі. Але, що він не вмів по-українському читати, то рішився для уникнення всякого підозріння, в разі коли би найдено в нього ту книгу, що залишилася при померлій. Крім того, щоб задержати живу дитину для себе і знищити всякий слід, рішив з жінкою мертвонародженку свою дитину занести також із трупом Мільці в печеру. Думка була в нього, що хоч би випадком і знайшов хто трупи наступного літа, або коли пізніше, буде можна все дуже легко зложити на опришків, бушуючих у тих сторонах.

Як рішено, так і зроблено. Наступного дня, скоро світ, єврей одніс із немалим трудом серед вітру і снігової метелиці два трупи, скрив їх у таємну печеру в камені, котрий ще є і до нині близь села Розгірча. В тім самім камені, але в іншій місці схована була під той час велика частина Довбушевого скарбу, та єврей про те не знав, йому ходило лиш про уникнення всякої можливої біди, в разі, коли би стали пильно слідити за Довбушевою жінкою. Але те не сталося. Стражники рушили справді під Зелемінь, в хату до пасічника, але не мале мусіло бути їх зачудування, коли застали хату зовсім пусту і до половини снігом закурену, а в ній холодного як лід і посинілого трупа Семена.

А щодо єврея-корчмаря, котрий таким способом став батьком Довбушевого сина, подібно як Довбуш Семена зробив батьком Мільці, скажемо, що називався Бляйберг.

Примітка автора. Читачам, котрі запевне здивовані читали ті картки, вирвані з далекої минувшости, скажу, що останнє наше речення запевне з'ясувало їм уже цілє тих двох розділів. Крім того я зрікаюся зовсім права авторства до них і свідчу, що вони взяті мною із чужих письм, а саме, перший із Довбушевого пам'ятника, а другий почасті з Мільциної записки. Обидва ті розділи хай будуть як вступ до другої часті нашої повісті, а ми перенесімся знов у часи, в котрих відбувалося наше попереднє оповідання і займімся дальшою судьбою осіб, котрими ми перепро-вадили через попередні катастрофи.

III

ЗНАХІДКА В РОЗГІРЧІ

П'ять літ минуло від тої хвилі, коли відбувся в Довбушуківці описаний в першій частині нашої повісті драмат. П'ять літ, легко сказати, та як тяжко пережити! Скільки то сердець розірвали, скільки то святих почувань убили, скільки то злих діл бачили ті п'ять літ!

І знов ми є, як при кінці попереднього розділу, в горах не далеко села Розгірча. Кругом високі гори, покриті темними смерековими борами, у їх стіп, на ріні руїни старої мурованої корчми, де колись мешкав єврей Бляйберг. Попри руїни, порослі мохом, різійкою та кропивою, в'ється маленька стежка, слабо втоптана і ледве помітна, видно, рідко коли хто нею ходить. Вона спинається двома закрутами на невеличкий горбок і пропадає в густій тіні лісу. Стежкою тою ходять природолюбці літом звиджувати знаний камінь, що стоїть в тім лісі, з селян мало хто нею ходить, про руїни старої корчми говорять дивні повісті, і всякий боїться і згадувати про неї під ніч.

Було це в літню погідну днину, коли самотньою стежкою йшов чоловік малого росту, з живими, хитрими, сірими очками і живими рухами тіла. Одяг його був подібний до міщанського, а груба палиця в руках і торба через плечі перевішена показувала подорожного. Скорим ходом він спішив у ліс і скоро сховався в холодній тіні. Тут задержався на хвилю, одіхнув і обтер піт з чола, потім, розглядаючися довкола, питав, здавалося, пам'яти про дорогу, бо стежка в лісі зовсім була щезла.

Роздумавши добре, куди належало йти, він направився в гушавину і довгий час дерся ярами, зворами та кременистими лісовими обривами, доки перед його очима не став розгірецький камінь. Трьома високими, безобразно полупаними стовпами здіймався він вгору і сірими, нерівними контурами вирізувався на темнозеленім тлі бору.

— Слава тобі боже, — прошептав, тяжко віддихаючи, подорожній, — насилу я добрався до цього місця, де вже так давно я повинен бути. В тім камені остання моя надія, коли тут нема того проклятого скарбу, то вже хіба чорт сам ним удався! І скільки то я нащукав, напивався за ним, цілих п'ять років часу стратив, — і де ж та цілє, до котрої я ступав, борючися з стількома труднощами?

Так воркотів до себе подорожній, розкладаючись під грубезною смерекою близ каменю на довший, як здавалося, відпочинок. Він зняв із себе капоту й торбу, поклав на землі, поправив на собі вузький ремінь з блискучими пряжками і добув з торби кусень хліба, соли та добрий шматок ковбаси.

— А хто знає, може й брехав собака Петрій, коли ми його мучили, може це все байка, видумка для дітей, може він тільки на те розпустив повісті про такі нелюдські скарби, щоби подрочитися з Довбушуками? Де ж бо то можливе, щоб я стільки шукав, всі закамарки перешпортав та перевернув, а не найшов нічого?

— Але побачимо, — додав, встаючи і збираючи кришки з хліба, — на цей камінь ще моя остання надія! Дурний нарід говорить, що ці скарби тут закляті! Що то значить? Коли лиш тут є, моя рука їх видобуде, не допоможе ніяке закляття!

По тих уриваних словах читач може вже й пізнав, що чоловік, котрого маємо перед собою, не хто інший, як Невеличкий.

Проворний і хитрий волоцюга зумів у ту страшну ніч, на котрій ми скінчили першу частину, вихопитися і втекти від переслідування стражників.

В його голові в останніх днях зродилася гадка йти на власну руку шукати скарбів, і те важне діло займало його через цілих п'ять літ, через цілий той час, по впливі котрого ми знов його стрічаємо.

Перехрестившись, махнув він рукою за сокирою, встромленою ззаду за пояс, взяв у руки свою палицю, здолани добре оковану, і взявся лізти вгору каменем, щоби дібратися до першої щілини, котру видно було здолани. Стіна була стрімка, камінь зверху сипкий і звітрілий на негоді, але Невеличкий з дивною зручністю перемагав завади, бо й чого ж не докаже бажання грошей, багатства?

І ось він по довгих трудах вгорі, заглядає цікаво в темну щілину, нічого не бачить, стукає палицею по її камінних стінах, палиця не спотикає нічого, крім каміння: він накінець і сам лізе в темну щербату нору, але вона зовсім пуста!

— Чорт батька твого за ногу! — крикнув розчарований і гнівний Невеличкий і збирався злазити, коли нараз впала йому в очі друга, менша й незнана щілина над головою.

— Ого, ще не кінець! — подумав він, — і знов з великими труднощами, як вперед, зачав п'ястися вгору. І знов найшов вузьку глибоку печеру, давніше вона містила в собі дійсно Довбушів скарб, але тепер була пуста.

Послідня надія, здавалося, загасла, як остання зірка серед хмарного неба. Невеличкий довго сидів на камені, общепивши його руками, мов мертвий, йому жаль стало труду й часу, довгих п'яти літ, страчених надармо.

Та натура того чоловіка була дуже еластична й неподатлива, він не був з тих людей, що тратять силу й охоту до діла при першій-ліпшій невдачі. Скоро він опам'ятався, але тут же перед його очима стала нова небезпека в цілім своїм грізнім виді. Стрімка, обривиста скала, по котрій він з великим трудом виліз угору, не-оставляла можливості злізти в долину. Найменший, хибно зроблений крок грозив неминучим падінням і смертю — сміливий опришок затремтів на той страшний вид.

Що діяти? То було єдине питання, котре одгомонувало по всіх найтісніших закутках його душі; що діяти, щоби спасти життя від погибелі?

Очі його бистро кидалися на всі сторони, так як сильний шупак, попавши в сіть, мечеться по ній, щоби здибати денебудь діру і промкнутися нею на свободу. Але всюди стирчали грізно і понуро такі ж стрімкі стіни, такі ж небезпечні обриви, ні відки не було спасіння.

Перший може раз по довгих літах прийшла йому в тій страшній небезпеці гадка про бога, і він, зідхнувши з глибини серця, обернув зір вгору, мов би виглядаючи звідти спасенної руки.

І що ж, та спасенна рука, видно явилась йому. Бо Невеличкий, як раз взніс вгору очі, так уже не спускає їх, але пильно чогось розглядає сіру скалу і її пошарпані, стрімкі вершини.

— Я врятований! — крикнув він радісно, — я вилізу на сам вершок каменю, а звідти другою стороною чей могтиму злізти в долину.

І обернувшись сильно на свою палицю, він з дивною легкістю сп'явся вгору, а потім дряпався скалою щораз то дальше, доки не став накінець на пожаданій вершині.

— Ах! — вирвалось невільно з його грудей, а в тім оклику виливалась ціла гіркість розчарування й безнадійности. Друга стіна каменю була ще стрімкіша, ще небезпечніша й недоступніша, як перша, рятунок, здавалося, був неможливий.

— Ні, ще одного спробую, — сказав по довгій хвилі бездумного остоупіння Невеличкий, — може ще зможу спастися з життям із того печельного каменю.

Дорога, котра мала його завести до тої цілі, була незвичайно тяжка й дуже небезпечна. Продовгастий вершок каменю був зубчатий і полупаний і давав вид велетенського гребеня з величезними, кам'янистими, нерівними зубцями. Вздовж того гребеня вирішив лізти Невеличкий аж на кінець і звідти шукати стежки в долину. Той вчинок іншому крім нього був би відразу видався неможливим, бо п'ястися на стрімкі іглиці, окруженому з двох боків пропастью, було в стані і найсмівішому відняти надію на вдачу. Та Невеличкий не злякався, — відчай додав йому ще сили і він, кинувши в долину свою тяжку палицю, пустився в страшну путь.

Не станемо ми описувати труднощів і небезпек, з якими боровся смілий опришок, скажемо тільки, що таки накінець вдалося йому дістатися на останню скалу гребеня. Лице його роз'яснилося. Скала з цієї сторони була правда стрімка, але й сильно потріскана і нерівна і він рішився при допомозі своєї сокири злазити надолину, Сокирою він висікав, де міг, більші щербини в скалі, щоби за них міг держатися, і так повільно, правда, але досить безпечно, він постував в долину.

Нараз здалося йому, що камінь, о котрий він гримнув обухом, рушився і глухо задуднів. Це розбудило його цікавість. Він ще раз, сильніше вдарив сокирою об камінь, але удар цей мало не переплатив життям. Камінь, котрий слабо держався на своїм місці, уступив сильному ударові і з громовим ломотом грохнув собою в долину, розбиваючися о скалу. Падаючи, захопив одну ногу Невеличкою, і хоч не скалічив його значно, все таки мало зовсім не збив його з рівноваги і попхнув наперед себе стрімголову долину. То було би певно сталосся, коли би Невеличкий в тій же хвилині зручно не відхилився набік і не притисся до стрімкого розпуклого утесу.

Коли минула хвиля небезпеки, наш авантюрик знов піднісся і поглянув на місце, відки скотився камінь, і яке ж було його

зачудування, коли там побачив темний, до сонця відхилений отвір глибокої і, як видалося, обширної печери.

— От де мій талан, от де так довго шукані скарби! — аж скрикнув з радості Невеличкий, і задрижав цілим тілом, він, котрий не так дрижав на вид страшної небезпеки, що йому грозила перед хвилиною.

Проміння сонця поволі, немов боязливо продирало густу темноту, пануючу від давніх часів у тій печері. Аж по добрій хвилі міг Невеличкий розпізнати деякі предмети, а саме деякі більші щерби скал у нутрі печери, та крім того годі було що інше добачити.

Поволі однак роз'яснилося всередині і Невеличкий ледве-ледве втиснувся тісним отвором до печери. Але хто опише його розчарування й переляк, коли замість купи золота побачив серед печери два кістяки людські, покриті перетрухнілими шматами? Все тіло його здригнуло мимовільно, мов би голою рукою діткнувся холодної гадюки, а поза плечима бігало йому щось, мов би туди налізла ціла купа муравлів. Ноги його трусилися і не могли рушитися з місця, а лице, мов окаменіле при погляді на лице Медузи, німо дивилося на вражаючу картину. Більший кістяк це була жінка, як можна було пізнати по шматах одяжі й довгим волоссям, котре, хоч трухле, все ще держалося купи, але за діткненням розпадалося. Жовті кістки лиця страшно виглядали і Невеличкому здалося, що по тім кістянім лиці перебігає од часу до часу демонічний усміх наружи й погорди.

— Агій, що за страшний образ! — прогомонило в його душі. — Втікай!

Але ноги його не рушилися з місця і не послухали його волі. Однак же звичайна то річ, що найбільший перестрах, найбільше обридження поволі минає, коли призвичаїться наше око до предмету, котрий це саме в нас викликав. Так сталося й тут. Невеличкий привик поволі до страшних кістяків і боязкість його зачала поволі уступати, коли переконався, що це не усміх перебігає по тих жовтих костях, але яскравий блиск сонця. Він почав тепер далі розглядатися по печері, а не видячи в ній ніякого сліду, котрий би давав догадуватися, що тут схований скарб, хотів уже віддалитися, коли нараз якийсь незнаний, внутрішній голос велів йому оглянути трупи. Він, не без дрожі і відрази, приступив ближче до кістяка жінки і торкнув його злегка ногою. Кості захрустіли, кістяк ворухнувся, мов живий, і знов здалося Невеличкому, що по лиці його перебігла усмішка наружи і презирства. Але інший предмет в тій же хвилі звернув на себе його увагу. Одяга, що покривала труп, розпалася і відкрила голі, білі ребра, а між ними на грудній кості лежала стара книга, котра, як здавалося, не підлягла ще зіпсуванню, її старовинна, дерев'яна, шкірою обтягнута оправа блистіла ще декуди позолотою, а залізна клямра, котра її замикала, поржавіла зовсім.

— Ого, а це знов що? — прошептав Невеличкий. — Чи не трапиться випадком що добре? Ану, хто знає, може в цій книжці є яка

вість про скарби або про що таке, що би принесло дещо доходу?

Добре то кажуть, голодному все хліб на умі: Невеличкому все лиш скарби та гроші бренькали в голові, в кожній речі він шукав користи, хоч би вона на позір якнайменше її обіщувала.

Помимо відрази і страху, з котрого й сам собі не зміг здати справи, він сягнув рукою по книжку, що лежала на грудях кістяка. Бережно брав її, боячися, щоб не розсипалася від діткнення, але так не сталося, книжка була зовсім ціла, дерев'яна оправа охоронила її від гнилизни. Коли підняв її, ворухнулися незначно груди кістяка, Невеличкому здалося, що з-під тої кістки добувся тяжкий віддих, і знов найшла на нього тривога, він дрижачи виліз сквапно з печери, мов злодій північною порою з церкви, в котру заліз для крадежі. Дрижачи, він ледве-ледве зліз надолину, хоч це не мало таких труднощів, як згори досі.

І накінець став він на землі і тяжко відідхнув після таких численних і таких сильних вражіннь, котрі ще, мов збурене море, хвилювали його душею. Отямившись й заспокоївшись трохи, він почав переглядати знайдену книжку. Був то псалтир, котрий належав колись до пасічника Семена. На його кінці була картка записана, і з трудністю тільки міг Невеличкий перечитати невиразне, од старости поблідле письмо.

Дивна гра почувань відбивалася на лиці його під час читання. А коли накінець скінчив, осіла задума на його чолі.

— Бляйберг, Бляйберг, зажди но, десь я щось чув про якогось Бляйберга, та... Ага, це той угорський жид, що тепер так часто до Петрія вчащає! О, давно я вже маю на нього око! Але що має та картка значити?..

— Гм, а не знати, якби я селян дещо збоку поспитав? Хто знає?.. Може мені та картка в добрій пригоді стане?..

Так міркуючи, Невеличкий знов зібрався, взяв сокиру і зник в гушавині.

IV

У ПЕТРІЯ

Молода й незіпсута душа Андрія одверта була, правда, на все добре й хороше і радо його в себе приймала. Але разом не потрапила опертися злomu, особливо, коли воно звільна, незначно в неї всякало. Неможлива була річ, щоб такі страшні переживання, які дізнало ціле його ество, минули мимо його душі без слідів. Він і терпіння скоро перестали, за ними слідував жаль за Олеся, за своєю першою чистою любов'ю. Довго тривав той щирий жаль, однак же в душі молодця громадився матеріал іншого роду, котрий ослабляв поволі те прекрасне, благодатне почуття.

Андрій уважав тепер боротьбу за закінчену, тому, що Довбушуки пішли під суд і до в'язниці. Та боротьба була тільки на позір закінчена, в першій її часті, правда, переміг Андрій твердістю і стійкістю в муках. Але він забув після своєї перемоги, що власне

тепер починається друга боротьба, боротьба з самим собою, найважливіша для того, котрий посвячує себе якійсь ідеї. Про те забув Андрій, і лежачи на лаврах після першої перемоги, він поволі, поволі зачав підлагати в другій боротьбі, ворогові сильнішому, як Довбушуки, власним похотям і гордості! Час, коли він страшно терпів у пустині, був його моральним зенітом, з котрого він тепер почав хилитися в долину.

До розбудження гордості в його душі причинилося багато малих і на позір невинних обставин. Погляди і припадання матері, поважання батька, котре той відтепер йому оказував, і накінець голос похвали, що гомонів завсіди в його душі: ти мученик за святу справу, ти вмів посвятитися, ти вищий од всіх тих людей, котрі не тільки не зважають вступити в твій слід, але навіть зрозуміти не зважають твоєї заслуги. І те переконання про свою вищість поволі веліло Андрієві і обходитися з іншими, як з нижчими. Батька свого одного він ще почитав за рівного, хоч те почуття, таке протилежне гордості, поволі зачало слабнути. Матір свою він уважав за щирю, добродушну, але звичайну жінку, котра не розуміла його заслуг, але ласкала й пестила його як сина. І під впливом тої звільної ростучої гордості виробився в Андрія певний рід вищости, котру він показував, говорячи з другим, певний аристократичний усміх, котрий дуже прикро впливав на тих, котрі з ним говорили. Легкі замітки селян в тім відношенні приймав за образу і гнівався, коли вони занадто до нього зближались. Він став прибиратися, як на селі говорили, по-панському і виміг у батька, щоб той дозволив йому їздити на одвідини спочатку до сусідніх священників, а потім до шляхти, до дідичів і іншої аристократії, де його всюди хоч не щиро, та все таки радо приймали. Особливо старалися про його прихильність матері, що мали доньки на відданню, бо Андрій сам немало легкими натяками причинився до того, що слух про величезні скарги, котрі мали йому дістатися по батькові, набрав нової сили й ціхи вірної правдивости.

Правда, що його гордість дізнала спочатку не раз великого упокорення, але, як звісно, вона чим в тісніші стиснена границі, тим сильніше росте сама в собі. Так сталося і з Андрієм. А особливо затріюмфував він в душі, коли поволі він позискав собі більше узнання в тім крузі, до котрого він пхався, коли високі пані й аристократи, коли вистроєні дами й панянки зачали вітати його з усміхом, зачали подавати йому руку, хоч тут вони оказували йому таку ласкавість, яку він селянам у Перегинську.

Так літа минали, а обставини ще більше змінились на користь Андрія. Декотрі матері зачали до нього більше наближатися, почали підсовувати йому під очі свої доньки. Андрієві ставало щораз тепліше в тім крузі, котрий однак цілий на те тільки вертівся коло нього, щоб обскувати його з золотого пір'я. Особливо одна знатна на позір пані, графиня Кралинська, вдова по останнім із славного роду Кралинських, дуже надсакувала коло Андрія. І не без причини!

У Кралинської була дочка Євдокія, панна коло 28 літ, висока,

як тополя, сильна, як гузар¹ і ославлена злісниця та гримасниця. У панських кружках знали її добре всі молоді і дуже боялися зблизитися до неї, то ж панна Дося помімо своєї краси продівувала найкращу весну свого життя, пропмила бурне й шумне Саббат-море і бачила вже себе близькою берега, близькою пристані, в котрій багатонадійно мелькали і ясніли перед нею кляшторні мури. Не лиш сам характер панни Дозі був такий одстрашаючий для молодих і немолодих женихів, але також її фінанси. Мати її, вдова по зруйнованім графі, своїм неекономним провадженням господарства ще дужче його зруйнувала й задовжала. Вона спочатку числила, як на готовий капітал, на вроду й молодість Дозі, але небавом показалося, що цей капітал хоч красний, не несе й найменших відсотків, а скудне майно пані графині зі зростаючою скорістю хилилось до упадку. Хвиля була дуже критична, на кожнім балі, на кожній вечірці, при кожній оказії слідила графиня Кралинська бистрим оком за яким золотим пташком, котрий би її вкінці звільнив від злісної і гримасної Дозі і поправив своєю кишенею її посовані фінанси. Довго їй нещастилося. Нужда й ганьба скорим, чутним кроком спішили завітати на пороги пані графині, надія втікала з кожним днем, а за нею втікала і красомолодість Дозі, слабла її поваби...

В тій небезпеці попався тим обом чесним дамам під руку наш Андрій, попереджений славою мільонера in spe. Дося й мати її одностайно поклялися будь-що-будь приманити до себе ту птичку і зараз від самого початку розпочали операцію. Плян свій так майстерно уложили, що можна було наперед сподіватися їх перемоги над простодушним, недосвідченим та зарозумілим противником.

В крузі дам, котрі, мов барвисті мотильки окружали Андрія, нараз впала тому останньому в очі Дося. Вона держалася завсіди трохи оподаль од інших, здавалася задумана й занята поважними речами. Лице її ясніло все ще блиском не послідньої краси, хоч може подекуди той блиск був і штучний. До нього рідко вона зближалася, але не раз бачив він, як Дося украдкой, збоку підносила свої блискучі очі і зупиняла їх на його молодецькім, уродливім лиці. Коли трапилося Андрієві заговорити що до неї, то голос її був такий тихенький, такий м'який, мова її була така розсудлива, поняття такі вироблені і погляди такі бистрі, що Андрія завсіди те застановляло. Та через досить довгий час не було зовсім ніякого більшого зближення між ними, тільки Дося ставала щораз тихіша й задумливіша. Її молодші товаришки, щасливіші від неї, добре бачили маску і сміялися з тої вданої чесноти й невинности, а декотрі підозрівали в тім навіть сить на Андрія, але стереглися запізнати його ближче з якостями панни Кралинської, бажаючи йому в душі того щастя, як хлопському синові, котрий без права втиснувся в їх благородний кружок, котрого за те ненавиділи, і котрому не раз досить явно давали почути свою погорду.

¹ Мадярський кавалерист.

Але в ту пору, коли Дося смирно й задумливо держалася на боці і сторонилася, здавалось, товариства, мати її розвинула тим більшу діяльність. Андрій був ще новичком в благороднім, аристократичнім крузі. Графиня Кралинська проте dobroхитно прийняла на себе ролю його ментора. Вона опроваджувала молодого хлопця по всіх тайних закутках цього круга, котрий для чужих так багато має краси й повабу, а для цих, хто належить до нього, є не раз незносний задля свого тісного обмежування від решти світу. Графиня представляла Андрія всім знаменитішим особам, як молодця повного надій, як широкого патріота, чим немало підносила його нещасну гордість. Графиня вміла виробити для нього якое певне становище в тім крузі і заслонити його не раз своїм авторитетом перед гострими стрілами іронії, котрі випускала на нього молодь. Графиня з материнською старанністю давала Андрієві поради щодо туалету, поведінки і всіх найменших подробиць. Графиня, накінець вислідивши із звичайною жінкам бистротою слабі сторони Андрієвого серця, вміла завжди зручно торкати їх. Вона льстила його гордості, ставлячи його простий, чистий характер вище того неприродного, вимушеного й зіпсутого світу, вона не упускала підперти свої слова різними скандальними анекдотами з тайного життя кожної майже з тих осіб, з котрими стикався Андрій в новім товаристві. Натуральна річ, що сіючи ті сплетеньки, в котрі, звичаєм старих вдів, радо бавилася, і котрих все мала досить у запасі, вона поминала свою дочку, а протизно, кожного разу натякаючи півсловом про неї щось похвального, старалася показати її як істоту, подібну йому, вищу від оточуючого її світа. А все те графиня Кралинська робила так зручно, що Андрієві ніколи і в голову не прийшло подумати, що за тою щирістю може критися корисливість і обман. Противно, він кожного дня більше прив'язувався до неї, кожного дня більше поважав її і кожного дня частіше поглядав на Дозю, котра, все ще задумлива, сиділа збоку і украдкою кидала на нього якісь огнисті погляди. Часто стрічалися очі Андрія з очима Дозі, глибоко в серце молодця проникали ті блискучі погляди, а очі його викривали з кожним днем більш краси і переваг в лиці й характері панни Кралинської. І з кожним днем тісніше в'язався Андрій з високим аристократичним кругом, але разом з кожним днем більше одчуждався від своєї родини, особливо від матері, котрої місце в душі його зачинала заступати графиня Кралинська.

Поволі однак мати й дочка зачали змінити свої ролі щодо Андрія. Дозя зачала, буцім то ненароком, буцім то од нехочу, давати йому щораз частіше спосібність бачитися з собою сам-на-сам, і в таких випадках вона звичайно відхалала, рум'янілася, відповідала несміливо та півсловами, що дуже дивно контрастувало з її гузарською подобою і другому, крім Андрія, було би видалося смішним. І Андрій, котрий зовсім не був сліпий на те, ставав щораз сміливішим щодо неї, його молоде серце, котре в тихих родинних почуттях втратило моральну свою точку гравітаційну, рвалося щораз

сильніше, займалося щораз дужчим пожаром. Непевність мучила, палила його, — його пристрасть зростала ступнево до цілковитого засліплення. Добре бачила то збоку Дозя і її мати і обидві в душі крикнули: Victoria, обидві тріюмфували. В тім самім часі змінилося немало і поступування графині Кралинської щодо її protégé Андрія. Вона, нібито не замічаючи зовсім відношення його до Дозі, незначно почала усуватися від нього набік, почала менше ним інтересуватися і наглядала його збоку так, як вправний механік, котрий, добре накрутивши пружину,пустить в рух машину і збоку тільки слідить, чи добре все йде. Ціль такої зміни в поступуванні графині була подвійна: раз, щоби молодим людям дати більше спосібности займатися собою, тут вона здавала Андрія дочці, про котру напевно знала, що вона зможе йому дати ради, а подруге, щоби через те дати Андрієві також почути, як потрібна йому графиня зі своїми материнськими вказівками і зі своїм керівництвом.

Хитрий плян жінок удався вповні. Случай ще довершив перемогу графині та її дочці.

З кружку, до котрого вчашав Андрій, появився нараз, не знати відки, якийсь старий, лисий кавалер, із штучними зубами та перукою, титулувавший себе бароном де-Гохгейм. Правду сказавши, не тільки те ім'я, але й сама подоба барона зраджували походження його з роду Авраама і всіх патріархів, чому особливо характерично зігнутий ніс був неоспорним доказом. Однак же, не зважаючи на це, барон уважався за родовитого поляка з крові й кости, голосно, хоч трохи ламаним язиком, правив про патріотизм, про своїй предків, котрі начебто боролися з німцями, і відти, подібно роду Габданків, дістали німецьке поізвище. І барона, подібно як Андрія, попередила вість про великі багатства, і барона подібно як Андрія, зневажали поза очі і насміхалися з нього, як з доробкевича-гандляра, котрий, скупістю назбиравши маєток, хоче собі тепер грішми і обманом купити у людей поважання, а в історії предків і шляхетство. Але помимо того титул барона далеко скорше зискав йому поважання і визнання в аристократичнім крузі, як то могло статися попередньо з Андрієм.

Барон Гохгейм був, як сказано, старий кавалер, котрий крім того і в своїй молодості не міг поведичатися ані надмірною красою тіла, ані даруваннями душі. Барон Гохгейм був доробкевич, не потребував грошей, але хотів тепер через женіння поріднитися з якимнебудь аристократичним, старошляхетським родом, щоби через те і свою лису голову оточити ським-таким німбом блиску. Баронові Гохгейму за першим поглядом впала в очі Дозя, котра власне в той час грала ролю скромної й несмілої. Він почав за-скакувати коло неї, леститися, забавляти, розмовляти з нею, і з кожним днем, як здавалось Андрієві, вона ставала ласкавіша до барона.

Заздрість, страшний вогонь, незваний досі молодому серцю, вибух в грудях Андрія і грозив перепалити їх на попіл, коли довше потриває та мучительна непевність.

Андрій твердо постановив собі при найближчій спосібності серйозно поговорити з Дозєю про все і так рішити свою судьбу.

* * *

І залізна натура Кирила Петрія не стала без зміни через тих довгих п'ять літ. Сумно те, а однак правдиво, що злому тисячі доріг стоять отвором в людське серце, а доброму¹ сто загород, так і не спостережешся, коли ворог з противної сторони вдереться в твою душу.

Андрій, мимо свого відома, був найбільшою причиною теперішньої зміни Петрія. Його шумне, легке життя в аристократичних кружках тягло за собою немалий кошт. Господарства не вистарчало на покриття видатків, він намовив батька, щоби частину Довбушевого скарбу пустив в оборот, а саме, щоб через Бляйберга помістити його в який певним гіпотечним банку. Довго батько не хотів на те схилитися, та накінець дався намовити Андрієві, — особливо, коли той йому вияснив, що через те головний капітал не тільки зовсім не порушиться, але ще побільшиться, а тим самим і присяга його не буде зломлена. Однак же од тої хвили, коли Кирило терпів муки на Глухім острові, душа його почувала якусь тривогу, що незнані злодії закрадуться до скарбів, що зрада окружає його й Андрія, він почав усіх боятися, всім недовіряти. Не сталося те відразу, — характер Петрія не дався так скоро зламатися, — однак повільна гризота, повільний вплив Андрія доконували ту переміну. Крім того і здоров'я Кирила значно потерпіло, а його нарушений організм не міг уже без ушкодження прийти до себе так, як це сталося з Андрієм. Він завжди чуввав біль у різних частях тіла, і поволі попадав в щораз то в більшу мелянхолію. Не говірливий зроду, він став тепер мовчазний; щораз менше став займатися господарством, його займали лиш скарби, лиш удержання їх і побільшення. Він почав щадити, ховати, що міг, і трудно би було по п'яти літах пізнати той коліс так сильний і мужеський характер. Зрештою зверхність його мало змінилася, лиш лице бліде і тускле око показували сліди внутрішньої хворости, терпіння. А Петріїха була між ними, як смертельна людина, загнана зависною долею в зачарований круг. Вона давно вже привикла не слідити за причинами того, що її окружало, вона, обдарована м'яким серцем, чула душею, любила чоловіка й сина і гризлася сама в собі, не видячи від них взаємности, — противно, видячи їх щораз більшу холодність до себе. І в її зовнішнім виді мало що змінилося, вона тільки дуже помарніла і схилилася до землі, але все ще тихо усміхалася, хоч погляд її був сумний і зраджував внутрішню муку. Сумний був той усміх її, усміх завмираючої биліни, котру зварив передчасний осінній мороз!

Про одного чоловіка належить нам згадати, котрий через ті п'ять літ був дуже частим гостем в домі Петрія, це Ізаак Бляйберг,

наш давній знайомий. Лиш він один серед заклятого круга нидіючої сили, гаснучого божества, заховав силу характеру й переконання, заховав енергію і не спускав з ока раз визначеної цілі. В Галичині і на Угорщині він позав'язував кружки, в склад котрих входили чесні євреї, маючи на серці добро свого племені, і всюди працював, клопотавсь і підбадьорював, щоби впоїти в одноплемінників своїх ідеї про моральне піднесення євреїв. Жадна невдача не зражала його, не гризли його докори й дорікання деяких строгих старовірів, всюди він на першім пляні клав свою добру ціль, а не власне добро. Він один ще піддержував життя духовне в домі Петрія, і для цілої родини був пожаданим гостем. Тільки Андрій не дуже якимось із ним дружив, бо Ізаак неохочим оком поглядав на його життя з панамі і говорив, що воно в зовсім противну сторону може його завести, як це повинно бути його ціллю. Глибоко вколого то Андрія, котрий чи не хотів, чи боявся, придивитися з власної точки зору своєму життю, котрий забагато вже засмакував його приємности, щоб тепер його покидати, він не змінив свого поступування, але щораз більше одвертався од Бляйберга, з щораз більшим дивився на нього презирством.

* * *

Було це якимось перед полуднем погідної липневої неділі. Андрій, осідлавши доброго коня, котрого йому батько купив по довгім наляганню, поїхав до пана Лісінецького, дідица кількох поблизьких сіл, поїхав з тлумом гадок і надій в душі, бо там, на забаві, сподівався застати графину Кралинську з дочкою. Він перед тим уже довго говорив з родичами про неї і одержав від них дозвіл просити руки Дозі, котру Петрій бачив ще недорослим дівчам і про котрої характер не знав нічого, крім того, що наговорив йому засліплений Андрій.

Тихо й сумно стало в хаті по від'їзді Андрія, Петріїха мовчки зібралася й пішла до церкви, а Петрій, порозсилавши слуг, куди треба було, пішов до пивниці, а звідти в хідники Чорної гори, пішов оглядати скарбницю.

Прийшла Петріїха з церкви, дивиться — чоловік стоїть в сінях.

— Кириле, — каже вона йому, — чому ти хоч до дому божого не підеш помолитися? Чи ти вже зовсім на еретика зійшов? Що тобі сталося, чоловіче?

— От, дала би ти мені спокій, слабий я! — відповів коротко Кирило. — Лагодь скорше обід!

Усміхнувшись мутними очима, пішла Петріїха до хати лагодити обід, а Кирило на тік, щоб поглянути, як ведено за тиждень господарство.

Обійшовши тік, стодолу, пасіку, стайні, налаявши за першу-ліпшу дурницю слуг, вернув Петрій до хати і сів обідати. Сумовито якимось й тихо було в тій давніше так приємній і веселій оселі, сумовито помимо її прекрасного положення.

По обіді Петріїха вийшла десь до сусіди, Кирило щойно хотів лягти трохи проспатися, аж чує, загавкали собаки. Дивиться через

¹ Останніх двох слів немає в першодруку. Див. „Друг“ 1876, стор. 162.

вікно, Ізаак Бляйберг іде в ворота і цмокаючи плеще рукою по колінах, щоби заспокоїти псів.

— Добрий день вам, пане Кириле! — промовив, вступаючи в хату.

— Дай вам боже здоров'я! Сідайте, будьте гостем.

Ізаак сів.

— Як же йдуть діла? Чи нема яких втрат? — питав Петрій.

Тінь смутку перебігла лице єврея, коли при тих словах глянув на Петрія, йому дуже жаль було видіти упадок такого сильного недавно характеру.

Замість відповідати вийняв з кишені кілька звитків і положив їх на стіл. Металевий брязк оживив Петрія, як іскра електрична. Він кинувся числити бариші.

— Що ж ваш пан Андрій? — питав тим часом Ізаак.

Петрій і не слухав його слів, він цілий затопився в численню.

— А дуже цими днями потрібне те, що ви оце принесли, — сказав Петрій накінець, перечисливши суму. — Мій Андрій хоче женитися.

— З ким? — запитав здивований єврей.

— З дочкою графині Кралинської.

— З ким, з ким? — повторив Ізаак запитання, моз би не довіряючи власному слухові.

— Кажу вам, що з дочкою графині Кралинської. Ви мусите знати її ближче. Скажіть, що це за проява?

— Графиню Кралинську знаю тільки з того, що її невеличкий маєток дуже задовжений. Але прошу я вас, як же ж ви могли на це дозволити?

— Як я міг дозволити? Я ще й не так зовсім дозволив.

— Знаєте що, я йду власне до Жидачева, де мають зібратися мої одновірці, щоби раз уже щось рішуче зробити в моїм ділі. Скоро скінчиться рада, я обіцяю вам вивідати ближче дещо про характер матері й доньки і взагалі про все, що може мати вплив на будуче життя Андрія.

— Прошу вас, зробіть це! Видите самі, що той хлопець виріс уже з-під моєї руки, що я слабкий та недужий, поклопочіться хоч ви та подивіться, щоб Андрій не заплутався де в які сіті! Бо то, бачите, молодому чоловікові не трудно щось подібного!

Ізаак обіцяв. Вони почали розмову про інші речі, але вона якось не хотіла йти.

Знов забрехали собаки і скажено кинулися до тину назустріч новому прихожому.

Був то низенький, мідний чоловік в поряднім, міщанським одягу, з торбою, що висіла через плече. Ми пізнаємо в нім Невеличко. Він ішов сміливо і майже весело: здавалося, що забув зовсім, яку капость зробив колись у лісі господарю, на котрого обійстя власне вступив.

— А ціба¹, ти, а не підеш! — кричав Невеличкий до обсівших його собак, вимахуючи грубою, окованою палицею.

Петрій закликав собак, Невеличкий увійшов у хату.

— Слава Ісусу Христу!

— Слава на віки!

По тім привітання, не зважаючи зовсім на Петрія, звернувся Невеличкий до Ізаака.

— Дуже добре, що вас тут застав, пане Ізаак Бляйберг! — сказав він повільно, а ім'я Ізаак Бляйберг щідив так поволі і з таким притиском крізь зуби, що Ізаакові аж дивно стало, що може хотіти від нього той зовсім йому незнайомий чоловік.

— Я маю діло до вас, і те діло важніше для вас, як для мене.

— Дивна річ! Мені здається, що я досі не знав вас, — говорив Бляйберг.

— Ах, то найменша річ! Ім'я моє тут нічого не значить, тут більше йде про ваше ім'я, — говорив Невеличкий з гострим, тихим сміхом.

— Говоріть, що таке, — сказав Ізаак, широко отворивши очі і придивляючися незнайомому.

Петрій також, почувши таку розмову, почав уважніше приглядатися до Невеличко. Дивна споминка, мов блискавка, освітила його лице, він отворив уже уста, хочаби щось сказати, але Невеличкий попередив його і сказав до Бляйберга:

— Коли хочете почити, о що мені ходить, то ходіть зі мною надвір.

І не ждучи відповіді, Невеличкий зібрався і поспішив з хати. Ізаак рад-не-рад пішов за ним, а Петрій остався сам у хаті. Вийшовши на вигін, Невеличкий розпочав такими словами:

— Слухайте, Ізаак, я маю одну новину, дуже важну для вас. Правду сказавши, ниточка випадково мені попала в руки, та дуже багато труду стоїло, щоби дійти до клубка. Я, бачите, щиро занявся тею справою і вона тепер зовсім вияснена. Та, видите, я також і не гадав задармо трудитися, тому справедливо буде з вашої сторони, що мене за мій труд відповідно нагородите.

— Скажіть, що це за важна вість, а я певно не пожалую вам оддячитися.

— Ба, коли вам скажу, то тоді і втрачу з рук усе, а ваша обіцянка, то для мене грушка на вербі.

— Ну, то скільки ви хочете за свою таємницю?

— Тисячу золотих! Правду сказавши, вона сама варта для вас далеко більше, але я знов не хочу дорожитися.

— Дуже то красно з вашої сторони, — сказав з легкою насмішкою Бляйберг, — але я також не думаю купувати kota в мішку!

— То нічого не буде з того?

— Скажіть, о що річ іде, то я буду знати, що вам відповісти.

— Я не можу. Це вість такого рода, що один натяк на неї позбавляє її високої вартости.

— Га, то бувайте здорові. Я за такі речі не можу так дорого платити. Коли ваша тайна для вас така цінна, то її собі сховайте.

— Ні, я не сховаю її для себе, але вважайте, що вона може в моїх руках статися зброєю, котра у відповідну хвилю може глибоко шпигнути вас у серце.

¹ Пішов.

— Ха, ха, ха, ха! Ви, бачу, щось чи химерите, чи грозите! Не гадайте прецінь, що я того настрашуся!

— Добре, добре! Побачимо! — крикнув Невеличкий. — Я не набиваюся з своїм, я ще дурний, що говорив вам, я не гадав, що маю жиди перед собою!

І сказавши те, Невеличкий поспішно удалився.

— Цікавий я, що він за вість таку страшну міг мати? — говорив Ізаак сам до себе. — Ех, та нехай собі має, я йому не бороню, передо мною тепер важніші діла!

І Ізаак почав роздумувати про з'їзд „мудрих і вчених“ євреїв у містечку Жидачеві, де мали прийти під обговорення способи й засоби, як мають євреї підвестися морально до свідомости громадянства й рівности з народом, між котрим жили. Він не завертав уже назад до Петрія, щоб з ним попроситися, але просто поспішив стежкою поміж гори, за течією Бистриці на північ.

Пречудова, свіжою красою й зеленню наповнена природа гірська оточувала подорожнього. Ясно, тепло і весело сяло сонце праведне на синім, глибокім, як душа людська, небозводі. Ясно, тепло і весело було в душі Ізаака, він свobodно й радо поглядав по околиці. Кілька надій на ліпшу будучність усміхалося до нього, виступаючи з незміримої глибини його душевного світу, з тихими щасливими лицами. Вони були йому родиною, вони були йому потіхою й відрадою на тяжкому шляху життя, в трудах і нуждах.

V

СТАРІ ЗНАЙОМИ

Ми в невеличкім смерековім ліску біля стіп Чорної гори.

Великі зміни зайшли і в фізіономії природи цієї гори на протязі тих п'яти літ. Невеликий, але дикий і таємничий лісок, котрий перед тим зеленим пластом лежав на спідній похилості Чорної гори і хоч трохи прикривав її щербатий, скалистий бік, щез доразу. Черва, яка не раз мов зараза спадає на гірські бори, позбавила і Чорну гору її зеленої оздобы. Смереки посохли, галуззя їх пообкришували вітер, а кора лупалася й одставала сама од голих стовбурів дерев. Сумний вид мертвоти і знищення представляв той лісок.

В одній з численних деберок серед висохлого ліска сидить троє людей. Найстарший з них із знаками ран на блідім лиці, то Олекса Довбушук, другі два, то його сини Ленько й Сенько. Де були вони через ті літа?

Не тяжка відповідь на ті питання. „Товариші“, переловлені стражниками в ту пам'ятну ніч пожару, „вспівали“ на Довбушуків так багато невідомих доносів, що Ленька й Сенька всаджено на п'ять літ, а Олексу по виліченню на чотири до тяжкої в'язниці.

Минули літа. Великі зміни принесли вони з собою. Подібно як

Петрій, не оперся й Олекса мимо своєї сильної природи, наслідком тяжких ран і довготривалої хвороби. Не тільки його здоров'я багато утерпіло, сила і твердість його духа зістала назавжди зламана. Він став малодушним, щезла рішучість його вчинків, голова звисла додолу, а в запалих очах тускло і слабо лише проблискувала не раз давня ненависть до Петрія, котрого вважав за причину свого нещастя. Звикши до вічної тишини серед в'язничних мурів, він став ще більше мовчазним, понурим і німим.

Сини його однак успішно поступили наперед по дорозі, котрою почав їх перед тим вести їх батько. В товаристві злодіяк і злочинців усякого роду вони вивчилися від них докладно того ремесла, а тепер надходила пора, коли мали ділами довести, що вповні зрозуміли своїх учителів.

Тихо було кругом. Олекса, змучений дорогою, котру мусів пішки одбути аж до Перегинська, сидів у німій задумі на камені. Біля ніг його плив і дзюрчав по грубих плитах маленький гірський потік.

Олекса недвижно дивився в його чисту, скляну воду.

А тим часом Ленько видно щось надумав. Устав і одпровадив Сеньку набік.

— Ну, Сеньку, що будемо тепер поробляти? Слава богу, ми свobodні, час би рушити куди за ділом.

— Або ж я знаю, що зробимо? В татом нема що говорити, вони мовчать, хоч їм кілля на голові теши.

— Знаєш ти, братчику, що? Уложім ми собі якесь порядно ціле діло, щоб потому знати, на яке ступити. Я гадаю, що найліпше буде, коли за чергою кожний із нас придумає який хоче спосіб. Опісля хай виконує його, а ми інші, де треба, допоможемо йому. Хай би насамперед сказали тато свою гадку, а коли би їх спосіб не вдався, то тоді вже ми.

— Добре, — сказав Сенько, — ходім до тата!

Сини приступили до Олекси, але довго мусіли йому пояснювати, про що річ іде, заким їх добре поняв.

— Дайте ви мені спокій! Я один ще маю спосіб, до котрого не треба мені вашої помічі. Удасться він — добре, а ні — робіть собі, що хочете!

З тими словами Олекса з трудністю встав з каменя. Ноги його не виздоровіли, і не могли ніколи ділковито виздоровіти після страшної муки.

— Куди ви, тату? — спитав Ленько.

— Іду до Петрія. Ввечері чекайте мене тут!

Олекса, підпираючися грубою ліскою і отогнувшись раз-по-раз, поволікся до Перегинська і скоро зник синам з очей.

— Що ж, Леньку, твоя рада нінащо! — сказав Сенько.

— Як то нінащо? Зовсім ні. Ми держімося обидва разом. Може татові дійсно вдасться, що там задумали. А вернуться з голими руками, ми тоді за своє діло.

— Що ж тепер робимо? — спитав Сенько.

— Знаєш що, ходім в Довбушуківку. Поглянемо, що сталося з нашою батьківщиною.

— То ходім!

І обидва брати хильцем шморгнули, мов куни, гушавиною, лиш сухий лом¹ якось захрустів під їх ногами.

Вийшовши на знану нам поляну, вони справилися на стежку, котрою колись гналися Довбушуки за Петрієм і його сином. Стежка та, давно вже не топтана, заросла високим бур'яном і застелена була дрібним сухим ломом.

За хвилину наші хвати були вже на полі і спішили в сторону, де стояла колись їх рідна хата.

— Що то за чоловік іде нам назустріч? — питає Ленько брата.

— Це, бачу, якийсь міщанин. Диви, як він фудульно та розмашисто ступає.

— Ох ти оведе сліпий, — крикнув по хвилині Ленько, — хіба не видиш, що це наш старий знайомий — Невеличкий?

Це насправду був Невеличкий, а його розмашистий хід не походив з великої фудульності, але просто з гніву на Бляйберга.

— Ах, здоров був, товаришу! — крикнув Сенько і хотів з великої радості кинути Невеличкому в обійми. Але той заставив рукою напоперек і досить холодно відповів на привітання Довбушуків.

Не довга була розмова старих знайомих, особливо Невеличкий мало показував до неї охоти. Всі слова його, здавалось, говорили Довбушкам: ідіть собі, я вас не хочу знати!

Не довго й затримували наші молодці свого давнього „товариша“. Він поспішно удалився від них, оглядаючися кругом, чи хто не бачив його розмови з випущеними арештантами.

— Ов, собака, як спанозів! Біс його матері! Навіть говорити не хоче! — воркотів Сенько, котрого те дуже гнівило.

— Дай спокій, Сеньку! Я йому те запам'ятаю, тепер хай собі ще гуляє! О, коби ти знав, що це за пташина! Я таке про нього довідався од одного з наших давніх товаришів, що годі й придумати ліпше! Не бійся, я його завжди буду мати на оці!

— Що ж ти про нього довідався?

— Ех, не час тепер оповідати! Ходім от скорше, ліпше зробимо! Сенько не допитував далі. Обидва брати прискорили кроку і небавом показалися їм з-за горбочка місце, де колись стояла Довбушуківка.

Сумною, мертвою пусткою стояв тепер цілий той горбок. Де-неде з густих, високих кущів кропиви виглядали повалені останки печей або чорні перепалені уламки бревен. Тишина тяжіла якось над тою пусткою, ні один листок не ворухнувся, лиш сонце жарило згори, лиш небо всміхалося ясно, погідно, торжественно...

З якими почуваннями оглядали Довбушуки руїни своєї батьківщини, трудно догадатися. Та тільки певно, що ані один не сказав слова, а навіть в оці Сенька заблисло щось, мов сльоза. Така

то сила спомину молодих літ в серці чоловіка! Вона залишається в нім незмінна серед усяких змін, вона не дасть заглушити себе ні нужді, ні вбивчій силі злочинів і зіпсуття!

Довго ходили Довбушуки поміж корчами кропиви й хабузу, довго оглядали сумні останки. Нараз якийсь хриплий голос звернув на себе їх увагу.

— Що це таке? — запитав, блідніючи, Ленько брата. Голос його був тихий, буцім боявся сполохати пануючу там тишину.

Сенько не одповів нічого, але зараз почав пробиратися до місця, відки йшов дивний голос. Незабаром брати натрапили на вузьку стежку, утоптану поміж кропивою, і пішли нею.

На руїнах колишньої „пустині“ з-поміж густих глогових і драпакових корчів виднілося щось як будка, в якій не раз у бідніших газдів лежать собаки. Кілька порохнявих, напівперегнилих делін¹, опертих в кроківки, стриміло вгору, творячи яку-таку охорону од непогоди. Ззаду лежала величезна купа лому, хащу і всякого хабазу, творячи непробиту стіну. На землі замість постелі лежала купа листя й сухої кропиви і на тій нужденній мерві лежала, а властиво, сиділа, опершись о сухий хабуз², якась людина. Спочатку годі було розпізнати, чи це чоловік, чи жінка. Безладно понавішуване, брудне й діраве курмання³ становило всю одягу цієї руїни людини, а тільки по довгім в ковтуни скуйовдженім волоссю можна було при ближчій огляді пізнати в ній жінку. Її лице було чорне, як земля, і покрите грубою верствою бруду, а запалі очі ясніли із глибоких ям несамовитим вогнем. Її ноги покриті були грубою верствою глини й засхлої крові.

Охриплим, ледве чутним голосом співала вона, страшно жестикулюючи покривленими руками:

Ой за ліс милий, за ліс   І слідоньки забравши...
Чорні оченька завіс, ...
Мати ж моя, мати, що ти учинила,
Що ти свої діти марно загубила?

— Хто це такий? — спитав, здригнувши, Сенько свого брата.

— Чуєш, це наша стрийна⁴, Демкова жінка! Що їй сталося, що на таке зійшла?..

Демчиха, бо це дійсно була вона, не спостерегла Довбушуків. Вона, вимахуючи руками і кривлячи уста до відразливого сміху, співала далі:

Ой не куй, не куй, сива возулько вночі,
Не вибирай си на терноньку очі!
„Ой як же ж мені поночі не кувати,
Маю дітоньки, нічим їх годувати“.
. . . . .
Ой берега дуба везла
Трохи впріла, трохи змерзла...

¹ Деліна — дошка

² Хабуз — гілляка.

³ Курмання — ладміття.

⁴ Стрийна — дядина.

¹ В першодруку цього слова немає. Дивись „Друг“ 1876, стор. 197.

— А що ж я їй зробила? Чи зілля винно що кому?.. Чи я винна що кому, що його нарвала?..

Кажуть люди, що суд буде,
А суду не буде!
Най на того суд упаде,
Хто судити буде!

Такий спів, перериваний реготом і розмовою з самою собою, вразив Довбушуків. Вони, мов крізь сито, стали догадуватися, що тут мусіло зайти щось страшне, — але думки їх блукали в непевності.

Спів Демчихи ставав щораз тихіший і перейшов накінець в не-виразне харчання. Довбушуки, мов скаменілі, стояли, не зводячи з неї очей.

Нараз почули за собою шелест бур'яну і хряск лому. Вони обернулися й побачили парубка, котрого лице мало в собі щось таке миле, а заразом таке знайоме для них, що брати в першій хвилі аж очі свої забули.

— Іванко! — шепнув по хвилі Ленько. — Що з тобою сталося? Де ти обертаєшся?

— А що сталося зі мною? Заждіть, зараз вам розкажу. Хай дам тій бідній їсти.

І Іванко добув горщик із стравою, положив його перед бідною безумною і в мовчанню чекав, заким усе з'їсть. Демчиха, мов нерозумна скотина, кинулася на страву, і пролигала¹ все в відразливим посміхом. Іванко й обидва Довбушуки одвернули лице від того страшного образу.

— От видите, що з вашою стрийною сталося! — шепнув Іванко Довбушукам. Брати сумно покивали головами.

Іванко взяв порожній горщик, завинув його в шмату і забирався до повороту. Довбушуки поспішили за ним. Цікаві були дізнатися про все, що бачили.

— Іванку, Іванку, зажди но ти! Ми змучені, може б ми собі посідали, а ти, коли маєш час, сідай коло нас, та розкажуй, що тут вдіялось! Посідали наші молодці. Іванко поглянув по них недовірливим поглядом, та набравши одваги, зачав у такий спосіб:

— Та що ж я вам повім? Мушу спішитися, робота чекає. А те, що тут сталося, то самі сумні речі. Як вас забрали, Демчиха довго ходила з хлопцем по пожарищі та заводила, потім, немов щось надумала, прийшла в село, до Петрія. У Петрія була стара, ваша баба. Вона кілька тижнів мешкала у Петрія, — аж одного вечора нагло захорувала і тої самої ночі вмерла. Мов на нещастя і Демчихин хлопець захорував разом і вмер. Демчихи тоді не було дома. Господи милосердний, як бідна прилетіла відкись! Нам аж серця краялися, слухаючи її заводу. Десь по півночі вона призналася, що отруїла „стару“. Небіжка варила собі в горняті крупи, вона влила до тих крупів розпару якогось зілля. Та треба ж, як „стара“ їла, прийшов Демчихин хлопчина, вона й йому дала

¹ Лигати — ковтати.

тих крупів. До дѣби обое померли. На другий день покликали громаду, взяли її і оддали до суду, та там уже побачили, що бідній Демчисі помішалось в голові. Вона зачала говорити без ладу і складу, її привезли назад у село, щоби відти десь післати її у шпиталь. Але відай не було кому заплатити за ліки, так вона й лишилася. І од того часу ціле літо тут просиджує та співає, а на зиму беруть її в село, щоби її снігом не закурило.

— А де ж ти перебуваєш? — спитав Сенько.

— У Петрія. От нужда й там. Старий Петрій став такий скупий та понурий, що хто його давно знав, певно б його не пізнав тепер. Петріїха послабла, гризеться, сумно дуже в цілім домі.

— Що ж Петрій робить? — питає, мов то від несчочу, Ленько.

— А що робить? Все якоїсь мари лазить до пивниці, в котру більш нікого не пускає, запереться там і сидить не раз і півдня.

— Що ж то за пивниця?

— Хіба ви не були там ніколи в хаті? В сінях там на землі грубі дубові двері, оковані бляхою і замкнені на колодку, і туди старий вічно лазить.

— Ей, хай собі лазить! — сказав Ленько зовсім рівнодушно. — Ну, Іванку, бувай здоров! Іди, щоб не спізнився до роботи! А ми, Сеню, ходім! Час і нам рушатися.

— Де ж ви тепер пробуєте? — спитав Іванко. Не можучи одначе од одходячих діждатися відповіді, поспішив в свою сторону, забравши горщик.

VI

ОЛЕКСА Й ПЕТРІЙ

Поки це діялось, Олекса дотюпав до Петрієвої хати. Петріїха власне вернула од сусіди і засумована сиділа під вікном. Петрій ліг на часину на постіль і заснув: тихо було, лише хвилями чути було уриване гарчання котроїнебудь із собак, що гарикалися на призьбі під хатою. Старий кіт Мурко сидів на вікні і од часу до часу маяв лапкою по вікні, ловлячи мухи, котрі бриніли й товклися о шиби, бажаючи дістатися надвір, на свободу, погрітися на теплім соняшнім світлі.

Нараз забрехали собаки і кинулися насеред обори¹. На перелазі показався високий, згорблений чоловік. То був Олекса Довбушук.

Аж одубіла Петріїха, побачивши того страшного чоловіка, котрий перед кількома літами таке страшне нещастя стягнув на ту тиху, мирну сім'ю.

— Кириле, Кириле! — закликала вона дрижачим голосом свого чоловіка.

— Що таке? — спитав Кирило, будячися.

— Вставай! Гість до нас іде.

— Що за гість?

¹ Загорода.

— Такий, якого певно не сподіваєшся!
В тій хвилі зі скрипом отворилися двері і ввійшов Олекса в хату.
— Слава богу!

Петрій остовпілим поглядом дивився на нього. Здавалося зразу, що не пізнає свого давнього противника.

— Слава на віки! — відповіла Петріїха.

Не оглядаючися, не кажучи і слова, Олекса сів на лаві. Його ноги тремтіли, він не міг стояти.

— Вибачайте, — сказав він по хвилі, не піднімаючи звшеної на груди голови, — що я такий сміливий і зараз розгощуюся!

— Нічого, нічого, просимо! — говорила Петріїха несвідомо, силу-ючись.

— Що вас привело до мене? — спитав накінець Петрій.

Довбушук, почувши його голос, підняв голову вгору і встромив у нього свої маленькі, тусклі очі. Загриз навіть по-давньому долішню губу зубами, видно, що ні літа, ні страждання не викоринили з його душі давнього гніву й завзятости.

— Може б ви були ласкаві, газдине, оставити нас на часок самих? — сказав Олекса, звертаючись до Петріїхи. Вона, недовіливо оглядаючися, встала і стояла хвильку нерішуче, але, не побачивши на лиці свого чоловіка ніякої зміни, віддалилася з хати.

— Чого вам треба від мене? — спитав Петрій. — Я думав, що вже звільнений від вас, а ви ще чогось лізете до мене.

Такі слова збудили в серці Довбушука давню ненависть. Він не таким сподівався застати Петрія. Розмова грозила закінчитися відновленням ворожости. Та не того хотів Олекса. Він затримав через те свій гнів.

— Бог з вами! Я не приходжу до вас у злім намірі, ані щоби вам чимнебудь наприкрятися! Храни боже. Я приношу вам те, чого ви певно і самі найщиріше бажаєте, я приношу вам готовність до згоди!

— А, так, тепер би і годилися, коли мене скатували, позбавили здоров'я й сили! Тепер би раді ще до останку взяти мене під ноги.

— Подивіться на мене! Чи я здоровий від вас? Чи я не гірше скатований? А леж ви прецінь завсіди говорили, що вас в'яже присяга, що Довбушеві гроші не до вас належать, що ви тільки в еднанню з нами маєте ті гроші обернути на добро народа? Чому ж ви не хочете прийняти нашої готовності, чому не хочете поеднатися з нами?

— А чим же докажете ту готовність? — закинув Петрій.

— Боже мій, як же вам її доказати?

— Я знов, бачите, не можу на голі слова вірити ані вам, ані вашим синам. Я потребую доказів вашої поправки, вашої згоди й ширости.

— Га, коли так, то знаєте що? Ми тепер бідні, без стріхи, без дому, без захисту. Прийміть нас у свою хату! Ми будемо вам за слуг, будемо вам робити, хоч би й три роки, чей же побачите, що ми щиро думаємо.

— А, ба, ба, ба, приймай вас до себе, не знати пощо та на-що! Ще мені до трьох літ все з прахом розкратете та рознесете! Дякую вам за таку ласку!

Довбушук сильно закусив долішню губу на таку мову, але нічого не сказав.

— Радше яким іншим способом, — озвався Петрій по довгій павзі. Він зачав вертїтися на лаві і видимо хотів позбутися свого гостя. Довбушук спостеріг це. Прикро й досадно стало йому.

— Ей, Петрію, не виварачайте¹, приймайте нашу щирю охоту за доказ, щоби потому колись не пожалували того!

— Прошу я вас, як ви собі сміливо починаєте! Гадаєте, що ми на Довбушевім верху! О, минула пора, коли ви могли надругатися над моєю щирою охотою! Та крий мене боже, щоби я хотів вам рівним за рівне відплачуватися! Ні! Але я тепер в повнім праві не вірити вашій поправі і вашій ширости! Докажіть мені, що ваші слова свята правда, докажіть мені то ділами, а я з одвертими раменами дриймаю вас і дякую богу, що мені дозволив діждатися тої щасливої хвилини!

— Ба, добре вам таке говорити, та як же я докажу те все?

— Робіть, як вам подобається!

— Петрію, ви на такий спосіб одверто одпихаєте нас від себе! Добре. Слухайте ж мого останнього слова! Я щиро хотів з вами погодитися, бог мене певно за мою щирю охоту не осудить, але уважайте ви, як ви додержуєте своєї присяги, чи ви уладитесь зі своєю совістю!

— А дивіться но на якогось кримінальника! Він мені буде про совість говорити! Дивись лишень ти, як уладиться з шибеницею, чи вона тебе мине, чи ні!

Петрій запалав гнівом. Такі наглі нервові напади властиві людям слабовитим, у котрих крім того звихнеться давніша духова рівновага.

Олекса побачив, що нема йому тут чого робити, зібрався і вийшов з тої хати, до котрої ступав може з світлыми великими надіями.

Починало вечеріти. Веселий, рум'яний, як рожа, щасливий, мов у раю, вертав Андрій з гостини. Вино й солодкі спомини шуміли в його голові, живо, легко грала кров у його грудях! Скільки щастя, скільки приємности дізнав він нині! Він освідчився о руку Дозі, одержав згоду матері, а Дозя, стидливо рум'яніючись і спускаючи вдолину очі, тихим дрижачим голосом визнала йому першу, щирю любов. Андрій був на вершині щастя! Мати й дочка радили, що найліпше буде, коли якнайскорше, а саме за тиждень повінчаються.

Андрієві ті слова були пречудовою музикою, йому здавалося, що він шохвилі вступає на вищий щабель щастя.

От він і їде, стрункий і гарний, як молода тополя в весняній зелені. Коневі пустив поводи і поглядає радо кругом.

¹ Не вередуйте.

— Що за чоловік іде проти мене? — спитав він сам себе. Довго не міг розпізнати подорожнього, аж коли той зблизився, побачив, що це давній його мучитель, Олекса Довбушук. Темні, понурі спомини, мов мари, замутили на хвилю ясний небосхил його щастя, він пригадав собі страшний час, проведений в пустині, дроз перейшла по його тілі.

Коротковидяче око людське! Тепер ти з відразою відвертаєшся від тої картини болю і страждання, але чи довгий час мине, коли ти знов оглянешся назад на неї, як на найкращу хвилю життя, як на хвилю мужеської твердості й самопожертвування.

Довбушук власне порівнявся з їздцем, задержався, не можучи його зразу пізнати. І Андрій на хвилю припинив коня. Багато тиснулося різних почувань в його душу. Він не зводив очей із страшного чоловіка.

— Паничу, чи пізнаєте ви мене? — питав Довбушук.

Але хвиля задуми минула. Андрій грізним поглядом кинув на Олексу і скропив нагайкою бистрого коня, котрий, непривиклий до того, помчав як стріла з своїм їздцем.

— Паничу, паничу! — кричав Олекса за від'їжджаючим. Та даремно. За кілька хвилин зник Андрій Олексі з очей в тумані пилу й куряви. З прикритим, обезсилуючим почуттям розчарування й безнадійності вернув Довбушук у висохлий, мертвий лісок біля стіп Чорної гори. Сини ждали вже на нього.

— Ну, і що ж? — питав Ленько в батька.

Олекса не відповідав нічого, але німо сів на камені, звисивши голову. Сини догадалися, що наміри їх батька не здійснилися. Вони й не допитувалися більше.

— Маєте що перекусити? — запитав Довбушук по хвилі мовчання.

Обидва брати тільки поглянули по собі. Черга не відповідати на запитання прийшла тепер на них.

— Знаєте що, діти? — почав знов по хвилі Олекса. — Годі нам довше скитатися пусто-дурно без цілі, без заняття. Ідіть, куди вам любо, ідіть між чужих людей, на службу, на заробок! Треба тепер починати нове життя!

— Так ви, тату, думаете? — відповів йому Ленько. — Гм, добра то рада, та, шкода, не для нас! Правду сказавши, ми й давніше не багато бралися до роботи, а за ті літа ми зовсім від неї відвикли. Як ми тепер станемо заробляти? Нас обсмюють і нічого не заплатять, не¹ тоді коня сідлати, коли на нього сідати не порал! Годі нам тепер учитися робити, коли би час було заробляти на харчі собі і вам!

— Не пізно вчитися, сину, не пізно! — говорив Олекса вражий тою мовою.

— Ні, тату, не туди ви радьте нам, годі вже вертатися. Ось ліпше я вам пораджу, а ви послухайте, то ще, дасть бог, все буде добре. Ми зараз сьогодні рушимо в полонину. Там при кошарі

¹ В першодруку: „а“.

є один з наших добрих знайомих. А я про те довідався вчора. Він прийме нас і прокормить до осені. Чень¹ бог дасть, що там і ліпше поздоровієте. А ми за той час вистараємося за теплий куток для вас.

Олекса німо, байдужно слухав тої мови. Він в тій хвилі зазнав важке, гірке почуття невчасного жалю. Аж тепер він побачив, що на злу дорогу спровадив своїх синів, і що втратив над ними всяку владу. Страшне те почуття позбавило його останку сили, він дав себе взяти і провадити своїм синам, куди їм завгодно було. Він, ідучи, повторював лише несвідомо: „Добре, дітоньки, добре і так, добре!“

Вже була добра ніч, коли вони рушили в полонину. Важка й небезпечна дорога стояла перед ними, але Довбушуки не боялися заблудити в крутих яругах і темних лісах, вони дуже добре знали цілу місцевість ще віддавна.

Майже вже над ранком прийшли вони перед кошару діда Максима. Їх привітали три великі, кудлаті пси вівчарські, за котрими вибіг сивий старець у короткім, гуцульським сердаці з гірською крисанею² на голові. Він закликав псів до себе і привітав прихожих. Був то дід Максим.

Дід Максим був 80-літній старець із сивою бородою. Старість оглушила його, а пригоди численні й нещастя одібрали йому всяку охоту до життя між людьми. Більш як двадцять літ він жив сам, далеко від людей, з своїми вівцями, віддихав чистим повітрям полонин, прилягав серцем до грудей величавої матері природи. Коли надійшла осінь і зігнала його з любих полонин, він марнів, сох видимо аж до відживляючої весни. Зате в полонині поверталася його сила, він навіть любив поговорити з чоловіком, якщо який заблукав у його колибу³.

Дід Максим прийняв Довбушука з синами у свою колибу.

VII

ПРОСВІТИТЕЛІ ЄВРЕЇВ

З'їзд „чесних і вчених євреїв“ призначено в Жидачеві⁴. В домі Арона, котрий перед двома літами перенісся сюда з М. з Угорщини, мало відбутися засідання. Туди поспішав Ізаак з Перегинська.

В означений день євреї зібралися. Ізаака не було ще. Євреї поділилися на кілька груп і розмовляли між собою.

— І що ж ви думаете, на чім скінчиться ціла річ? — питав Арона один невеличкий єврей з рудою бородою і з зеленкуватими, котячими очима.

— Га, бог знає, — відповів той же, здвигаючи плечима і взносячи очі вгору.

¹ Може, чей же.

² Бриль (крисаня); сердак — верхня одіж із грубого сукна.

³ Курінь для пастухів у полонинах.

⁴ Містечко в Західній Україні.

— Ех, наш Ізаак, то по prostu сказавши, напів мешіге (боже-вільний), — одізвався досить голосно один єврей з другої групи.

Рудобородий єврей кивнув пальцем на єврея, що стояв напроти, довжезного й худого, як жердка, з довгими пейсами, каправими очима й ярмуркою на оголеній голові. Крім інших типово-єврейських прикмет відзначався він також довгим, у каблук загненим носом, що був дуже подібний до дзьоба яструба. Оба вони одійшли набік від решти товариства.

— Знаєш що, Хаїме, — заговорив рудобородий, — у Арона товар цимес!¹ — При тім слові цмокнув, мов би облизував губи го шабасових гуглях².

— А багато? — запитав лаконічно Хаїм.

Рудобородий два рази махнув розчепіреними пальцями обох рук.

— А будуть?

— Но, чому ж би ні?

Хаїм покректав довго замість відповіді і вернув до товариства. З великою увагою став він прислухуватися патріотичній мові Арона.

Хаїм, той високий, худий єврей з носом, як у яструба, був купець і торгував кінями, *nota bene*, краденими. Але робив він це тайком, а для якого-такого позору держав корчму на безлюднім, подільським роздоріжжю далеко від людських мешкань. Гостям, котрі в ряди-годи до нього заїжджали, був дуже услужний. Свого „товару“ не продавав у краю, але висилав за границю, мав добрий збут. В наслідок того мав він багато зносин із заграничними купцями. Бляйберг дізнався про це випадково і познайомився з ним. Своєю розмовою Хаїм так з'єднав собі нашого єврея-патріота, що той рішив втягнути й його поміж майбутніх просвітителів синів Ізраїля. Хаїм охоче пристав на пропозицію Бляйберга, хоч, правду сказавши, зовсім з інших причин, ніж з патріотизму.

Невеликий рудобородий єврей, що мав претенсію на еманципованого єврея штуцера³ — був попросту отаман цілої шайки злодіїв-коноводів. Хитрий і зручний, він всюди вмів укритися, все використати. Він властиво доставчав Хаїмові товар, а тепер обидва зробили змову на Аронові коні.

І такі то люди входили в склад тих, котрих Ізаак вибрав, як найбільш гідних нести світло правдивої свідомості народньої між своїх одновірців.

Двері отворилися: ввійшов Бляйберг. В тій хвилі затихли розмови, — групи розійшлися й помішалися, піднявся загальний веселий шум.

За хвилию втихли. Він почав промову, в котрій говорив про нужду народа і про низьке моральне становище євреїв, що ссуть його кров, говорив про свої труди в цілі зарадити тій нужді, — говорив про високу ціль зібраного товариства, про громадянську

¹ Дуже добрий.

² Солодке єврейське печиво.

³ Штуцер — людина, що стріється.

достойність, котра одна може дати підставу до громадянського зрівняння.

Євреї слухали його мови й мовчали; декотрі кивали головами, мов би правили свої молитви.

— Час нам обдумати способи, — так кінчав Бляйберг, — якими можемо статися не гнобителями і не п'явками того народа, котрий нас живить, а його братами і хоч матеріяльними помічниками! Час нам застановитися над тим, бо коли підемо далі тою дорогою, котрою ідемо дотепер, то неодмінно самі стягнемо на свої голови страшну бурю. Бо подумайте. Коли ми лихвою, горілкою й тисячними способами, які тепер вживаються, висеємо хлопа, зруйнуємо його матеріяльний побут, виженемо його з хати — поля, то що ж із того вийде? Поперше: ми самі до плуга та до борони не візьмемося, мусимо наймати робітника, щоби нам те поле обробляв, але все таки буде багато поля лежати неужитою пусткою; чи ж не потерпить на тому весь край, вся держава? А подруге: що ж станеться з тими зубожілими, бездомними хлопами? Декотрі, правда, підуть до вас на службу, але чи думаєте, що всі те зроблять? Чи ж не будуть вони ненависним оком поглядати на вас, своїх гнобителів? Ждіть тільки! Ви через те намножите в краю пролетаріату, бездомних бурлак! А що ж природнішого, як те, що такий чоловік стане злодієм, розбишакою? Ждіть но! А як таких людей буде більше, чи не готові вони в маси зібратися, чи не готові кинутися з ножем у руках на вас? Подумайте там добре, браття, подумайте й порадьтеся, щоби потім колись, як не ми самі, то наші потомки не проклинали пам'ять нашу, що ми могли легко ще запобігти злу, та дали пройти відповідній порі і самі стягнули на них згубу!

Коли б ви чули, яке гучне браво дали слухачі Бляйбергові! Коли би ви знали, як в душі кожного сміявся з цілої його промови!

Розпочалися тепер наради над тим, як би з тих красних слів зробити красне діло. Багато там говорено, багато й спорено, але годі було щось такого придумати, що всім подобалося би. Вкінці от на чім стало:

Через те, що шановні збори визнали велику важливість і видатність тої справи, то рішили відкласти остаточну розмову про це до другого тижня.

Бляйберг усе говорив, усе радив, не тратив надії й тішився. Адже раз якось рішиться, говорив він сам до себе, виходячи з дому Арона.

Хаїм і рудобородий Гершко мали після зібрання й собі ж головну нараду. Урадили, що належить задержатися з буненням, себто украденням Аронових коней аж доти, доки не скінчаться розправи Бляйбергові, щоби не стягнути на себе якого підозріння. Обидва поважні компаньйони пішли після цієї наради, щоправда, окремо, до винного skleпу, щоб як належить попоштуватися вином.

Заледве Арон залишився по відході зібраних сам в хаті й успів тричі сплюнути за поріг, щоби все зло пішло за відходячими,

ледве вспів дещо попрятати, аж і двері одчинилися і ввійшов у порядній міщанській одежі наш знайомий Невеличкий.

— Здорові були, Ароне, — сказав він, входячи.

— А, вітайте! Гості до нас! — підхопив скоро єврей.

— Як же ж ведеться тобі в тому дрантивому городку? То не Угорщина — га?

— Не Угорщина, але також світ божий, — відповів побожно Арон, здвигаючи плечима і здіймаючи очі до неба.

— Ов, ти, бачу, щось дуже розпобожнів, Ароне, — цідив Невеличкий повільно крізь зуби. — Хто би тебе не знав, міг би вважати тебе за святого! Фе, стидайся!

— Дайте мені спокій, Арон хоч не святий, та все таки чесний чоловік!

— А, я прецінь в тім не сумніваюся! Борони боже! Де ж би я міг подумати, щоби мій давній „товариш“ не був чесним чоловіком.

Злобна сатира стріляла з очей Невеличкою. Він не дав євреєві прийти до слова і так тягнув далі:

— Хіба ж ти не бачиш, що я й сам тепер чесний чоловік? Чорт там бери волочитися по лісах, мов дикий звір! Неправда, Ароне, між людьми можна і більше набухати (награбити) і бути мимо того чесним чоловіком?

Арон нічого не відказав на те, але вертівся на однім місці, мов пришпилена муха. Видно гнівало й боліло його те, що мусів дозволити іншому говорити собі такі речі. Але Невеличкий надто багато мав дару панування над людьми, надто добре знав слабкі й темні сторони Аронового життя, щоби дати євреєві можливість виковзнутися з-під його влади.

— Слухай, Ароне, — сказав він по хвилі, немов би м'якнучи й жартуючи. — Ти, бачу, насправду гнівний на мене?

— Як же ж не гніватися, коли хто так злобно коле мене своїми словами?

— Ех, чорт бери, де ж ти тут бачиш злобу? Хіба правда, то злоба? Але не про те мені ходити. Я мав запитати тебе, що тут робив у тебе сьогодні Бляйберг?

— Що за Бляйберг?

— А Ізаак Бляйберг? Хіба його не знаєш?

— А чому ж би не знав? О, то велика голова, мудра голова! А відки ви знаєте його?

— Ти не питай про те, тільки скажи, про що я тебе питаю.

— Що він робив у мене? Гм, як би то вам оповісти? То, видите, така річ, що коли вам Ізаак сам її не вияснить, то інший чоловік не дуже то й зуміє. Але Ізаак-о, то мудра голова, то пророк!

— Ет, дай спокій з такими словами! Знаєш, я ще дитиною од своєї небіжки бабуні наслухався немало байок, вистачить мені на ціле життя, не потребує ще твоїх слухати! От ти волів би сказати правду, що думаєш про того чоловіка, і що він у тебе робив з цілим кагалом єврейства?

— То ви конче хочете правди?

— Правди, правди, і то такої, як не раз бувало за давніх часів, чи тямим? — в горах...

— Тямлю, тямлю, — перервав Арон, боячися навіть малого спомину з минулого життя. — Ходить лишень до комірки, я вам усе розкажу, тут міг би нас хто підслухати. Видите, моя засада: все в таких речах бути якнайбережлишим!

Обидва давні знайомі пішли до темної, всяким старим дрантям до половини заваленої комірки, в котрій зсередини замкнулися і досить довго розмовляли.

Накінець заскреготів ключ в заржавілім замку, двері одчинилися і вийшли обидва чесні товариші. Невеличкою лице ясніло радістю, а єврей також усміхався, хоч якось скрито й таємничо.

Чи він насправду всю правду сказав Невеличкому? Бог знає!

VIII

ЩЕ ОДИН СТАРИЙ ЗНАЙОМИЙ

Було це ввечері після літньої, градової бурі. Уливний дощ змив увесь порох з камінних тротуарів міста Львова, а червоняві тербовельські плити¹ ясніли, мов полив'яні. Тіні з кам'яниць ставали щораз довші, сутінок щораз густіший западав до вулиць.

Довгим рядом, побренькуючи ланцюжками, йшли парами по вулиці Бригідській² арештанти. Їх сірі суконні сердаки помокли до нитки, вони під час бурі і граду не мали спочинку, працювали під голим небом.

Сумний вид представляють ті люди, позбавлені волі. Чоловік, дивлячися на них, забуває, що не один з них вбийця, злодій, палій, він бачить в них тільки людей, рівних собі як людей і мимовільно повстає його серце проти того поневолення чоловіка буквою права.

Два сторожі з гостро набитими гвєрами³ супроводили в'язнів до їх сирих, понурих казематів.

Нараз один в'язень, мабуть, пошпотався⁴ о камінь, приник до землі, в тій хвилині голосно дзвякнув ланцюг, котрий його в'язав.

— Що там таке? — крикнув грізно передовий жандарм, обертаючись. Сумерк не дозволяв йому розпізнати в ряді, на котрім це арештанти так бренькнуло залізо.

— Що сталося? — крикнув жандарм другий раз.

Мовчання було йому відповіддю. Арештанти стояли теж, а коли ряд рушив далі, йшли всі в найбільшій порядку.

Вже було недалеко Бригідок. Вулиця, котрою йшли до казематів, вузенька, мало хто по ній ходить, а в тій порі, коли переходили арештанти, вже добрий сумерк засів її тісні скрути.

¹ Що ними були виложені тротуари. Тербовельські — добуті в м. Тербовлі, в Західній Україні.

² Від назви тюрми у Львові: „Бригідки“.

³ Рушниця.

⁴ Зачепився, спотикнувся.

Нараз вдруге роздався бряк заліза, і в тій же хвилині розлягся грізний крик жандарма, що йшов заду.

— Стій!..

Замішання зробилося між арештантами, ніхто не знав, що діється. Всіх очі обернулися в сторону, в котру в миг ока кинувся задній жандарм. Перед ним побачили арештанти чоловіка, що втікав, котрого по короткій, сірковій одежі пізнали як одного з своїх товаришів.

— Хто це так втікає, аж задер поли? — запитав шепотом один арештанта другого.

— Це Демко Довбушук, — відшепнув другий і кашлянув, щоби відвернути від себе увагу жандарма, котрий при них залишився і з подвійною увагою вважав на всі їх рухи, держачи зброю вимірену до них.

Але й не в голові було нікому з арештованих утікати. Увага всіх звернена була на товариша, що втікав, і жандарма, що за ним гнався.

Арештанта був, видно, зморений і ослаблений, жандарм гнав за ним великими скоками, вже от-от доганяв бідолоху. Він не хотів у нього стріляти, сподіваючися і так його зловити.

Але близькість неприятеля і нових кар побільшила сили втікача до одчаю. В тій хвилині він побачив камінь серед вулички, вхопив його обома руками, обернувся і шпурнув ним щосили на жандарма.

Удар той міг був, особливо так зблизька поцілений, вміть розчерепити голову жандармові, але камінь, кинений на швидкості і дрижачою рукою, влучив жандарма в коліно і розбив йому кість. Мимо болю задержав він однако ж ще стільки притомности духа, що, пірвавши обіруч тяжкий гвер, підскочив два кроки і щосили вдарив арештанта кольбою¹ по голові.

Певно сильний був удар, бо арештанта захитався і мов під великим тягаром похилився геть до землі. Певно кров мусіла залляти йому лице, бо кілька секунд не знав, куди втікати. Але, як здавалось, сили його вернули назад, — він скулений вдвоє погнався далі скаженим бігом і зник в темнім закруті вулички. Жандарм, що гнався за ним, зімлів з болю й упав серед вулиці на каміння.

На крик збіглися люди. Вони стали тиснутися з усіх сторін, але даремні були всякі шукання. Арештанта пропав, мов камінь в воді. Правда, якийсь час краплі крові показували, куди він втікав, але небагом він вскочив до сіней одної кам'яниці, вибіг на подвір'я, але де звідти подівся, того ніхто не міг вислідити. Поліція перетрясла всі закамарки тої кам'яниці, але не відкрила ані одної краплі крові, котра би показала, куди втік Демко. А видно було, що в ті сени він звернувся, бо кров густо накапала на сінешній поміст.

¹ Частина рушниць, рос приклад.

Андрій, повернувшись в неділю додому, не знав, що робити з собою з великої радости. І що ж він робив? Він почав гніватися на батька, що своїми науками псує йому гумор, на матір, що не поділяє його радости, але чогось зідхає, на слуг, що не кинулися відразу стрімголов узяти від нього коня, зачав гніватися та воркувати і так заснув.

На другий день, взявши гроші, принесені вчора Бляйбергом, він зібрався і поїхав до пані Кралинської, щоби приготувати все потрібне до весілля. Ніяково стало родичам, що син так згордував ними, що не просив їх з собою, принаймні поглянути на свою наречену.

— Так, синоньку, так, — бурчав Петрій раз-по-раз по від'їзді Андрія, — роби лише по своїй волі, по своїм розумі, я тобі не борю, але мого благословення не дістанеш на таку дорогу!

Мати з жалю не могла нічого говорити, тільки вийшла в сад виплакаться.

Десь аж коло четверга прийшов Бляйберг. Як же радо чекав його тим разом і апатичний Петрій, і його жінка! Він мав хоч на годину перервати ту дошкульну тишину в їх домі, він мав їм оповісти, що довідався про майбутню невістку.

Не дуже підхлібні для неї вісті привіс Бляйберг. Сумно і страшно стало батькам, коли почули, в які руки попався їх син. Яксь услужлива приятелька не щадила язика, не щадила живих красок, щоби обмалювати перед Бляйбергом Дозю і її матір в природнім виді і величині. Хто знає, чи й сам Андрій не був би настрашався, коли би був почув таке автентичне описання свого ідеалу!

— Що ж тут тепер робитоньки? Бідна моя голова! Він пропаде в їх руках! — стогнала бідна мати, ламаючи руки. — Рятуйте його, Ізааку, бійтеся бога небесного, рятуйте!

— Хай пропаде, хай його бере собі та бундючна графиня! — крикнув з досади Петрій.

— Ех, ти, старий, волів би ти мовчати, як сердитись! Адже він наш син, наша надія! Адже тобі голови не розвалив, бити тебе не бив, виганяти тебе не виганяв! Тобі муха сіла на ніс, що не просив тебе з собою, та й вже його й вирікаєшся; поглянь лишень на чужих людей! Які в них сини: і пияки, і забіяки, а вони їх все таки не вирікаються!

Так говорила крізь сльози Петріїха, та й ну ж знов в просьбу до Ізаака.

— Бідна жінко! — подумав собі Ізаак, — якби ти знала, як хитро його ті чортиці опутали, ти би й не сподівалася, і не мучилася.

Але дивлячись на плач нещасливої Петріїхи, він пообіцяв, що буде старатися розірвати той зв'язок, наскільки це в його силі буде, хоч, правду сказавши, сам не мав і найменшої надії, щоби це яким світом сповнилося.

Було то в неділю. Чотири дні минуло після страшної сцени у Львові. Вечір був теплий, ясний, якими нас звичайно обдаровує природа в травні, червні й липні. А чудовий такий вечір у тихій

підгірській околиці! Горби лагідно піднімаються, шпилі чудово заокруглені, дуброви й більші ліси, мутні й спокійні ріки, стави між горбами, сіножаті ще не кошені, як озера квітів і запаху, мряка сива залягаюча невеличкі чагари, все те в однім виднокрузі нагромаджене рябле перед тобою, бавить око й серце розмаїтістю барв і видів, тишиною і прекрасною гармонією цілості.

Такою пречудово хорошою підгірською околицею їхало кілька повозів увечері в неділю. Вузька дорога виляса круто долинками, раз перетинаючи невеликий березовий гай, то знов перекидаючись через срібно-багряну річку, то знов, мов нурок¹, гинула в мрачній глибині густого бору.

Повозки, запряжені добрими кіньми, прудко їхали одна за одною. Веселі співи, жарти, сміхи розлягалися в них. Ухо вправнішого не раз розрізнявало в тім змішанім шумі звуки французької мови і польських патріотичних пісень.

Це весільна дружина. В передній повозці сидить Андрій поруч із Дозею. Він вистроєний пишно за найновішою модою, чорний одяг, як вилитий, прилягає до сильних, еластичних форм його тіла. Дозя ціла в білому шлюбному одязі подобає на білого їдовитого, стрункого сморжа, що прекрасний зверху, всередині криє гниль і вроджене зіпсуття. Графиня-мати вдає лише повагу й урочисту міну, вона занята дуже важливими думками.

Ціла та дружина їде до Перегинська. Андрій по шлюбі запросив тещу, жінку й гостей проїхатися й одвідати свого батька. Ото ж графиня ставиться тепер духом у хату ославленого багатія-гудула. Вона згори ласкаво усміхається на вид старого Петрія, дає його жінці поцілувати себе в руку, і тріумфальним урочистим і зарозом материнським поглядом дивиться на Андрія — на свій витвір!

Ті думки вправили графиню в веселий гумор. Вона розпочала солодку розмову з своїм зятем і спровадила її звільна на такі предмети, що Дозя, шохвилини рум'яніючися, спускала лице вниз, щоби скоса блиснути оком на Андрія і слідити за всякими перемінами виразу його лица.

А що ж Андрій? Андрій був щасливий! Що йому тепер весь світ, що йому розмови графині, що йому все, він має при собі Дозю, свій ідеал, він обнімає рукою її гнучкий стан, вона похилила голову на його рам'я і він чув на лиці теплий віддих її уст рожевих!.. Що йому тепер до всього — він щасливий!

Весело й шумно їхали гості. В'їхали в темний густий ліс. Доріжка в'ється вужем понад глибокий яр, а з другої сторони мірними терасами підноситься гора.

Нараз затріщав у гушавині сухий лом, почувлися кроки й невірзаний, дикий голос. Гості затрусилися й замовкли, а тут скоро їхати годі, бо місце круте й небезпечне.

З гушавини вирвалася якась мара, півзвіря, півчоловік. Страшне, подерте, покривавлене тіло мари, декуди висять на ній

¹ Водолаз.

позчіплювані лахи одержі, лице ціле чорне, чимсь замазане, глиною, ни кров'ю. В руках у мари груба ломака, а ноги до пояса покриті гряззю й листям бур'янів. Страховище, мов блискавка, кинулося на першу повозку, і поки хтонебудь міг очнутися з смертельного переляку, вчепилося до васага.

— Хліба, хліба, хліба! — закричала мара нелюдським охриплим голосом.

І не ждучи відповіді, піднесла високо руку з прегрубою ломакою і спустила її наосліп. Удар трафив графиню Кралинську в голову. Нещаслива дама крикнула щосили і зімліла впала в повозку. Той крик прикликав Андрія до притомности, він зручно схватив руку чудовища, видер з неї ломаку, поки могла повторити удар і пхнув нею мару в груди так сильно, що вона з страшним зойком пустила васага і повалилася тяжко в темний, глибокий яр.

— Рятуйте, рятуйте маму! — запищала щосили Дозя, котра кинулася була з нараженням власного життя до зімлілої, закривавленої матері.

Весільна радість щезла, прогнало її нещастя, котре, як миг ока, скоро прилетіло і скоро щезло.

Гості поспіхувалися з повозок, оточили графиню, почали тверезити її всякими можливими способами, але все було даремно. Раді-не-раді мусіли всі вертатися і заїхати до першого-ліпшого двора, бо до Перегинська було ще далеко.

Дозя припадала коло своєї матері так щиро й запопадливо, що всякий, хто її ближче знав, не легко міг від неї чогось подібного сподіватися. Андрієві аж серце росло, коли бачив її щирість. Що йому до старої графині! Її нещастя — щастя для нього, бо він відкрив у своїй молодій жінці те, в чім може досі сумнівався, він відкрив у ній ніжне дитяче почуття і сподівався рівно ніжної подружньої любові! Він постановив на другий день сам поїхати до Перегинська й одвідати батька, а Дозю залишити коло матері.

IX

ОСТАННЄ ЗІБРАННЯ В ЖИДАЧЕВІ

Ще вночі перед тою неділею, котра скінчилася таким нещастям для пані Кралинської, а таким щастям для Андрія, Хаїм і Герш-Григорій мали головну нараду щодо крадіжки Аронових коней. Результат наради був видно для обох дуже задовільний, бо запили цілу справу двома пляшками вина.

Світало, настав день, так важливий для Ізаака.

Ізаак спішив на умовлений час до дому Арона, де мало відбувся засідання. По дорозі зустрів кількох із свого товариства, котрі власне з цікавістю поглядали на єврейське весілля, що йшло мимо них. Дев'ятнадцятилітній єврей женився з чотирнадцятилітньою єврейкою. Молоді пристроєні йшли серединою вулиці, круг них, в безладнім замішанню товпилися євреї та єврейки. Але не

на молодих звернена була головна увага цілого натовпу, а на високого пейсатого єврея, що йшов перед ними. Він, немов вітряк, виставив понад натовп, розмахував руками, скакав і заточувався, кричав і співав, а ті, що йшли коло нього, аж боки вривали зі сміху. Їх приклад наслідували далші, хоч за загальним шумом не могли чути й слова з його мови. То був так званий фігляр, конечно фігура при кожнім єврейським весіллю.

На сьогоднішнім засіданню верховодив Арон. І він відкрив засідання довшою промовою, в котрій, як єдиний спосіб рятунку, пропонував улаштування складки між товариством. За ту суму мала в Жидачеві вибудуватися велика єврейська школа, влаштована на взір заграничних, де мали ізраїльській молоді впоювати високі гуманні й моральні думки, котрими, як висловився Арон, переняте ціле зібране товариство.

Як то не раз звичайні думки або і малозначні фрази можуть стати їдкою сатирою!

Довгі були розправи над тим предметом. Гаряче підпер те внесення Ізаак і сам зараз жертвував цілий свій маєток, зложених 10.000 золотих, на таку високу ціль. Той крок перекинув рішення зібрання на сторону Ізаака. Всі погодилися на складки, вибрали на адміністратора Арона, а Бляйбергові доручили вдатися за границю і розпитати не тільки про найліпших учителів до школи, що мала заснуватися, але також взагалі зайнятися її внутрішнім влаштуванням. Охоче прийняв Ізаак на себе те важне діло. Він зараз зложив на руки адміністратора цілу свою вкладку, інші також обіцялися свої вкладки в якнайскоршій часі зложити, а Арон сказав навіть думку, що може можна буде назбирати стільки грошей, що й більше подібних шкіл в краю заложиться... Ізаак бачив себе накінець коло цілі, він зазнав у тій хвилі почуття найвищого, чистого щастя, бачачи, що не пропали даремно його довголітні зусилля, що плід їх незабаром буйно розвіється. Він широко стискав кожного за руку, заохочуючи всіх до витримання на тій спасенній дорозі.

А втім нараз що за натовп народу окружає помешкання Арона? Ціле обійстя аж зачорнілося від євреїв, котрі щораз новими товпами втискаються через одчинені ворота. Піднявся шум і гомін, криз котрий виразно чути погрози і прокльони.

Ще не вийшли зібрані з першого здивування, коли нараз тричі застукано до дверей. Арон блідий, як хустка, відчинив і відступив набік. Найстарший рабин, 90-літній старець із довгою сивою бородою і в шабасовім одягу, ввійшов до кімнати. Його піддержували попід руки два молоді рабини. За ними йшло сім найстарших шкільників. У сіни втиснулося за ними дуже багато євреїв, між котрими бистре око Арона зараз помітило Невеличкого в звичайнім міщанським одягу, котрий із злобним тріумфом поглядав на Бляйберга.

Рабини стали серед кімнати, найстарший сів на приставленім стільці, шкільники по три стали по обох сторонах. До цього часу ніхто не сказав і слова.

— Ізаак Бляйберг! — промовив повільно, тихим голосом найстарший рабин.

Бляйберг виступив перед рабина і в знак пошани підняв трохи лівою рукою шапку на голові.

— Ізаак Бляйберг, — говорив рабин далі. — Вірні сини Ізраїля довідалися про твое відступництво. Ти сьогодні виклятий поміж синів Ізраїля. Одступіть од нього всі, що стоїте при нім, щоби і на вас не впало прокляття господне.

Всі розступилися на боки, Ізаак залишився сам серед кімнати і питаюче, сміливо й одкрито дивився в лице старця-рабина.

— Ізаак Бляйберг! — повторив третій раз рабин. — Виджу в очах твоїх трьох злих духів: духа цікавості, духа впертості й духа брехні! Ти цікавий знати, що нас привело сюди. Але довідавшись, ти будеш вперто обставати при своїм, — а чому? Бо ти віриш у брехню, ти вдаєш перед самим собою, ніби те, що ти говориш, була правда! Слухай, я об'ясню тобі все.

— Ти знаєш, що перед віками римляни, поганці, знищили наш нарід, нашу самостійність, наш побут громадянський. Правда, тебе вчили про те, ти це знаєш?

— Ти знаєш, що судьбою нашою сталося від віків неволя, погорда, насилля й нужда! Правда, ти й це знаєш?..

— А чи знаєш ти, що нас спасло від цілковитої затрати серед потопа таких нещасть, що стало нам за дошку порятунку з великої аварії нашої свободи? Чи знаєш ти те?

— Ти мабуть не знаєш того, то я тобі скажу. Нас спасло те, що на думку наших ворогів повинно було згубити нас, нас спасло наше розсіяння по світі, нас спасла відрубність нашого життя, нас спасли наші традиції, наші обряди, нас спасла наша ненависть до переслідувачів, нас спасло наше лукавство з ними, а наша єдність із своїми! То нас спасло, але ти мабуть того не знаєш!

— Слухай, що тобі ще скажу. Хто повстає проти того, що нас спасло, той губить нас, той видає нам останню дошку, котра лишилася нам з великого корабля серед моря. А хто нас губить, той губить богом вибраний нарід. А хто його губить, на того прокляття наше і прокляття боже!

— Але трикратно проклятий, хто піднімає руку святотатську на власний нарід, трикратно проклятий син Ізраїля, що нищити хоче святі традиції свого народу! Ізаак Бляйберг, і ти витяг руку проти тих святих традицій, і на тебе трикратне прокляття!

Мов од громової іскри, так задрижав увесь народ од тих страшних слів. Ізаак хотів щось говорити.

— Не говори нічого, не пояснюй, ми знаємо твої діла і твої думки! Тільки безоглядне заперечення всього може принести тобі розрешення од прокляття. Рішайся або держатися строго закона предків, або навіки бути од нього виключеним! Рішайся!

Хто годен думкою здумати, словом розказати, або пером описати боротьбу, яка кипіла в серці сердешного Ізаака? Такі хвили титанічної боротьби духа з собою, почуття з неблаганною повин-

ністю стоять понад усякий опис, бо в них дух доходить до двох екстремів¹ свого існування: або підноситься до божества, або спадає до демонства.

Арон несміливо, крадькома приступив до Ізаака і шепнув йому: — Відклик! Тут ходить тільки про формальність! Наше товариство існує й далі, ми робимо, що розпочали!

Чи це були слова ангела-потішителя, чи диявола-спокусителя?.. Ізаак з виразом безконечної вдячності поглянув на Арона і пристав на відклик. Що йому перед громадою? Адже він на своїм поставить, адже він не покине своєї любові думки, адже не зійде з раз вибраної стежки!

З демонським тріумфом на лиці дивився збоку Невеличкий, як шкільники знімали з Ізаака звичайну єврейську одягу, обгорнули його вовняною плахтою сірої барви, як посипали його голову порохом і попелом, зв'язали назад його руки і попровадили на подвір'я перед лице громади! Один з молодших рабинів з великою книгою поспішив за ними, щоби провести Ізаакові формулу відклику. Коли переходив коло Невеличкого, той крадькома взяв його за руку і шепнув йому кілька слів. Рабин посміхнувся, кашлянув на знак погодження і пішов далі.

Коли прийшли на середину подвір'я, шкільники казали народові трохи розступитися й добре слухати. Вони поставили Ізаака на невеличкий стілець, щоби весь народ міг бачити його лице, а рабин з книгою, ставши коло нього, почав йому проводити такий відклик, котрий Ізаак блідий, як смерть, повторював за ним:

— Я, Ізаак Бляйберг, визнаю перед богом всевідушчим і перед громадою правовірних, що в серці моїм загноївся злий дух гордості і наклонив мене поставити проти святого закону батьків моїх! Я визнаю, що хотів повзлати і знищити закон Мойсея новою наукою, винищити свій нарід новим вихованням.

— Визнаю, що щиро каюся своєї помилки, що нею бриджуся і ніколи про неї й не подумую. Визнаю, що плюю на ціле моє минуле життя і прошу бога, щоби прожиті мною дні не вчислив у книгу мого життя! Визнаю, що я заслуговую на смертну кару та на всяку постидність і нечисть, яка належить тому, хто підносить руку на свого батька! Прошу zarazом усіх братів ізраїльтян уважати мене відтепер за раба, за нечистого, за прокаженого доти, доки не зняте буде з мене трикратне прокляття! Прошу zarazом усіх тут присутніх кинути на мене пригорщу попелу і плюнути на лице мое в знак погорди!

Ізаак, говорячи ту формулу відклику, дрижав і мінився, при останнім слові він захитався на стільці й упав з нього на землю; страшна внутрішня боротьба позбавила його решти сил. З шумом і криком тислася до нього безсердечна юрба євреїв, аж шкільники мусіли їх стримувати і по черзі пускати, інакше вони були би на місці удушили нещасного Ізаака.

Більше, ніж півгодини минуло, поки скінчився страшний відразливий акт на подвір'ю. За той час найстарший рабин сидів німо серед кімнати і поглядав на двері.

Введено накінець Ізаака. Страшно виглядав він у тій хвилині..

Рабин, котрий проводив йому формулу відклику, шепнув кілька слів найстаршому рабинові, котрий рівнодушно поклав головою.

— Ізаак Бляйберг, — сказав він. — Ти добре зробив, що відкликав своє заблудження! Тисячі новаторів повстали перед тобою, всі погибли, бо лице господне відвернулося від них! Тепер підеш з нами і через шість місяців у молитві будеш благи бога за прощення. По шістьох місяцях ми побачимо щирість твоєї покути і здіймемо з тебе прокляття!

Ізаак задрижав, почувши, який страшно довгий час означено йому на покуту. Ох, той час станеться вічністю для його серця, котре рветься на свободу до великого, святого діла! Він помилився, відкликуючи своє нібито заблудження! Він думав, що все тим закінчиться, тепер почав ясніше прозирати...

Але вже не час було надумуватися. Діло почате треба було скінчити. Він рішився і ту страшну тортурю перебути. Велике діло вимагає великих жертв.

— Ізаак Бляйберг, — почав знов старець-рабин. — Ми довідалися, що ти на свою безбожну ціль зложив на руки власника дому 10 000 золотих. Ми змушені ті грішні гроші взяти на славу господню і для твого добра. Бо коли забереться від тебе підпору злого, то і зло само впаде. Ми сподіваємося, що ти радо відступиш на кагал ті грішні гроші, коли ти щиро зрієся свого грішного наміру!

Арон, почувши той зовсім несподіваний зворот розмови, поблід, задрижав, мало з ніг не звалився. Він вважав ті гроші вже за свою власність!.. Це хитрий Невеличкий, котрий, закравшись до сіней, через дірку був свідком цілої наради, і бачив усе, зробив йому того збитка за те, що минулої неділі, коли Арон говорив йому „всю правду“, не сказав свого наміру, а саме, що хоче від Ізаака виманити таку велику суму. „Зажди, злодюго, — погадав собі Невеличкий, — ти не хотів зі мною поділитися, тепер чорта з'їш, не гроші!“

Арон, крутячися і стогнучи, мов на тортажах, положив Ізаакові гроші на стіл, а один з рабинів зараз вложив їх до свого ящика. А Ізаак стояв серед кімнати, мов труп. Так багато страшних ударів ошоломили його. Єврейська хитрість мов сокира обтинала немилосердно все зелене галуззя тонкого дерева його надій і планів. Але найстрашніший удар, удар у саме серце, мав тільки тепер настати.

Заледве рабин сховав Ізаакові гроші, аж тут нараз повстало якесь замішання коло дверей. Євреї сперлися і не хотіли якогось чоловіка пустити до кімнати. Але той зручно розіпхнув їх, кричачи: „Пустіть, пустіть мене!“ — і ледве євреї могли прийти до себе, він уже стояв серед кімнати. То був Невеличкий. Ставши серед кімнати, він схилився перед рабином і почав таку мову:

¹ Крайностей.

— Сини Ізраїля! Не жаль мені вас, що остаетеся в грубим заблудженню, але жаль мені того гідного поважного мужа (при тім іронічно посміхнувся і вказав на Ізаака), котрий через те так багато страждає. Можу роз'яснити важливу таємницю, вважаю за свій обов'язок не мовчати, а сказати кілька слів у його обороні. Ви даремно виклинаєте його, йому ваше прокляття не пошкодить, бо він не єврей!

Шепіт здивування перебіг по цілій громаді. Ізаак обернувся і впер свої мужні очі в лице Невеличконого.

— Так, я не обманюю вас! Випадок відкрив мені недавно тайну походження цього чесного мужа. В селі Розгірче, в кам'яній печері, я знайшов випадково кістяк його матері, внучки останнього графа Шепетинського, а жінки славного колись розбійника Довбуша. Ота книжка, котру складаю тепер в руки її спадкоємця, оповіла мені історію його перших днів. Мати цього Ізаака з малою дитиною втекла перед видуманою, здається мені, погонею серед лютої зими. Заблудивши в горах, забігла в розгорецьку корчму, де мешкав шинкар Бляйберг. Там вона вмерла, а син її лишився живий, як сама тут пише. Щоправда, немало я здивувався, знайшовши коло її кістяка ще й кістяк малої дитини, але це скоро мені роз'яснилося, коли я побачив при тій дитині всі ті речі, які євреї кладуть з умерлими до гробу. У єврея, видно, народилася також дитина, може нежива, може потім померла, а він, боячися підозріння, що забив чужу, незнану жінку, — а може з якої іншої причини, — затаїв обидва трупи в таємну печеру. Хто знає, може на випадок їх віднайдення думав скласти вину вбивства на опришків? Отож прошу вас, — кінчив Невеличкий — дати спокій тому чесному мужеві, і тепер, думаю, всі ви зрозуміли, що він до вашого круга не належить!

Невеличкий, віддавши Ізаакові відомий нам псалтир, відступив. Ізаак не сказав ані слова, він впав зімлілий на землю. Євреї боязко дивилися на нього, але не зближались, не рятували. Рабини і шкільники віддалилися.

Чи ви коли зазнали почуття жалю, який будиться при погляді на даремно, безплотно пережите життя? Чи ви коли викликнули з глибини своєї істоти: „Суєта суєт і всячеська суєта!“ побачивши, що все, в що ви вірили, що ви любили, за що ви жертвувалися — пуста мара, привид, ілюзія?..

Х

ВЧИНКИ ДВОХ БРАТІВ

Запровадивши Олексу в полонину, його сини залишилися майже цілий тиждень з ним, помагаючи дідові Максимові пасти вівці або роблячи, що було треба, коло колиби. Але в неділю рано пішли „на села“, як казав Максим, — мовили йому, що до церкви.

Де були цілий день, хто їх там знає?

Настала темна ніч після тої сумної неділі. Сон і п'ятьма залягли Перегинськ. Петрій із жінкою і старою служницею спали в світлиці, слуги по стайнях і оборогах для обережності.

Іванко спав також на оборозі. Йому, мабуть крізь сон, причулося, що хтось скочив через перелаз. Напівсонний підвів він голову догори: тихо всюди, місяць світить серед погідного неба, видно, хоч гроші числи! Нараз здалося йому, що щось, мов тінь, перемкнуло попід пліт.

— Пек тобі маро! — воркнув сам до себе Іванко, протираючи очі й піднімаючи голову вище. Однак не бачив нічого більше, тільки, — чи дійсно, чи йому почулося, — щось тихенько засичало, мов гадина. І знов стало тихо.

Довго ще не міг заснути Іванко, хоч уже зовсім нічого не було чути. Якось моторошно стало йому, він накрився з головою підігачкою¹, — і в тій хвилі знов почулося йому, як би щось тихенько, обережно рипнуло сінешніми дверми.

— Ех, може старий господар не може спати та йде надвір проходитися, — подумав собі Іванко і небавом знов заснув.

Та не сон то був і не привид, що бачив Іванко з оборога. Не старий Петрій рипнув дверима, виходячи надвір. Це були наші хвати, котрі через тиждень, сидючи в колибі діда Максима, придумали новий, сміливий плян.

Зручно, тихо притискаючися щосили до плота, просувався Ленько, мов гадина, аж до вугла Петрієвої хати. Він добре знав, що на оборогах напроти в'кон сплять слуги, і що якийнебудь може не спати і побачити його. Місяць ясно освічував передню частину хати і неможлива була річ пробратися туди до дверей, не звернувши на себе відкинебудь уваги. Він рішився проте крізь загату, приперту до вугла і заложену околотами соломи, продертися на другу сторону. Там, в тіні, легко йому буде дістатися до дверей. Відразу, правда, він не міг туди вдатися, бо з тої сторони була стодола, де також були пси. Поволі, уникаючи всякого шелесту, вдерся Ленько на загату і, сунучися поверх околотів аж попід самі кроківки, знайшовся небавом на другім боці. Тут одначе чекала його несподівана небезпека. Пси лежали під стодолою, і видно було, що не спали. Один підняв навіть кудлату голову і гаркнув до місяця.

— Що діяти? — подумав собі Ленько.

По хвилі намислу прийшов на такий спосіб: легенько уникаючи шелесту, він підняв трохи один околот і спустив його тихо вниз. При тій нагоді побачив, що там лежало їх ще два. Це врадувало нашого хвата.

— Маю спосіб, подумав він собі. Ану, чи занюхають мене собаки крізь дьоготь і солому?

Мусимо тут замітити, що наш молодець, ідучи на нинішній подвиг, звичаєм усіх злодіїв помастився сильно дьогтем, щоби змити нюх собак.

Він спустив з попередньою обережністю ще один околот, але не

¹ Подігачка — рядно.

зовсім, поставив його сторч, і за його покровом спустився і сам на землю. Собаки, задля повільності і тишини цілого того маневру, не зауважили його.

Але тепер приходила ще одна трудна переправа саме до дверей. І тут винайшов дотеп Леньків добрий спосіб. Він тихенько присів за лежачі на землі околоті, зручно ліг на землю і простягся на ній зовсім, а потім почав стягати на свій хребет околот, що лежав поруч. По недовгій хвилі один околот лежав на його хребті, другий по правій, а третій по лівій руці. Він був таким способом так добре схований, що в грубій тіні і найвправніше око не могло би під тою купою соломи дослідити живого чоловіка.

Розкарячивши звільна під околотами руки й ноги, мов жаба, він зачав незначно рушатися, не піднімаючи тулуба, з землі і двигаючи на собі всі три околоті. Хоч до дверей не було далі як десять кроків, та все таки втратив при тій переправі більше, як чверть години.

Вкінці приповз до дверей, знов треба було один околот поставити сторч, щоб за ним встати і спробувати замка біля дверей. Неймовірна терпеливість, витривалість і обережність допомогли Ленькові й те зробити. Двері не були замкнені і крім незначного скрипу, котрий одначе почув Іванко на оборозі, не сталося при їх отворенню нічого такого, що би могло було зрадити злодія.

Ввійшовши до сіней, він не забарився замкнути двері зсередини, поповз навіть на пальцях до хатніх дверей, приложив вухо до шпари і довго прислухався сапанню сплячих, стараючися з нього дізнатися, скільки людей спить у хаті. Результат того спостереження видно задовольнив його, але обережність його не заспокоїлася. Він намацав під стіною в сінях грубий дрюк, обмацав його з кінця до кінця, чи не зачепить за що і не наробить стуку, потім підняв його легко й обережно вгору і обпер одним кінцем об клямку дверей, а другим положив його на землю. Зробивши це, він поповз до того місця, де кінець дрюка стояв на землі, обмацав ціле місце добре, добув з-за ременя кружика¹ і обережно викопав ямку, в котру для ліпшого опору вложив кінець дрюка. Тепер свобідніше вже ступив до дверей і знов надслушував. Все в хаті було тихо, як попереду. Де ж брат його, Сенько? Чи він дав братові самому йти на те небезпечне діло, а сам сидить збоку та чекає на готове?

О, Сенько не такий, Сенько також трудиться й бореться, шкода, що не за чеснішу справу!

Після умовленого плану мав Сенько для більшої обережності дістатися до сіней з противної сторони. Він обережно приповз до вугла і, лишаючися в тіні, під довгим труді вспів продерти стріку з причілку, все за допомогою малого кружика, котрим порозрізував перевесла, що ними китиці були прикріплені до лат. Витягнувши одрізані китиці, Сенько піднявся вгору на руках і втиснувся на підро¹, що було над стайнею, те підро складалося з самих

кругляків, на котрих лежала тонко розтрешена солома. Перший крок, котрий зробив Сенько по тій небезпечній підставі, був дуже невдалий, — його нога звихнулася, а кругляки розсунулись, правда, тихо, але так, що між ними зробився широкий отвір, в котрий Сенько шморгнув майже цілою половиною тіла, заледве вспівши вчепитися руками крайніх кругляків.

Власне під тим отвором стояла широка з грубих брусів збита постіль, на котрій спали слуги. Сенько наступив ногою одному з них на груди Пригнетений пробудився.

— Бантромею, ти, тумане вісімнадцятий, чи ти знов мені вивалив ножища на груди? — так воркнув пробуджений слуга і пальнув Сенька по нозі. Заперши в собі дух і держачися міцно кругляків, щоби не провалитися до решти, Сенько підхопив ногу догори. Парубок, позбувшись натиску, воркнув ще щось, обернувся сердито на другий бік і за хвилину захріп на всю стайню.

Перечекавши добрих 10 хвилин, спробував Сенько піднятися догори, а коли йому це вдалося, почав звільна, обмацуючи руками кругляки, лізти до сіней. Ось уже і платва¹, за нею сіни. По платві поліз Сенько до вугла, щоб ним спуститися надолину.

Добру хвилю чекав Ленько під дверима на брата. Його слух був напружений, він добре чув воркотання парубка за стіною і хрупотання соломи в зубах коней, але не міг почути шелесту, котрий би на його думку походив од зближаючогося брата. Нараз тут же над собою почув легке сичання, подібне до приглушеного сичання змії. То був умовлений знак. Він таким самим сичанням одповів, і Сенько, осмілений присутністю брата, як раз зліз без драбини і став у сінях.

Не мовлячи і слова, поклякали обидва на землю, щоб намацати двері од пивниці, про котрі говорив Іванко.

Сенько знов перший засичав. Ленько підліз до нього, двері були найдені, дірка од замка намацана.

Ленько добув з-за пазухи витриха², без звичайного скреготіння отворився замок, лиш пивничні двері, трохи необережно підняті вгору Сеньком, скрикнули злегка. Брати ввійшли по вигідних сходах до пивниці.

— Запри двері! — шепнув Ленько братові.

Сенько одначе не міг витрихом нічого зробити, — замок, видно, з трудністю заходив, — і він мусів його оставити, не хочючи наробити більше стуку.

— Тепер ми на добрій дорозі, — шепнув Сенько братові. — Час засвітити ліхтарню!

— Пст! Чи чуєш? — зашепотів Ленько, здригнувши.

В сінях зробився стукіт. Дрюк, котрим підперті були хатні двері, впав, не знати, чи сам од себе, чи стручений.

Ледве чутно скрикнули двері, відай, хтось вийшов з хати.

¹ Кружик — цвях.

¹ Платва — стовп, що лежить паралельно до сволака вздовж хати по стіні.

² Одмичка.

Слабенький промінь світла проник крізь шпарку при незамкнених дверях до середини темної пивниці...

Промінь той стає чимраз ясніший, сильніший... В сінях чути шаркання босих ніг по землі... Хтось зближається до дверей пивничних...

Обидва брати, мов би пхнуті невидимою рукою, розскочилися й поставали в темних кутах, одначе досить близько один од другого.

Протягло заскрипіли пивничні двері, потік світла бухнув до темного простору, на сходах показалися насамперед босі, худі ноги, потім коліна, потім старий сердак, накінець рука з ліхтарнею.

То був Петрій...

— Ех, як же я мізерно спав! — воркотів на другий день сам до себе Іванко, будячись. — Що за паскудні сни! Чорт бери таке спання!

Іванко, хоч невиспаний, встав, умився, помолився богу і хотів іти будити других парубків, коли нараз прийшло йому щось на гадку.

— Хіба хай ще сплять півгодини, я побіжу на Довбушуківку. Так вчора на зарінку¹ загулявся, що бідній Демчисі забув і їсти однести. Скарай мене боже за таку недбалість! Мені тут добре спати - сопіти, а вона нещаслива там коцябне² на холоді та на росі!

І чесний парубок узяв кусень свого хліба, котрий дістав був на вечерю, і з півкопи печених бараболь та побіг щодуху на Довбушуківку.

— Відай спить ще Демчиха, якось не чути її співу! — говорив він сам до себе, зближаючися до буди, в котрій сиділа нещаслива божевільна.

Та що за страшний, несподіваний вид представився йому, коли зовсім близько підійшов до буди! На землі простягнена лежала мертва Демчиха, подряпана й погрижена зубами, так, що годі було й лице її розпізнати. Кров давно вже застигла в ранах, видно давно вже бідна оддала богу духа. А страшно мабуть мучилась до смерті, пальці глибоко вбила в землю, а ногами сперлася о перегнилу деляну.

Іванко остовпів на той вид. Хто міг в такий страшний спосіб позбавити життя ту нещасливу жінку? Він не вмів собі дати відповіді на те питання, а прецінь очевидно було, що хтось її замучив. Довго стояв Іванко, не сміючи і діткнутися покаліченого трупа. Нараз затрясся судорожно і, мов стріла, пустився бігцем до Перегинська. Смертельна блідість засіла на його лиці, в бігу згубив навіть капелюх, задихався, але біжить, не задержується.

Напівсумний, напіввеселий їхав Андрій на своїм гарнім конику до Перегинська. Ще рано він схопився, і його тривожили погані сни. Графині Кралинській не полегшало, Дозя плакала, але він не остався при них, його щось перло додому. Чи не передчувала душа його нового нещастя.

¹ Березина, вкритий дрібним камінням.

² Мерзине.

На дорозі побачив він Іванка, що біг без пам'яті, блідий, простоволосий, і серце голосно застукало йому в грудях страшною тривоною.

— Іванку, Іванку! — закричав він.

Іванко оглянувся, а пізнавши Андрія, задержався. Він радий був з кимнебудь поділитися страшною новиною.

— Що сталося? Куди так біжиш? — питав Андрій, коли Іванко порівнявся з ним.

Іванко розповів йому все, що бачив. Андрій свобідніше оддихнув; він думав, що може дома не знати що сталося.

— Заверніть но, подивіться самі! — говорив Іванко, прийшовши до себе.

Андрій послухав його, вони обидва вернулися на місце, де лежав так страшно понівечений труп Демчихи.

Як здивувався Андрій, коли коло трупа побачив злочасну грубу ломаку, котра вчора стільки болю нанесла його тещі, графині Кралинській! Він добре бачив те нещасне знаряддя і тепер пізнав його одразу. Йому стало ясно, що таємнича потвора, котра вчора кинулась була на його тещу, замордувала нещасну божевільну Демчиху. Він розповів це Іванкові, котрий слухав того оповідання, мов казки про відьом і страховища, з широко отвореним ротом і з вибалушеними очима.

Андрій обдивився трупа і переконався, що нещаслива довго борикалася, поки улягла перевазі, по чім, запевно вже страшно покалічена, була задушена.

Андрій застав матір, заняту топлвом і чогось неспокійну. Батька десь не було в хаті. З докором, крізь котрий світила ясно материна любов, привітала мати Андрія.

— Де ж твоя молода жінка? Чи не ласкава була хоч заглянути в нашу хату? А, правда, вона графиня, а ми бідні хлопи, правда! Та коли була ласкава піти за хлопського сина, чому ж не ласкава заглянути в хлопську хату?

— Дайте спокій, мамуню, — вговорював її Андрій. — Ми ще вчора вибралися були вас одвідати, та випадок, видите, нещастя сталось!

— Що такого? — запитала мати. — Може що...

Андрій перервав їй мову і оповів цілу річ. Петріїха одбеліла¹. Вона живо співчувала нещастю хоч би і зовсім чужого чоловіка, вона була, як всі жінки.

— І що ж то за страховище? — спитала вона.

— Хто знає? Та воно, бачу, ще бушує в нашій околиці! Сьогодні бачив я нову його жертву. — Андрій оповів матері, що бачив у Довбушуківці.

— Боже милосерний, — скрикнула вона, — що то може бути? Та коби ще якої капости не наробило?

Те мовлячи, оглянулася по хаті і спостерегла, що старого не було.

— Де батько? Не бачив ти батька?

¹ Остовпіла.

— Ні, — або що такого?

— Та десь вийшов — ще вдосвіта — і не приходив до хати. Не знаю, чи взяв на себе кожух, ти знаєш, він легко може застудитися! Такий слабкий чоловік і ще йому треба кудись до світа волочитися!

Вона поглянула на жердку, де висіло шмаття — кожух висів також.

— Боже милосерний, кожух е! Він без кожуха ніде не виходить! Він десь мусить бути тут! А я його цілий ранок не бачила!

В тій хвилі увійшов Іванко до хати.

— Іванку, не бачив ти де господаря?

— Ні!

— Іди но на обійстя, подивись, де він дівся. Вже час снідати, зачепи його на сніданок.

Іванко побіг, але незадовго вернувся, говорячи, що господаря ніде нема і що нікотрий з парубків його рано не бачив.

Зловіще передчуття тьохнуло в серці Петріїхи. Андрій дуже став неспокійний і вийшов.

— Господи мій, — сказала Петріїха, скриваючи свій неспокій, — десь старому треба волочитися по росі. Він певно вдосвіта пішов на поле оглядати жито. Ще де простудиться та буде хевкати!

Петріїха говорила так, щоб самій собі пояснити зникнення чоловіка і так прогнати свій неспокій.

— Ану ну, я збігаю на поле та закличу їх додому! — сказав Іванко.

— Збігай, збігай, та візьми кожух із собою. Тепер ще холодно надворі, хай огорнется!

Іванко взяв кожух і побіг на поле. Петріїха трохи успокоїлася, взялася доварювати обід.

Сонце пречудово сходило над горами, імла осідала по чагарях та тонула в темних борах, весело шумів потік за городом, весело було на світі.

Петріїха щохвилі виглядала через вікно, чи не вертає її чоловік. Уже обід був готовий, — чоловік не вертав.

Аж ось дивиться вона, біжить Іванко, а на плечах несе кожух, так зложений, як його взяв з хати. Кров її ледом стялася.

Нараз страшний підземний крик затряс хатою. Вона зірвалася в сіни. То був крик Андрія...

XI

НІЧНІ МАРИ

У Арона в Жидачеві було 10 пар гарних коней. Минулого тижня він закупив їх із розпроданої конюшні одного перешумілого графа для другого, котрий доперва мав намір перешуміти. Він мав їх у себе задержати тиждень, доки у нового власника не буде готова стайня, і власне в понеділок мав їх уже транспортувати. Арон обіцяв був графові, що винайде для них в Жидачеві на час порядну і обширну стайню, але чи то з скупости, чи то тому, що такої

стайні в Жидачеві не було, він залишив те і велів лише двом парубкам стерегти їх на луці, а на ніч укривати грубими коцями¹.

Як знаємо, два із шановних просвітителів ізраїльського народу мали хrap на тих коней: Хаїм і його підручний Герш-Григорій. Ніч перед понеділком вони призначили на виповнення свого чесного заміру.

За Жидачевом в сторону Дністра тягнеться широка рівнина, луки-пасовиська. Там Аронові слуги стерегли коней день і ніч. Коні полягали вже спати, слуги понакривали їх коцями, самі розклали вогонь та й гуторять собі де о чім, щоби їх сон не брав. Дивляться вони, аж стежкою ідуть якісь два чоловіки, мабуть, жебраки-євреї, абощо. Один великий, грубий, пообвішуваний торбами і лахами довженної бекеші. Другий низький, горбатий і похилений. Обидва видно старі, з довгими бородами і пейсами, а коли наблизилися до ватри, побачили слуги, що високий, грубий єврей був сліпий на обі очі.

— Добрий вечір вам, панове! — промовив єврейським шепелявим язиком горбатий провідник.

— Добре здоров'я, — відповіли слуги. — А куди бог провадить?

— Ой, не бог провадить, а отой драбуга², — пробовкнув плачливим голосом сліпий довгань. — Будьте ласкаві, панове, сказати нам, куди дорога до Жидачева і чи далеко ще маємо йти?

— Та тою стежкою зайдете до Жидачева, але то не близько! — відповів один із слуг.

— А правда, що ми на добрій стежці, га? — крикнув докірливо провідник до сліпого. Той нічого не сказав, лише нетерпляче кивнув головою, що мало значить: дурень з тебе, дай мені спокій!

— Чи не дозволили би ви нам, панове, трохи одпочити коло вас та зогрітися? — одізвався знов сліпий уриваним, глибоко з горла добугим голосом. — Бачите, я старий, каліка, змерз і змучився! Ще мене отой паскудник виводив чагарями та нетрями, та пустими стежками, та великими ніворотами!

Слуги засміялися голосно, почувши, як сліпий єврей кидає цілими копицями слів в бесіді.

— Та про мене, — обізвався один, — сідайте собі та спічність. Погуторимо дещо, не так нам буде хотітися спати.

Євреї посідали, зачали дещо бесідувати, вкінці сліпий каже: — Ех, я голоден, як собака, нічого не їв од останнього разу! Гей, ти, де ти, балагуло, маєш ти там що на зуби?

Горбатий провідник, почувши таку бесіду, навпростець шморгнув рукою в торби сліпого, вийняв добрий хліб, сіль і спору пляшку горілки.

— В дорозі все знадобиться, — проговорив він, усміхаючись і розложив запаси при ватрі³. — Гей, сліпий, попроси но тих людей, хай вечеряють з нами!

¹ Килимок.

² Драбуга — босяк, обірванець, бідняк.

³ При вогні, при багатті.

— Прошу, прошу, будьте ласкаві! — просив сліпий. — Ти, провіднику, чому мені не укроїш хліба?

Провідник звивався скоро, і сліпого годував і сам не дав застидатися. Слуги спочатку трохи опиналися, але небавом, поприсувавшись, зачали полошити так, що ану. Арон-скупар не найліпше їх годував.

— Може позволите порційку парухи! Славна горілка! — промовив сліпий.

Слуги були українці родом. Того вам досить.

— Ей, коби ви були такі добрі, позволили нам тут трохи передрігатися? — спитав знов сліпий.

— О, і переспіться, ми вам не боронимо, — сказали слуги в один голос.

Євреї попереверталися; в мінуту хропли сопали, як діряві ковальські міхи. Пляшка з горілкою, мабуть випадково, осталась не схована.

— А славну собаки паруху мають! — сказав один слуга до другого, прицмокуючи зубами.

— Варто би ще трохи покуштувати. Ади¹, онде її лишили, забули сховати. Завтра, як встануть, скажемо, що пляшка повернулася і виллялася на землю.

За чверть години з жалем один за другим поглядав на сухе денце пляшки...

— А славна сивуха, чорт бери єврейське плем'я, — белькотав один, перевертаючись горілиць на землю.

— Бігме, варто пити й зуби облизувати! — воркнув другий, лежачи вже на землі. За хвилину забули обидва вже про світ і про коні і про ціле єврейське плем'я.

Та й хропли наші молодці, далеко чути було їх дует! Євреї повставали і тихо захихотіли: — З тими свиньми легка справа! — сказав горбатий.

— Тепер же ходім до свого діла! — повелів тихо сліпий.

Та ба, — добре то якийсь казав: чоловік стріляє, а бог кулі носить! Так і нашим євреям. Правда, слуг вони перехитрили, та перешкода чекала їх там, відки її найменше сподівалися. Ледве приблизилися до першого коня, ледве Герш положив на нього руку, аж той зірвався на рівні ноги, фиркнув ногами так, що Герш аж ногами накрився, і заіржав. На той голос всі коні поскапувалися і збилися вкупу. Наші євреї ані руш не могли приступити до них!

— А, вовче стерво! — стогнав Герш, встаючи і держачися за коліно. Він пошкунтильгав для обережності погасити вогонь.

— Єврею, єврею! — бормотів один слуга кризь сон, — чорт би твоїй матері голову скрутив, славну горілку маєш!

З тими словами він обернувся на другий бік і захропив ще глосніше, як попереду.

— Дідьча мати би тобі в печінки всадилася, — кляв Герш, тримаючися за коліно, і догасив вогонь.

Що не накоськався Хаїм, що не назаходився Герш, ані руш було зловити хоч би одну коняку. Такі собаки були вчені чи бутні¹.

Нараз на противнім боці щось легенько, тоненько заіржало. Мов би злий дух вступив в стадо. Всі коні в один раз фиркнули задніми ногами і погнали туди, відки походив голос. Наші євреї ще не здужали добре прийти до себе, коли бачать, коні стоять вкупі, а між ними рушається якийсь чоловік, котрий щосили квапиться пов'язувати всіх коней за шиї.

Хаїм і Герш шепнули до себе по слову і, непомірені, поповзли до незнамого чоловіка. Заким той оглянувся, вже Хаїм сидів на однім коні, а Герш на другім, оба однако же тісно прилягли до ший коней.

Але коні вже всі були зв'язані, а незнаний чоловік легко, як вивірка, скочив на одного з них, свиснув тихенько, і все стадо вихром понеслося по рівнині. Не багато хвилин, а слуги Арона, Жидачів і пасовисько були далеко за ними.

— Тепер порай! — шепнув Хаїм Гершеві. Той незначно піднявся, щось помошторив коло пояса, блиснув капсуль, дзенькнув курок, вистріл із пістоль ревнув широко долами, а кулька свиснула мов молнія. Таємничий їздець в тій же секунді приник головою до ший коня.

— Він готовий! — шепнув тріюмфуюче Герш. Та незнаний їздець в тій же хвилині шарпнув за шнур, котрим зв'язане було стадо, всі коні несподівано скочили вбік, Герш стратив рівновагу і не хочачи злетіти з коня, упустив пістоль на землю і рукою вчепився гриви.

— Ха, ха, ха! — засміявся злосливо таємничий їздець, даючи через те пізнати, що зовсім ще не готовий.

Хаїм добув свій пістоль, прицілився, лише що хотів спустити курок, коли в тім нараз коні шарпнули сильно вперед, він переважився взад так, що потилицею гримнувся об клуб коня, а пістоль пирс йому далеко з рук.

— А що, євреї, — говорив тепер їх незнаний товариш, — маєте ще які пукавки? Я би вам радив сховати їх на потрібнішу хвилю!

— Знаєте ви, що? — говорив він далі, цідячи слово за словом, — я їду тепер з вами до Стрия, там добрий суд на злодіїв.

Під євреями заделькотіли коліна. Вони ледве держалися на конях. Перший Хаїм одізвався дрижачим голосом, котрий хтів мимо того удати невинного:

— Овва, велике діло, і що ж нам суд зробіть? То прецінь наші коні. То ви посидите собі!..

— Так? — одказав протяглим голосом їх товариш. — То дуже добре!

По такій відповіді свиснув. Коні полетіли стрілою.

— Скачім і втікаймо! — шепнув Герш до Хаїма.

¹ Горді (тут — дикі).

— О, не втечете, — крикнув незнайомий. — Що вас чекає, те вас не мине.

— Знаєте що, чоловіче, — зачав Хаїм лагідніючи, — ми вас не знаємо, ви нас не знаєте.

— Ого! — одкинув незнайомий. — Ви мене не знаєте, але я вас, то так, як свою кишеню!

— Добре то, — продовжив Хаїм, — але нащо ви маєте собі зачинати з нами? Чи не волимо ми добрим способом розстатися?

— Я власне хотів з вами собі зачати, а розставатися не маю охоти!

Знов слідувало довге мовчання. Коні гнали, як скажені, вітер шумів їздцям коло вух. Євреям ставало щораз страшніше.

— Знаєте що, євреї? — зачав тепер незнайомий. — Видите сідло, що тепер ви і коні в моїх руках? Видите, що можу вас тепер запакувати до семінарії і то порядно, бо я знаю добре, це коні. Та я не такий злий чоловік, я не хочу вашої загуби. А знов з другої сторони, бачите, задармо не можу вам оддати своєї здобичі! Правда, ви без мене, дурні, і до рамня не зловили би ні одного коня, а я вам їх відступлю всі, а властиво я це до тебе говорю, Хаїм!

Хаїм здригнув. Він пізнав, що незнайомий знає його і що з ним нема жарту. Але zarazом він зрадів, що така пишна здобич остачиться при нім.

— Добре, добре, — сказав він наче байдужно. — А що хочете за свою штуку?

— Гогов, єврею, чи не хотів би ти мені кинути кілька папірків і зад показати „за мою штуку“? Зажди, серденько, не туди стежка в горах! Ти ще в моїх руках!

— А леж прошу я вас, я вам того не казав, — пояснював Хаїм.

— Так буде, — сказав рішуче незнайомий. — Я остануся в тебе, доки мені сподобається, — ти все одно сам в своїй пустині, і буду твоїм спільником. Того нездару, що коло тебе їде, можеш пустити в дурні. Він лише хвастати хват, а до роботи ліпший кіл в плоті.

Слідувала хвиля мовчання.

— Отже так буде, — продовжував незнайомий. Я буду тобі доставляти товару, ти сиди собі та дихай, а за те половина грошей моя! Пристаєш?

Хаїм хотів торгуватися, але незнайомий не відповідав на його закиди.

— Пристаєш? — спитав він його другий раз. — Нині мав нагоду бачити мою зручність!

— Пристаю, хай буде й так.

— Як будемо дома, даси мені писаний контракт; ти прецінь знаєш наше письмо?

— Знаю, чому ж би ні?

— Ну, то добре! А знаєш що ще? Я тобі говорю по-щирості, і тобі також, Герш, не важтеся мені нікотрий на мене збоку

сільця ставити абощо! Уважайте, що я не лише нині, але й кожної хвили можу вас до тла зруйнувати!

— Ей, — бовкнув недовірливо Герш.

— Не віриш? Я тобі скажу лиш один прикладаець! Ти знаєш Ізаака Бляйберга? Правда? Ти був сьогодні в Арона? Правда? Ти видів, що там діялось? Правда? А знаєш ти, хто йому те все наробив?

Євреї аж руками вдарились в чоло. Вони пізнали в таємничім товариші того міщанина, що викрив походження і рід Ізаака. Читачі — можна сподіватися, давно вже пізнали в нім Невеличконого.

— Чого так народ тиснеться в дім Арона? Чи знов кого рабини судять? — питав один єврей другого в понеділок рано на вулиці Кидачеві.

— Ей, де там судять, — відповів запитаний. — Хіба не знаєш, що сталося?

— Та що такого?

— Та же Арон повісився сьогодні рано.

— А то чому? Через що?

— Десь йому якийсь злодій коні вкрав із пасовиська.

— Та чи багато?

— Десять пар.

— Ов!

Єврей цмокнув аж три рази, почувши те, покивав головою, хто знає, чи з жалю за Ароном, чи з досади, що йому не вдалося ніколи дістати в свої руки таку славну здобич.

— Треба піти і собі подивитися на небіжчика. Добрий був чоловік!

Тої самої ночі, так багатої на випадки, глухо дудніли погребі і підземні хідники, що вели в середину Чорної гори од півниці Петрівої. Тускле світелце блискає в грубій темноті і рушається прудко наперед. Дві тіні мелькають і губляться в темноті.

— Обережно йдім, щоб де не впали в яку пропасть! — шепнув Сенько до свого брата.

— Не бійся! Держи світло вгору, щоб можна було бачити дорогу!

Вони йшли довго, мовчали. Під їх ногами була вогка земля. Але небавом почули під ногами камінь, котрий глухо, понуро стогнав од їх кроків. Тут хідник почав кривитися і путати. Багато було в стінах дір, шпар, прорубів і отворів, брати не могли в кожний заглянути. Вони постановили держатися найширшого хідника.

— Спішим скорше, Леньку! — шепнув тривожно Сенько. — Чи чуєш, хтось їде за нами!

Ленько оглянувся. Груба темнота вдарила його в лице. Став чути глухий гомін кроків здалека.

— Біжим! Зближається! — шепнув Сенько і побіг наперед. Камінь глухо застогнав під ногами братів. Ленько чув, як волосся встає йому на голові, він гнав за братом.

Нараз Сенько став мов вкопаний. Ленько надбіг і також затримався. За ними чути дуже виразно голосне ступання кроків, вухо братів навіть розбирає змішані голоси погоні!..

— Наперед, Сеньку! Женуть за нами! — шепнув Ленько.

— Я не можу, — шепнув Сенько здригаючись. — Там хтось стоїть перед нами. — Ленько поглянув. Морозом перейшло йому поза плечі...

— Чи мара? — подумав він собі.

Перед ними, і то в невеликім віддаленню, стояв високий, чорний чоловік, вони при тускнім світлі ліхтарні виразно бачили його. Одна рука була витягнена поперек хідника, друга держала каганець.

За ним чути щораз ближче голоси і стук, перед ними таємнича мара стоїть недвижно, німо...

Брати почували, як коліна зачали під ними делькотати, як їх члени судорожно корчилились, як їм груди стискало і віддих запирало.

Ленько пустився вперед, але ноги одмовили йому, він не міг рушитися. Сенько хотів повернутися, ліхтарня впала йому з рук, світло загасло, скло брязнуло об камінь. Брязк той прошиб слух братів мов вістря кинджалу.

Груба темнота обгорнула їх. Лиш каганець в руці таємничого чоловіка світився і горів ще живіше, ще ясніше...

XII

ОЛЕКСА

Гарний, пречудовий ранок липневий в полонині. Престол природи, гори, сяють чарівним блиском, строяться в неописану красоту.

Вдосвіта, як ще й не зоріло, пішов дід Максим на засідку на готури¹. Як кожний гуцул, дід Максим за молодших літ був запальний стрілець. На старість він не міг уже дертися по чагарях, але часто любив стріляти із засідки. Пси лежали попріпинані в кошарі. Колиба була трохи оподаль під грубою смерекою і лежала в невеличкім ярку, щоб її вітер не розметав.

Олекса Довбушук за той тиждень ще не прийшов зовсім до давніх сил. Противно, труди далекої дороги, одбутої пішки, гризота і безсонність грозили поновленням його недуги. Він лежав в колибі з запалим лицем, дід Максим накрив його своєю дергою.

Довго лежав Олекса, думаючи та перевертаючись неспокійно на ликовій постелі. Тихо було кругом, світ спочивав ще під густою мрякою. Нараз почув Олекса якесь харкотання, — йому здавалося, що пси граються в кошарі.

Але заледве здужав обернутися, уздрів перед своїми очима вид, перед яким і найсміливішому задрижало би серце в грудях. З розпущеними руками, шматами, галуззям і бур'яном пообкручуваний, з лицем не до розпізнання, летів просто на нього якийсь чи чоловік, чи дух — житель пекла...

— Га, га, га, га! — рикнула страшна мара, кидаючися скажено на Олексу. — Я прецінь маю тебе, я прецінь знайшов тебе!.. Ми разом, разом, разом. Ги, ги, ги!..

Олекса мимо слабости схопився на ноги, коліна дрожали під ним.

— Зі мною, зі мною ходи! — вишало страховище. — Вона боронилася і пішла, ти не боронися!.. Ти підеш, правда?

Мара старалася обхватити його руками, Олекса одскочив набік.

— Хліба, хліба, хліба! Я голоден! Я змерз! Я хочу пити, але не кров! Пощо ви мені крові даєте, я її не хочу! — ревіло страховище, спиняючись на місці, то нараз кидалось знов до Олекси.

— Ходи, ходи зі мною! Не втікай! Не бійся, я знаю тебе! Га, га, га, не ховайся передо мною! Що! ти не тямиш, як ми летіли на воронах? Ти не тямиш, ми були малі, ми їздили на татовій палиці?... Га, га, га! А собака-палиця раз підо мною сполошилася, не хотіла, щоб я на ній їхав! Ходи, ходи, ходи!..

Олекса цим разом не міг утекти, мара обхопила його впів, почалася страшна, одчайнна боротьба. Мара шарпала Олексу, дряпала, кусала його до крові, все вищачи, кричачи і регочучись.

Олекса даремно кричав о поміч. Він лиш з криком більше сили тратив, годі йому було видобутись із залізних обіймів страховища.

— Не кричи, не кричи, ми прецінь обидва, ми разом!..

— Боже милосерний, чи ніхто не спасе мене з рук розбійника? — кричав Олекса у відчаї. Його сила никла, він з трудністю ще держався на ногах, кров заливала його лице.

— Хліба, хліба, хліба! — пищала мара, кусаючи його в лице.

Останній промінь надії згас для нещасної жертви. Олекса побачив, що прийдеться загибати в страшних муках. Він ще раз напружив остаток сили, вирвав ліву руку і щомоці вхопив неку страховище за горло. Він чув, як пальці його в болю судорожно корчилились, впивалися щораз глибше в тіло мари, чув її встекле харчання, бачив, як очі її набігли кров'ю і вилазили наверх, але й він сам почув в тій хвилі страшний біль, йому стало темно перед очима, світ цілий поблід перед ним і щез, мов хмара, він тяжко впав на землю, а з ним і мара, що вчепилася, як пантера...

— Ов, десь ви, хвати, запізналися! Чи аж тепер із церкви? О, а ви де так промокли? — питав дід Максим Довбушуків, котрі здибали його, коли йшов з засідки. Дід сьогодні не мав щастя, не застрелив нічого.

— Та от бачите дідусю, — сказав Ленько, — пригода нам сталася!

— А яка?

— Та, видите, заблудили ми вночі йдучи сюди, а в додаток ще бебезнулись з берега в якусь безодню! Щастя, що голови цілі маємо.

Читачі добре знають, що Ленько говорив неправду. Обидва брати недавно-що сполоскали одіж — од крові.

— Ну, чи не дурні з нас, що ми в тій проклятій ямі так понастрашувалися, — шептав Сенько до брата. — І ми могли взяти

¹ Готур — велика лісова птиця, глухар, *Tetrao urogallus*.

одголос наших власних кроків за погоню, підпору за хлопа, а по-рохно тліюче за каганець! Що з нас за цапи!

— Ех, це дурниця, — воркнув Ленько, котрого спомини про нічну пригоду вмиль позбавили гумору, — але де ті скарби? Я сподіваюся, що конче тим хідником зайдемо до них. Чи не переховав їх лише злодіяка - Петрій де інде!

— Дай спокій, Леньку, не споминай лихом мертвого! Коли ми знаємо діру, потрапимо ми й до миші дібратися!

— Алеж бо це мене дуже гніває. Ми гадали, що не знати куди зайдемо, а ми по довгих трудах і мозолях опинилися на вершку Чорної гори. Ще дідьчі страховища, аж мені досі бридко.

— Але відки там, в тій норі взялися два ведмеді! Яка мара їх туди занесла?

— Хіба не знаєш, оповідали, що наш прадід все водив з собою два ведмеді по лісах для оборони. Вони мали бути до нього дуже призначені, і вірні, як собаки. Хто знає, може то їх кості!

— Що ви там воркочете? — спитав дід Максим, котрий не дочував добре і котрий через це пропустив цілу ту розмову.

— Нічого, нічого! Я кажу: не знати, що там тато поробляють! — одповів Ленько.

Що почували три наші знайомі, вернувши до колиби, не будемо описувати. Вони застали замість Олекси Довбушука двох безобразних, страшно покалічених і кривавих трупів. Один був батько Сенька і Ленька, а другий — Демко. ✓

Прокляття батьківське тяжким ударом впало на обох братів і знищило їх, але друге прокляття, що тяжіло на Довбушевих скарбах, прокляття незгоди, самолюбства, насильства, корисливості і впертості вони мабуть лишили своїм нащадкам!

А в хаті Петрія великий плач і завід! Кирила знайдено в пивниці пораненого, покривавленого, вбитого. Петріїха мліє, б'ється об землю. Андрій німий, нечутливий, та в оці його видно змішані непевність і відчай. Може то останній раз в тім молодім серці проблуснув з цілою силою юности вогонь почувань.

Десь по півдні з'явився Бляйберг, блідий, страшний, з посивілим волоссям. І Доля приїхала, оставивши нелужу матір, приїхала оддати останню честь свекрові, котрого за життя і не бачила ніколи.

Іванко тяжко плакав по смерті свого добродія і забожився вислідити його вбивців.

Графиня Кралинська також не довго тягла після тяжкого удару в голову, котрий дістала од божевільного Демка в день шлюбу своєї дочки. Андрій плакав на її похороні. Але коли почував сильніший жаль, — чи при похороні батька, чи теці, хто те знає?

Пишний похорон справив Андрій батькові. Більш як 20 священників ішло за домовиною, народ з далеких околиць плів і плів на ті похорони. А коли спускали труну до гробу, засипували рівночасно два грабарі іншу могилу, в котру спустили перед хвилиною тіло нещасної Демчихи.

I

ЧАС РОБОТИ

Хто з галичан не тямить сумної пам'яті року 1863?

Ще зимою, з його початком страшили людей різні знаки природи, з весною прийшли дві найстрашніші фурії: пошесть і війна.

Як аномальні і невидані були явища природи, так аномальний, дивний і неприродний був настрій людських умів в тім злопам'ятнім році.

Серед гарної підгірської околиці, на невеличкім горбочку край села К. білівся новий, чистенький, гарненький палац. Вікна виходили на гостинець¹, за котрим тяглася обширна рівнина, перетята рікою. Спереду виставав високо підмурований ганок, обвитий з долу до гори буйним зеленим диким виноградом. За домом тягнулись обширні господарські забудовання, оточуючи широким півкругом рівне, плитами виложене, подвір'я.

Погідний травневий день хилився до вечора.

Величаво клониться повне золото-червоне сонце за сині далекі гори. Теплий, весняний вітрець ледве-ледве шевелить розкішними вітками винограду та розбиває густі тумани сивої мряки, що встають з ріки, мов духи з гробів. Рій комарів, мов воздушні фльоти, кидані хвилями бурхливого моря, то здіймаються, то опадають, брєнґаючи тихо й ледве чутно. Із землі підіймаються чорні жуки, а з-між листя безчисленних верб майові хрущі і розпочинають своїм жужжанням ту привабливу гарну і чарівну музику травневого вечора, котру складає і тихий шум свіжо розвитого листя, і бальзамічний запах тисячей квітів, і все вкриваючий шум далекої ріки, і рохкотання жаб, і протягле цвіркання цвіркунів в пахучій траві.

На ганку на покрашеній різаній лавочці сидить двоє їх, молодий чоловік і молода жінка. Не сидять вони поруч себе, не обіймаються та не переливають із серця в серце ширі, відрадіні, любі слова. Сидять вони мовчки, — одне на одному, друге на другім кінці лавочки. Дивляться вони в різні сторони: вона на темну ріку,

¹ Гостинець — шлях.

він на село, над котрим починає підніматися тяжка хмара диму із стріх та причілків. А думки молодих супругів? Хто дослідить їх тайний, непостижний літ, але те здається певно, що й вони не сходяться, що й вони розминаються.

Молодий чоловік з рисою тихого жалю над очима — то наш знайомий, Андрій Петрій. Жінка, повновида, товстенька, досить принадна дама, — то Дося Петрієва, Кралинська з дому.

Гей, не раз то тяженько пожалував Андрій, що не послухав ради родичів! Не раз то йому болем стислося серце, коли мусів зносити терпляче всякі прибаги¹, впертість і гнівливність своєї „благородної“ жінки! Любов, котра заманила його спочатку, котра чародійською рукою тягла до неї, щезла, як пустий цвіт, і не оставила в серці плоду задоволення і тихого родинного щастя.

А Дося? Дося недовго по смерті матері крила ще своє правдиве лице під маскою ширости, любови і вірности. Скинула вона ту маску, — стала вона чим могла попрікати свого молодого чоловіка, стала сердитись на нього за леда дурницю, стала сама вмисно і з немилосерною консеквенцією нищити і притлумляти в душі його всяку іскорку почуття і прив'язання до себе, стала, де і як могла, мішати фалшиві тони в гармонію супружого життя.

Перше тяжке розчаровання Андрія сталося незадовго по шлюбі, коли дізнався про правдивий фінансовий стан своєї молодої жінки і тещі. Скільки гризоти і внутрішньої боротьби мусіло стояти Андрієві, заким на налягання Дозі взяв значну суму з Довбушевого скарбу, щоби покрити численні борги і майже наново відбудувати палац графині. В Перегинську не хотів мешкати, бо прикро йому було дивитися на ті місця, з котрими в'язалося в душі його стільки важких споминів, прикро було йому дивитись щодня на лице старої матері, знеможеної і ослабленої постійною гризотою.

Немиле і вимушене було життя Андрія з Дозею. Святиня його чистих почувань потрясена і майже зруйнована була зі втратою Олесі. Нещаслива панськість, на котру захорював був спісля, немало також приглушила в душі його святих звуків почуття. Але останніми рештками він з одчаяною силою прив'язався до Дозі, котра тепер своєю лукавою, холодною рукою спокійно їх донищувала. Андрій почував, що під її оком, під впливом її голосу траплять поволі рівновагу духа, що розчаровання, гризота і терпіння позбавляють його сил. Він ставав щораз слабодушніший, і як пташина, очарована очима жереті², сама летить в її пасть, так улягав і бідний Андрій чимраз то дужче чарівному впливу Дозі, траплячи власну енергію і силу волі.

— Андрію, — заговорила по довгим мовчанню Дося різко й уривчасто, — завтра неділя!

— Знаю, та що з того?

¹ Витребеньки.

² Гадюка, що лазить по деревах, дракон.

Андрій відповідав на вид байдужно, та таки притлумлене зідхання вирвалось із його грудей. Він обернув очі на свою жінку — вона не дивилась на нього.

— Що з того? Як же ще питати можеш? Хіба ми не дістали запрошення на завітнішу забаву до барона Бергера?

Андрій похилив голову і не відповідав нічого.

— Ну, чого мовчиш та звішуєш голову, мов гарбуз через пліт? Маєш гроші? Треба буде завтра якось між людьми показатися!

Слабий проблиск гніву й обурення перелетів по лиці Андрія.

— Жінко, — сказав він, видимо змагаючись на ті слова. — Того вже забагато на мене! Хіба ти забула, що я своїми крайцарями¹ полатав твої діри, опорядив і построїв усе? Чи маєш же ти серце, чи маєш ти розум бути тепер тою гадиною, що як де вісється, то ссе до останньої краплі крові? Жінко, покинь ту роботу! Я не маю грошей, я не можу і крайцара більше видати. Завтра не поїдемо до барона!

Він встав і випрямився перед Дозею. Вона поволі обернулася до нього, не рушаючись з місця, і повела зверху по ньому очима. Не раз уже вона чула од свого чоловіка подібну бесіду і знала, що це тільки прояв одчаю безсильности.

— А дивіться мені на господаря! — скрикнула по хвилі. — А на яку ж чортову матір ти брав мене, як не на те, щоби радити і помагати мені, де треба? Чи ти гадаєш може, що я зі своїм родом не була б собі найшла ліпшого чоловіка, як тебе, смердячого хлопа, бовдура?..

Андрій не дослухав останніх слів Дозі і вийшов в густий, тінистий сад, де небавом щез в крутих хідниках. Дося сиділа ще хвилю на ганку, а заходяче сонце дивно красило її лице. Наконєць вона встала, усміхнулась і мавстатично зійшла й собі в сад. Недовго й ходила вона кругими стежками поміж деревами. Якась невидима рука вела її кроки і завела вкінці до невеличкої, хмелем оброслої альтанки. За сутінню спочатку і бачити в ній не можна було нічого, крім білого лакованого столика. Та ледве Дося пірнула в глиб того тісного темного простору, ледве відхаючи важко сіла на лавочці, — почула руку свою стиснену якоюсь чужою рукою, почула, як друга рука невидимої особи обнімала її стан. Дося не злякалася, не закричала, не вирвалась, щоби утекти, як випадало б вірній жінці. Вона легенько задрижала і перекинула голову на плече мужчини.

А що це в дійсності був мужчина, свідчили зараз перші його слова, котрі солодко прошептав до Дозі:

— Мила, я тут вже так довго ждав на тебе. Що з тобою? Ти дрижиш?.. Чи не мала якої сцени з своїм тупорилим Андрієм?

— Тупорилим! — так, та назва якраз йому до лиця! — скрикнула Дося. Потім добавила тихше:

¹ Дрібна австрійська монета, менш як копійка.

— Любий Олександр! Не вини мене! Ти прединь знаєш, що я лиш тебе люблю, що я лиш про тебе думаю. Але мені також здається, що тепер треба буде добре обходитися з тим мужичиськом.

— А то чому?

— Хіба не знаєш? Адже він все таки держить мене в руках, він все таки не показав ні мені, ні нікому, де гроші!

— Але він покаже, і то незабаром! В тім моє діло! Хіба не тямиш, моя квітко (о, — нівроку їй, — вона подібна була до квітки так, що ану!) хіба не тямиш, що я обіцював тобі на самім початку нашого знайомства?

— Тямлю, тямлю! Але бачиш, відтоді вже стільки часу уплило, стільки зручних хвиль минуло, що і я сама почала сумніватися, чи те, що ти мені казав, не були лише грушки на вербі.

— Теодозіє! — скрикнув начебто ображений Олександр. — Коли я зволікав свій удар, то тільки на те, щоби по довším часі тим певніше трафити! Не годиться тобі підозрівати мене в обмані, бо тим і мені самому одбираєш сили.

— Вірю тобі, але скажи вже раз, коли наступить рішуча хвиля?

— Сьогодні!

Що думав Андрій, ходячи самотній по саду?

Думав про свою самотність. Ох, як страшно давила вона груди його, якими глибокими, гарячими звуками вирвалося в його серці.

Що то значить туга,
Що то горе, що то слози,
Що то тоска в груди,
Що то ночі безсонні,
Що нещирі люди!..

Він добре зрозумів, що це все значить, він бідний, що замість любови найшов погорду, замість щирости — холодну безсердечність, замість вірности — облуду, замість щастя — муки Тантала! Він чув, що дух його, потрясений страшними фізичними терпіннями, тепер валиться, грузне, як заклята пустка, чув, що сила його тоне, як сніг весняний, що іскра самостійности і твердості погасає в його душі.

— І що ж вийде з того? — подумав нещасний. Та годі йому було найти вихід із тої пропасти, що, мов смок, незрозумілою силою сама тягла його в глибін.

Він часто довгими, самотніми вечорами роздумував над тим питанням, вкінці сам злякався своїх думок, побачивши, що вони ведуть його чимраз ближше до відчаю, до самогубства!

Та сьогодні дивний якийсь, благодотворний зворот настав в його душі. Він почув жаль за втраченою минувністю, за схибленим життям. Жаль то може найбожественніше, бо найблагодотворніше почуття в душі чоловіка. Жаль розм'ягчає твердий камінь духового остовпіння і одчаю і порушує недоторкані ще живі струни в душі чоловіка, завертає його назад на дорогу життя, щоб направити те, що занедбав.

Такий жаль тронув нині серце Андрія.

Він почув, що сьогодні настане криза його життя, що нині ще вага його долі перехилиться, та не знав, куди, не знав, що буде тому причиною.

Вже досить пізно вечором застукано до світлиці Андрія.

— Прошу! — озвався Андрій, обертаючись до дверей.

В світлицю ввійшов мужчина літ коло 25, стрункий, високий і лицем досить гарний. Найбільше непонятної чарівливости додавали йому чорні як вугіль, блискучі і страшно живі очі. Вони, здавалося, прямо таки магнетизували кожного, як очі василиска.

— А, вітайте, пане Олександр! — сказав приязно Андрій, силується видимо говорити ласкаво.

— Добрий вечір вам! Може в чім перешкоджаю?

— Ні, ні! Знаєте прединь, що тепер нема в мене ніякого діла! Будьте ласкаві, сідайте! Дуже мені приємно, що хоч ви не лишаєте мене.

— Пане Андрію, я в дуже важній справі приходжу до вас.

— А, то будьте ласкаві сказати! Що в моїй силі...

— Річ ось яка. Я вже більше як рік живу з вами, ви мали час досить пізнати мене, неправда?

Андрія, видно, не дуже приємно тронув такий зворот бесіди. Він з цілою певністю догадувався про відносини Олександра й Дозі. Кивнув проте головою і не сказав і слова.

— А я знов сподіваюсь, що ви не забули того слова, котре перед кількома літами сказали моему батькові: „Докажіть своїм життям і вчинками, що щиро хочете згоди і спільної праці з нами, — і ми охоче приступимо до неї“¹.

Здивований Андрій широко отворив уста, не можучи й на ум взяти, про що йде Олександрові.

— Не розумію вас.

— Хіба ж ви ще й тепер не пізнали мене? А, видко, любов немало забрала у вас бистроти ока й ума! Я Олександр Довбушук.

Хоч і як прикро вразив Андрія пекучий жарт про любов до Дозі, то почувши таке, що той, хто цілий рік жив з ним під одною стріхою, їв при однім столі, був злим демоном його минувшости, а хотів стати вісником ліпшої будучности, Андрій став, мов поражений, і довго не міг сказати слова. Страшна непевність, боротьба між надією і страхом, шарпала його душу. Він знав Ленька з давніших літ, знав його хитрий, завзятий і злісний характер, через те боявся його. Але тепер, цілий рік живучи з ним, він пізнав в нім зовсім іншого чоловіка. Не раз чув, як він говорив майже з захопленням про любов до народу, про освіту, про патріотизм, не раз Ленька ширим словом потішав його в прикрих хвилях внутрішньої боротьби й роздвоєння, не раз ставав одверто проти Дозі і допомагав йому опертися її забагам та капризам. Добродушний з природи, а ще добродушніший в своїм нещастю,

¹ В першодруку немає двох останніх слів.

Андрій погадав собі тепер: „Ану ж но Ленько на правду опам'ятався, покинув злу дорогу!“ Правда, зараз і стало йому на умі не зовсім чисте відношення Ленька до Дозі, котра була причиною того, що Довбушук увійшов в їх дім, та він знов погадав собі: „Хто ж без гріха? Чи я ж ліпший?“ І ще одно! Він поглянув тепер на Дозю. Боже, якою низькою, брудною та нікчемною видалася йому та жінка, для котрої він колись посвятив себе! Він чув, як в тій хвилі згасла в його серці остання іскорка любови і самовільного обману. Бідний Андрій в крайній розпуці не раз старався обманювати себе самого, що це все неправда, що Дозя його любить! Він перший раз поглянув оком розуму на своє почуття, і цей один погляд спас його од безодні, в котру почуття грозило його втрити. Він почув, що в тій хвилі тріснув останній вузол, що в'язав його до неї, і хоч заболіло серце, та все таки почув себе сильним в тім болю, почув, що вертає його самостійність духовна, що криза в цій хвилі перейшла і вага перекилася на добру і спасенну сторону. Працювати, в праці забути про страждання, забути за себе, це видалося йому тепер блаженством, видалося щастям.

І ще одно. Ленько не міг найти відповіднішої хвилі порушити в серці Андрія струну патріотизму, приглушену тисячними домашніми гризотами. Яким він чув себе щасливим в тій гадці, отрястися з тої грязі, кинути все і виступити як щирий, могучий робітник на полі народньої освіти! Не знав він, нещасний, що так напруго із карлів люди не стають велетнями, що до зросту треба часу і праці. А він перед хвилиною ще був карлом!

Немов серед темної, бурхливої ночі сотні блискавиць, здається, в одній хвилі порють темноту, мішаються, сплітаються і розскакуються, — так і в голові у Андрія на протязі кількох хвилин повставали, проблискували, слабли, скріплялись і мішалися ті мислі і почування. Час роботи настав! Та гадка, мов все обнімаючий грім, пожерла всі інші гадки, перемогла.

Андрій кинувся в обійми Ленькові.

— А де ж брат ваш?

— Помер, вже два літа минуло, — відповів, смутніючи, Ленько. — Коли ж обговоримо діло подрібніше? Тепер вже запізно.

— Завтра!

Повновидий срібний місяць уже хилився до заходу. В повітрі пронісся холод, який звичайно попереджає ранок. Ленько ще не клався спати. Він ходив сам зі своїми думками по саду, поглядаючи час від часу на позаслонювані вікна дому.

Про що він думав? Чи про Дозю? Чому ж би ні? Кожного разу, коли через його голову пролітала думка про неї, бачив місяць іронічний, їдкий сміх на його лиці, навіть раз зачув півголосом вишептаним: „Дурна баба!“

Чи думав про Андрія? Чому ж би ні? І кожного разу, коли про нього подумав, задумувався ще глибше, числив щось на пальцях, вкінці веселішав, шептав навіть сам до себе якісь слова, як то

можна було думати з руху його уст. Та годі було зачути, хоч би одне слівце, лиш раз промкнулося трохи голосніше: „Добродушний дурень“!

Чи думав про патріотизм, про посвячення себе для народу, про працю для його піднесення, для його добра? Ой, ой, ой, чому ж би ні? І кожний раз, коли йому приходила та мисль, всував руку до кишені або затирав руки з самозадовільним сміхом.

Чи думав про вмерлого брата? А чому ж би не мав про нього думати? Хто знає, думав він, де тепер обертається Сенько? Якось давно не дає про себе знати! Може йому сталось яке нещастя, а може й діло кінчає!

Про що ще думав Ленько? Чи думав про себе, про свої справи, про свою будучність? Ні!

Серед глибокої тиші долетів до його вуха здалека виразно глухий тупіт кінських копит.

— Ого, — прошепотів він, — так скоро?

І Ленько, зігнувшись, притаївся за деревом, щоб міг бачити проїжджих.

Дорогою їхало більш як десять їздців на добрих ставенних конях, при палахах та стрільбах¹. Із польської мови, якою між собою говорили, із часто чутих слів: ojczyzna, wolność, porozumienie і тим подібних фраз можна було скоро догадатися, що це „synowie ojczyzny“, що забарилися за неї піднести зброю, що це повстанці.

Вони, їдучи, звичаєм всіх польських натур не особливо вважали на належні засоби обережності. Говорили голосно, сміялися, побренькували зброєю та їхали битим трактом, на котрім голосно розлягався тупіт їх коней.

Двоє з них при зближенню до Андрієвої садиби одділились од решти і поїхали наперед. Коні і зброя показували, що це старшини повстанців.

— Так ви думаете, пане графе, що тут будемо безпечні?

— Ще й як, — відповів запитаний. — Та ба, тут ще можемо навіть знайти таку поміч, якої і в десяти найпатріотичніших домах не надигаємо, не то що!

— А то яку поміч?

— Гроші, пане бароне, гроші! Пан Петрій має страшенні гроші, по всім світі слухи ходять! Через жінку можна буде дістати коли не всі, то бодай порядну порцію. Я того і проваджу вас сюди. Лиш ви, пане бароне, не забудьте показатися Дон Жуаном, за якого вважалися в Парижі і Варшаві, все піде, як з платка².

— Чи пані Петрієва не зветься Теодозія Кралинська? Я щось чув, що вона пішла за якогось клоповича.

— Та сама!

— О, коли так, то діло готове. То моя давнішня знайома, ми досить близько стояли.

¹ Шаблюках і рушницях.

² Польське прислів'я, значить: піде гладко, легко.

— Чи так? — подумав собі Ленько, стоячи за деревом, котрий чув цілу ту розмову. — Гм! Не зашкодить і це втягнути до свого рахунку!

Ізді зблизилися до брами.

Ленько усунувся трохи далі в гушавину молодих вишень.

За хвилю почув голосний і сильний стук в браму і гавкання собак.

II

ВМЕРЛИЙ

Серед широких як море а самотніх подільських ланів над Дністром стояла на роздоріжжі велика стара корчма. Вона зверху в'являла з себе дику мішанину форм і стилів, забарвлених брудом і неладом. Та зате всередині, почавши від широких сіней а скінчивши на спальні орендаря, все мало вже другу подобу. Видно не багато було рук до роботи, щоби ту буцегарню¹ і зверху опорядити, але всередині все було і чисте, і на своїм місці. В тій корчмі замешкав віддавна наш знайомий „чесний єврей“ Хаїм, а від кількох літ в товаристві Невеличкового, de nomine свого слуги, а de facto спільника по ремеслі.

Невеличкий скоро дістався в дім Хаїма, вмів через свою хитрість, притомність і тактику до такої міри позискати довір'я Хаїма, вмів настільки стати йому потрібним, настільки затерти в душі його прикру згадку про їх першу зустріч на жидачівських лугах, що Хаїм і не зчувся, коли Невеличкий майже зовсім ним оволодів. І як йому було зчутися? Невеличкий в його очах був його найвірнішим, найщирішим приятелем, що з ним зв'язався не лиш єдністю інтересу, але й єдністю гадок. А крім того хитрий опришок при своїй неуступчивості і консеквенції у вчинках так умів показатися лагідним, що Хаїм не раз дякував богу, що йому дав найти чоловіка, так щиро собі відданого. Але Невеличкому зовсім що інше було в голові, як інтерес Хаїма. Йому йшло про власну користь, про гроші, котрими хотів забезпечити собі матеріальний побут на старості літ.

Не треба і згадувати, що ремесло Хаїма процвітало під справною рукою Невеличкового. Близька густа діброва і її глибокі, недоступні яри служили нашим „чесним“ людям за місце, де переховували не раз і кілька день крадені коні, фарбували їх, а відтак посилали за границю на продаж.

Не раз Хаїм або Невеличкий їздили також туди, чи то для безпечнішого перевозу транспорту, чи то для угод з різними торговцями. Всякий зрозуміє, що при таких обставинах діло йшло, що вже не можна ліпше, а грубі гроші плили до кишень обох спільників.

Кілька разів уже Невеличкий, котрий відай мав якісь другі наміри, говорив Хаїмові:

¹ Велика брудна кімната, арештантська кімната.

— Знаєш що, Хаїме! Маємо досить уже грошей! Покиньмо погане ремесло, то небезпечна справа, готове нам де як піти поле в ліс!

— Ей, — говорив Хаїм, — ще цей рік спробуємо, не велика річ Забагато не заробимо!

Невеличкий ще доводив йому небезпеки і підозріння околичних людей, але Хаїм налягав. Невеличкий вкінці послухав.

В тій хвилі, коли вступаємо в Хаїмову корчму, обидва достойні спільники сидять в замкненій світлиці при світлі, числять гроші і обговорюють плян викрадення всіх коней в одного значного барона десь в Тарнопільщині, чи де.

— Я вже добре розвідав місцевість, замки, собак, нічого не забув, завтра можемо взятися до діла.

— А я чув, — сказав Хаїм, — що пан барон належить до повстання. Чи це правда?

— Правда. На тих конях гадає вивезти гарний загінчик повстанців за границю. Не даром їх скуповував через два роки.

— Багато ж їх?

— П'ятдесят пар!

Хаїм аж остовпів. На такий розмір ще ніколи не лучалося йому роботи інтересу.

— Ба, але де ж ми подінемося з такою чередою?

— Е, а хто ж вигадав нараз братися до всіх? Досить буде десять пар на раз, через ніч маємо двадцять пар, — другої ночі то саме, третьої решта.

— Ба, а барон? А слуги?

— Байка! Барон з більшою половиною слуг виїхав збирати повстанців, не верне аж може за тиждень, а за той час уже товар буде за границею.

На тім нарада закінчилася.

— Гей ти, басалиго, спиш? — кликнув Хаїм до обширної темної кімнати, де на лавці, простягнувшись і хроплячи спав, на якімось петеку¹, дурнуватий і клято лінивий слуга Прокіп.

На крик Хаїма Прокіп ані мур-мур.

Єврей підійшов до нього, пробуркав його і велів йому йти двері пообдивлятися, чи добре позамикані.

— Чи двері поодмикані? — відповів заспаний, дурнуватодивлячись на господаря. — Ні, або що?

— Але, стовпе вісімнадцятий, іди, подивись, чи ти їх добре позамикав!

І за тим словом Хаїм штовхнув його п'ястком в карк, а Прокіп, відай і тепер не знаючи, про що річ іде, подибав до дверей.

— Хаїме, — запитав Невеличкий, усміхнувшись, — пощо ти вже цілий рік держиш того тумана?²

— А пощо? Знаєш сам. Ми рідко коли дома, лучиться, прийде хтось, треба прийняти, зрештою до пильнування хати і пса вірні-

¹ Петек — верхній суконний одяг без талії.

² Туман — дурнувата людина.

шого не найдеш. Знаєш сам, яка нам з ним вигода! А сирота дурний, як сак¹; говори йому в очі, що його повісиш,—він сміється!

— Правда то, правда, але мені не раз приходили різні гадки.

— Які гадки?

— А, наприклад, коли би той дурень не був в дійсності такий, яким видається?

— Е, йди, також думки!

— Де ти здибав його? Ти мені, бачу, і не казав про те?

— Лежав серед дороги голодний, з опухлою ногою, ледве живий, плакав, як дитина, що їсти хоче і сонце пече. Я засміявся, а далі взяв його до себе.

— Знаєш що, Хаїме, спробуймо но ми, чи він випадком не хитрець який?

— А як?

— Зажди, на цей раз я сам його спробую. Уважай лиш на нього пильно!

По недовгім часі ввійшов Прокіп, дурнувато усміхаючись.

— Уже всі поодмикані! — сказав.

— Що поодмикане? — спитав Хаїм.

— А двері.

— А то пощо?

— А ви казали.

— Я казав? А, нужда б тобі впелісилась, тумане туманенний! — крикнув єврей і вибіг позамикати назад двері. Прокіп стояв здивований, широко витріщивши очі, далі усміхнувся.

— Сеньку! — одізвався до нього нагло й різко Невеличкий, бистро дивлячись в лице Прокопові.

Але на лиці його не відбилося нічого, крім дурного здивовання так, як у дитини, котру називають не її іменем.

— Сеньку, хіба ти не пригадаєш собі, хто я?

— Пан Дараба! — відповів Прокіп, усміхаючись.

— А дарабнуло б тебе по кишках, — подумав собі Невеличкий. — Або собака дійсно дурна, як стовп, або твердо хитра.

Невеличкий сплюнув.

— Іди, тумане, іди, не хочеш зі мною розумно говорити, то як собі хочеш!

— Моя небіжка бабуня не раз зі мною розумно говорила, та геть мені вуха понатягала! — відповів байдужно Прокіп, мов би дійсно сказав щось розумне.

Невеличкий вийшов до своєї кімнати, а Прокіп, усміхаючись, знов ліг спати і небавом захропив на всі заставки.

На другий день кличе Хаїм Прокопа:

— Хлопче, сиди дома, ми з паном Дарабою ідемо до міста, не вернемо аж вечором. Коли б хто приїхав або прийшов, то уважай, обслужи як треба! Розумієш?

— Розумію, — відповів усміхаючись Прокіп.

Хаїм і Невеличкий пішли. На Невеличкім була довга сукмана¹ із доброго міщанського сукна з вилогами, в руках тростинова окута палиця, а через плечі гарна борсукова торба. Хаїм був одітий, як звичайний єврей-гандляр.

Довго ще по їх одході Прокіп стояв насеред корчми, оглядаючись та усміхаючись. Він видно боявся, щоб не вернулися його газди.

Думаючи, що вже досить далеко одійшли, отворив двері і вглянув на дорогу. Далеко серед піль ледве-ледве виднілися дві чорні плями.

— Так, тепер я сам! — прошепотів радо Прокіп. — А собака Невеличкий, чи не підозріває ковбаси в борщі?

І пильно поглянув довкола, а переконавшись, що він сам на тій неоглядній царині, вернув назад до корчми і замкнув браму за собою.

Пусте обширне подвір'я, обширна гідка корчма, все те якось неприємно вплинуло на нього. Самота якось давила його.

Увійшов до корчми, замкнув сінешні двері, а потім, добувши із євреевої спальні ключі, одімкнув вузькі дверці, що вели по східцях до пивниці. Коли вступав до неї сходами, перейшла його дивна незнана дрож. Пригадав собі пам'ятну пригоду в пивниці Петрія...

— Ет, дурна голова з мене! — проворкотів знов до себе. — Що було, минуло, то лиш зле, що тих проклятих скарбів ані руш найти! Що ми з Леньком за ними нашукалися! Закляті гроші, та й годі! Боже ласкавий, ти, Сеньку, тепер тут мучся, строй з себе блазня та дурня і служи тому, з котрого би рад шкуру живцем здерти, а той пан Петрій собі розкошує! Але пожди, собачий сину, недовго ти натішишся нашою спадщиною! Хіба б ми не були синами Олекси Довбушука, коли б ми подарували тобі своє. Видаси ти нам сам скарби та й будеш у нас куска хліба просити.

Сенько, говорячи те, затиснув п'ястук і грозив на вітер. Заспокоївся, добув гнота, засвітив і почав шарити по пивниці. Пильно переглядав кожний куток, кожний закамарок, одкачував бочки і фаски²;—годі було найти того, чого шукав.

— Ов, собачі діти, гарно ховаються зі своїми капіталами! — проворкотів.

І знов шукає, і знов риється всюди, стає, числить і кмітує, вкінці кличе врадуваний:

— Так, це тут мусить бути!

Те мовлячи, показав порожнє місце на землі, гладко втопане і вбите.

— Будь я шибеник, а не Семен Довбушук, коли мої газди тут не ховають грошей!

Сенько припав до землі з залізним копачем і став рити землю. Поки скінчить, розкажемо, що за плян мали Довбушуки і відки

¹ Свита, суконний верхній одяг, кафтан.

² Мала бочка для масла, сиру.

¹ Приладдя ловити рибу.

прийшли до того, що стрічаємо їх під такими дивними видами, так далеко один від другого.

По смерті Петрія донеслася чутка до наших молодців, що слідають за ними, що викрито і доказано, що вони вбили Петрія. Вони дізналися, що Іванко завзявся тепер вислідити їх будь-що-будь, що безперестанку зноситься з болахівським окружним суддею Барановським, котрий, в разі винайдення убійників, обіцяв йому підмогу в людях, щоб їх зловити. Те дізналися наші хвати від самого таки Іванка, зачавши з ним бесіду, перебрані за сліпих жебраків. Почувши таку вість, почали вони боятися, щоб дійсно не прийшла на них лиха година, і вирішили, де і як схоронитися. Найліпшим місцем для того видалась їм Чорна гора, раз тому, що немало в ній було всякого роду безпечних криївок, подруге, що тут мало хто міг їх і сподіватися, а потрете, що надіялися, перешуковуючи щоночі підземний льох, відкрити Довбушеві скарби. Перебували вони тут ціле літо, сходячи різно поперебирані од часу до часу в окличні села для достачання поживи. Але, помимо найстараннішого шукання, не могли ані руш відкрити скарбів. Зима зближалася, камінна криївка не могла достачити їм тепла, вони рішили шукати іншого способу проживання. Ленько радив натепер пристати до спілки з одним хватом-євреєм, що держав корчму в Самбірщині між Тиновим і Колодрубамі і займався краденням коней. Сенько пристав на це і обидва брати забрали свої манатки і, поперебирані за сліпих дідів, пішли в Самбірщину.

Радо прийняв єврей-майстер таких спосібних челядників. А той майстер, то був не хто другий, як знайомий наш Герш-Григорій, колись то підручний Хаїма. Коли його місце в Хаїма заступив Невеличкий, Герш, зібравши свої грошенята (а було їх, правду сказавши, немало), винаймив і собі ж корчму на пустирі і зачав продовжувати ремесло. Не дуже то зразу і йшло, проте зрадів немало, коли прийшли до нього Довбушуки, з котрими зробив знайомство в криміналі¹.

Діло тепер пішло зовсім інакше. Добич за добиччю впадала в руки наших хватів, а кишені наповнювалися грішми. Та Ленько не думав ніколи, хліб їдяти, лиш дихати. Нові пляни снувалися в його голові, про деякі вони всі три радилися разом, інші остали вив Ленько сам для себе. Не треба і споминати, що остання цілєвсього була завсіди — дістати Довбушеві скарби.

Аж тут донеслася нараз нашій трійці чутка, що уряд вислає жандармерію, щоби вислідити і виловити злодій-коноводів, що в цілій околиці роблять величезні шкоди. Не було сумніву, що селяни околичні справлять їх до корчми і що таким способом попадуться всі в руки поліції. Сенько й Ленько забрали, що мали, пішли, як стій, — Герш мав іти за ними наступної ночі, підпаливши корчму. Та поки ще вспів це зробити, окружили жандарми

і селяни злодійську корчму, а Герш мусів шкандибати в Самбір, побренькуючи ланцюжками на руках і ногах.

Не багато журилися Довбушуки нещастям свого спільника. Ленько вже уложив в своїй голові, що належить їм робити. Грошей було під руками досить, — за кілька днів Ленько був вистроєний перший міський шгудер¹ і, попрошавшись з братом, пішов в Підгір'я, чи не вдасться йому запопасти ласкою в Андрія те, що не вдалося досі ніякими способами. А Сенько за відсутністю іншого способу мав іти на службу до Хаїма, щоби, коли буде можна, помститися не Невеличкім за зраду і батькові муки в Довбушукиві, а крім того, щоби викрасти в нього й Хаїма гроші.

Як ми виділи, Сенько докладно грав свою роллю. Навіть Невеличкий не міг одкрити свого давнього знайомого. Але Сенько таки налякався вчорашньої спроби, налякався підозріння Невеличкого і пішовся зараз по відході своїх господарів приступити до діла. Насамперед треба було вишукати місце, де лежали закопані гроші Невеличкого й Хаїма, і це власне затрудняло тепер нашого шата.

— Ось і є! — шепнув сам до себе, коли рискаль² наткнувся на щось тверде, металеве. То був без сумніву котелик з грішми його „чесних“ газдів. — Одно було би готове!

Задумався, наче числячи, що і яке має бути друге. Потім скоро закинув назад землю в викопану ямку, убив, утолович і пригладив так, що й сліду годі було найти по його копанню!

III

ZDRAJCA, MOŚPANIE!³

В невеличкім, але порядно й густовно умебльованім сальонику в Андрієвім домі сиділа на канапі господиня дому, Дося Петрієва, коло неї сидів начальник повстанців, барон Б... Барон здавна славився Дон Жуаном, а тепер, коли інтерес патріотичний того вимагав, розвинув цілий запас солодких слів, чулих поглядів і гарних фраз. Дося сиділа мов очарована. Барон не був їй зрештою так знайомий. За її дівування не раз звертався і до неї зі своїми щирими синтиментальностями.

Всього тривала розмова. Дося відповідала чимраз частіше відказами та оханьями. Наконєць, по довгій передмові барон зручно вступив у розмову на гроші, потрібні тепер для оцзузпу⁴.

— Ваш чоловік славиться патріотом! — говорив Б.

— Хто? Він патріот, той хлоп неотесаний?! Простіть, пане бароне, це, бачу, ви хочете йому сипати компліменти позаочі!

Ага, туди вітер віє, — подумав барон, — треба змінити тон!

¹ Франт.

² Лопата.

³ Зрадник, шановний пане (польське).

⁴ Отчизни (польське).

¹ В'язниця.

— Ні, я зовсім не мав того на гадці. Я говорив на серйозно, як серйозна є справа, котрій я віддав себе! Та, бачите, тепер іде нам про те, щоби позискати якнайбільше сил, якнайбільше прихильности до нас, а до того всі способи добрі!

— То дуже добре і справедливо, але я повторюю вам — мій чоловік, то страчена сила, про нього не маєте що й турбуватися. Коли йде про гроші, то звірте це мойому старанню, я, правду сказавши, маю трохи власти над ним, накажу, він дасть гроші!

— Ох, від імени батьківщини складаю вам наперед подяку! Щаслива справа і певно нестрачена, для котрої такі хороші ручки, таке хороше і благородне серце так радо посвячується!

— Не хваліть мене, пане бароне, — відказала Доля, спускаючи очі, — не хваліть мене і не називайте посвяченням того, що є тільки виповнення мого обов'язку.

— Так ми можемо сподіватися помочі грошової з вашої сторони?

— Так, і то з найбільшою певністю.

— А коли, як вільно запитати?

— Я йду зараз до чоловіка! Ви заждіть тут, незабаром донесу вам, як стоїть справа.

Доля вийшла, протяжно і солодко поглянувши на барона.

По її відході барон затер руки, усміхнувся і прошепотів сам до себе:

— Дурна баба! Гадає, що це до неї стосується! Це, правда, неприємно, а таки добре. На дурних світ стоїть, а нам аби гроші!

Неспокійно і дуже затурбований ходив Андрій по своїй кімнаті. Чого приїхала до нього та патріотична бунтівнича голота? Як має з ними поводитись? Ті питання ходили йому в голові, але він не міг найти на них задовільної відповіді.

Увійшла Доля. Андрій бистро поглянув на неї. Вона усміхнулася ласкаво.

— Ого, чогось не малога забажала! — подумав Андрій, і обриднення відбилосся непомітною рисою на його лиці.

— Мужу! — зачала Доля м'ягенько, облесливо.

Андрій дивився їй в лице замість відповіді.

— Кажуть про тебе, що ти патріот.

— Байка! — відрік коротко Андрій.

— Байка! — крикнула Доля. Бліденька іскорка гніву блиснула в її очах, перелетіла по лиці і сховалася в устах, зложених ще до ласкавої усмішки. — А, фе, стидався би таке говорити. Байка, що ти патріот? Ото бесіда! Ніби я тебе не знаю!

І вона поклепала його по плечі.

— Ну хай вже буде й патріот! — сказав, усміхнувшись, Андрій, зацікавлений дуже, куди то хоче дібратися його жіночка з цією масною передмовою.

— Так же ж бо й кажи! Інакше мусіла би за тебе страшно стидатися перед нашими гостями!

— Абож це гості? Хто їх запросив? — вирвалося необережно в Андрія.

— Е, ти бо знов щось плетеш! Гості, бо заїхали в наш дім, та й годі. Але знаєш що, Андрійку, — говорила Доля чимраз ласкавіше, — тут іде про велике діло, йде про визволення нашого народу з-під ярма чужинців, про повернення йому давньої свободи.

— Давньої свободи! — повторив протяжно Андрій. — А котрому народові?

— Котрому народові? А котрому ж? Нашому, польському!

— Ага! Гм, добре й це знати!

— Обов'язком кожного правдивого патріота, — говорила далі Доля, — є підпирати, чим може, діло звільнення свого народу.

— Ага! Добре, добре, що далі?

— Ну, що ж тобі треба далі? Дивись на других і бери людське в зуби! — жартувала Доля. — Бачиш, одні озброюються, кидають все, що їм найдорожче на світі, та йдуть в боротьбу за велику спільну матір-отчизну. Другі причиняються датками, чи там в грошах, чи в збіжжю, чи в худобі до зросту святої справи. От і все.

— Гм, чому ні! Та до чого ж це все йде? — питав з проволокою Андрій, хоч дуже добре догадувався, куди стріляє його жінка тими хитрими, але незручними словами.

— Ох, голово, голово забита! Хіба не почуваш також такий самий обов'язок?

— Ні! — відповів холодно Андрій.

Та холодність розгнівала його гарячу жінку.

— Мужу! Це діло серйозне, жарту набік. Ми не можемо одставати од других, ми мусимо також і свою жертву зложити на жертвник отчизни.

— Дуже добре! — сказав Андрій. — Нерадо я й признався до назви патріота, але коли твоя така воля, я не противлюся. Десь там є в мене чотири пари старих чобіт! Хай стара отчизна прийме од мене старі чоботи!

Коли б Доля не сподівалась вимогти в чоловіка гроші, то хто знає, чи не була би на ті слова одповіла йому міцним позаушником або плюненням в очі, так розгнівала і роздразнила її та насмішка.

— Чоловіче! — сказала вона вже різко, та все ще стримуючися. — Досить того, що мені, своїй законній жінці, товарищі і повірниці свого життя, не хочеш сказати ані слова щодо тих грошей, але коли йде про таку святу справу, якою є справа свободи й отчизни, то я не дозволю тобі і тут водити мене, як кітку за стеблом!

— Ей, чи на правду? Та ні, борони боже, я не хочу тебе за стеблом водити, але я думаю, що ти трохи розминулася з правдою в своїх словах, немого! Батьківщина, до котрої ти признаєшся, не є, кохана, моєю батьківщиною, а свобода, серденько, котрої ти хочеш, не така, як та, котрої я бажаю! Тому остав мене з своєю отчизною. Коли ж ти така охоча посвятитися для неї, то, про мене, їдь на війну з своїм бароном, як ось Пустовойтвна з Лянґевичем, я тобі не бороню. Більшої жертви не можу понести, бо, після твоїх власних слів, я присвячую тій отчизні те, що мені дійсно найдо-

рожче коштує! Іди, серденько, в божу путь, і, коли воля, забори ще й старі чоботи, про котрі я згадував!

Яким світом це сталося, що Дозя при тих словах не кинулась і не видряпала власними пальцями Андрієві обох очей, того вам ані я, ані ніхто в світі запевно не може сказати й пояснити. Я тільки те знаю, що почервоніла ціла, як рак, посиніла, як бузок, побіліла, як полотно, що очі її засвітилися якось дико й неприродно, що дух її заперло і що притисненим голосом ледве прошепотіла:

— Ан...дрію! Богом кленуся, що собі могилу копаєш, коли зараз не даси грошей на підтримку наших борців!

— Чому ні, дам і гроші! — говорив все ще повільно й холодно Андрій. — А поскільки то йде про підтримку польської отчизни, то найліпше буде, коли її підтримаю й таки, польськими грішми. Ось тут, моя патріотична приятелько, маєш десять старих польських шеляжків, візьми їх од мене, як убогий грошовий даток од убогого українця!

Боже ласкавий! Буря, що дотепер збиралася в душі Дозі; аж тепер вибухла в страшній спосіб!

— Поганий зраднику! Уважай, що ти тепер в моїх руках! Скажи, де гроші сховані, бо коли ні, то тут зараз повиснеш, як собака!

Андрій скоро роздумав, що йому робити. Він бачив, що його положення проти палких, гарячих польських шляхтичів дуже трудне, але рішив будь-що-будь звертатися до них спокійно і сміливо, а в крайнім разі манити їх обіцянками. Найбільше йшло йому про те, щоби зрискати на часі. За той час сподівався якимнебудь способом дати знати в село про біду і одержати від селян поміч. Щодо своєї жінки передусім рішив заховувати насмішливий і зухвалий спокій.

Тому він дав їй час одсапатися і потім спокійним, жартівливим тоном так говорив до неї:

— Ну, моя кохана повірнице й товаришко життя. Дуже мене це гіщить, що ти нині така чула й ніжна до мене, дурного хлопа й необтесаного українця. Щоби тобі показати, що я дуже високо ціну твою ласку, то ось тобі моє слово чести, що...

Андрій закашлявся. Дозя слухала з напруженням.

— ... що завтра поїдемо в гостину до барона Бергера. Більше вже чень не можеш від мене вимагати.

Сказавши це, Андрій спокійно перейшовся по кімнаті, одчинив вікно і додав:

— Ну, досить на нині тої розмови, любко! Ти стільки мені тут напела та натуркотіла, що аж мені душно зробилося. Іди спати, моя рибочко, а завтра по-тверезому обговоримо ближче, як, коли і в чому нам їхати до барона Бергера!

Дозя не здужала вже і слова сказати. Дрижачи і мінячися з неописаної лютости, як стріла вилетіла із Андрієвого кабінету і гримнула щосили дверми за собою.

Андрій чув, що доведеться йому перебути тяжку боротьбу. Його серце забилося неспокійно, але він старався набрати відваги. Сам

ще не знав, на яку стати, як трактувати своїх гостей, якби задумали тепер на нього кинутися. Та на всякий випадок, гадав собі, не зашкодить забезпечитися. Взяв просто за пазуху старий татарський кинджал небіжчика графа Кралинського, що висів в його кабінеті, і затоплений в тяжких гадках ходив по кімнаті.

Двері одчинилися, а в них показався усміхнений барон Б...

— Перепрошаю, що я такий сміливий, — озвався він польською мовою, з тою звичайною полякам цукровою гречністю, — але справа важна...

— Прошу, прошу! — одізвався Андрій.

Барон увійшов до кабінету.

— Гм, — погадав собі Андрій, — вони тут відай загадали систематичний штурм до мене припускати. Тепер ще, бачу, на мирову йдуть. Га, треба держатися, як можна, що робити!

— Пане Петрію, — одізвався барон. — Чуючи про ваш великий патріотизм, про вашу щирість до всяких патріотичних справ, ми дозволили собі заїхати непрошені в ваш дім. Знаєте, хто ми: бідні діти бідної, обдертої зі всього матері. Святий обов'язок дітей — рятувати матір з рук тиранів; ми піднялися того. Час посвячення себе і свого маєтку прийшов. Отчизна кличе і вас, і ми думаємо, що ви, як добрий син, не занедбаєте послухати того голосу. Не вимагаємо ми од вас, щоб ви несли власне життя на вівтар патріотизму, але, наскільки ваша сила, спричиніть датком грошовим до великої, спільної справи!

Андрій під час тої довгої промови роздумував над способом, як позбутися патріотичних напасників.

— Пане бароне, — відказав він спокійним і рішучим тоном. — Заїхали ви зі своїми товаришами в мій дім, хоч, правда, незвані, непрошені, — ну, але набік з тим! Ви мій гість. Не рад я і ніколи не гадаю робити своїм гостям неприємности. Але знов не хотів би, щоби мої гості турбували мене вночі і не давали мені спокою. Тож прошу вас, ідіть тепер спати, а завтра будемо мати час поговорити ширше про так важливі справи!

Барон стояв трохи змішаний такою відповіддю. Він зовсім не того надіявся. Але по хвильці почав знов.

— Ні, пане Петрію. Тут ніколи зволікати. Рішайте якнайскорше, — ми завтра рано хочемо рушати в дальшу дорогу.

— Пане бароне. Даремна ваша мова! — відказав Андрій. — Я тепер трохи нездоровий, то неможлива річ, щоби міг так скоро обдумати все, що тягне за собою такий важливий крок. Завтра вас ще прецінь ніщо не гонить, буде час поговорити, про що треба, і то порядно.

— Zdrajca, mośpanie!¹ — розляглося нараз за дверми громовим басом, подібним до рику угорського вола.

— Zdrajca, zdrajca! — почувлася за першим ціла маса голосів. Між ними найсильніше роздався писк Дозі.

¹ Зрадник, шановний пане! (польське).

Знов двері отворилися і решта повстанців з графом Т..., тим кріпким басистим на чолі, з Дозею напоследку, всипалася в Андріїв кабінет.

Крик і галас заглушив слова барона, котрий ще, видно, хотів намовляти Андрія. Та той не зважав на нього. Він став коло стола і голосно крикнув:

— Панове! Знайте, що ви гості в моїм домі! Не вільно вам надуживати моєї гостинности! Чого вам треба?

Натовп шляхтичів став і не знав, що одповісти. Всі почули, що крок був нерозважний.

Барон Б..., користаючи з тиші, піднявся ще раз залагодити по-доброму діло.

— Пане Петрію! — сказав піднесеним і собі ж голосом. — Отчизна терпить, чекає помочі своїх синів, чекає і вашої помочі. Не отягайтеся! Несіть широко, що маєте, в жертву святій справі!

Андрій вирішив зайти їх збоку.

— Алез, панове! Нащо тут стільки наглости, крику і грозьби? Я прецінь ще не одпираюся, що і я син отчизни, не одмовляю вам помочі, оскільки вистачить моїх слабих сил. Я власне з своєю дружиною говорив про цю річ, і ми погодилися щодо того, що маємо жертвувати нашій бідній матері. Завтра, скоро світ, вона сама зложить усе, а тепер прошу вас удатися на спочинок, бо і я сам змучений і натруджений!

Очі Дозі запалали, мов очі ящірки на ті слова. Вона, не чуючися зі злости, прискочила до свого чоловіка, вчепилася йому за рам'я і, судорожно впившись пальцями в його тіло, пищала:

— Му...жу коханий! Шибениця жде тебббе, коли зараз не скажеш, де гроші!..

— Марш, гадино! — шепнув їй Андрій і одтрутив од себе, мов яку обридливу погань. Вона заточилася і гепнула на підлогу.

Описати страшний крик, гамір і стук, який після цієї хвили настав, я не в силі. Всі якимось машинальним рухом пустилися на Андрія.

— Wiązać go, zdrajcę przeklętego!¹ — ревів грубий граф Т...

— Wiązać, wieszac! Na szubienicę z nim!² — роздавалося зі всіх сторін.

— Панове! — кричав Андрій. — Останній раз запитую вас, яким правом ви надуживаєте моєї гостинности?

— На, ha, ha! — реготався гр. Т... — Prawem kijowskiem!³ — І, обертаючися до своїх, крикнув: — Kijów tutaj dać! Zaraz się dowiemy, gdzie u niego upartość siedzi!⁴

Один із шляхтичів вибіг надвір, — запевно, за киями.

— Гей, Федьку, Михайле, сюди, на поміч! — крикнув Андрій.

Сміх голосний одповів йому в натовпі. Слуги були вже пов'язані на розказ Дозі.

¹ Зв'язати його, проклятого зрадника!

² В'язати, вішати! На шибеницю з ним!

³ Ха, ха, ха! — Палочним правом!

⁴ Дати сюди палок! Зараз довідаємося, де в нього сидить упертість!

Шляхта щораз тісніше навалювалася на нього.

— Га, прости боже гріха, — крикнув Андрій, роблячи нараз сміливий, але рішучий зворот до вікна, — я мушу боронитися!

І за тим словом пірвав стіл, о котрий опирався, і гримнув ним в густу громаду голів.

Але шляхта піднесеними руками стріла стіл і кинула його далеко в кут.

— Ha, ha, ha, — to mi rycerz!¹ — реготався гр. Т... — Ану, wiążcie go!²

Та коли пани підійшли до Андрія, щоб його взяти, блиснув в його руках сталевий кинджал і зробив зворот до грудей першого, що навинувся. Патріотичний лицар одскочив, мов од гарячого заліза.

Але в тій же хвилі заблисла зброя в руках у інших, крик завзяття побільшився.

— Posiekać go, jak gadzinę!³ — кричали шляхтичі.

Барон Б... зблизився сміливо.

— Пробивай!

Андрій замахнувся, але нерішуче.

В тій хвилі м'ягка рука учепилася ззаду за його руку, що держала кинджал. Була то Дозя.

— Brawo!⁴ — ревула шляхта і стислася коло Андрія. В одній хвилі він почувся переможеним і взятим у дужі руки.

— Mam go!⁵ — крикнув гр. Т... — A co, powiesz, gdzie pieniądze?⁶

Та заким Андрій ще міг одповісти, розлягся крізь вікно постріл з рушниці, а один із тих, що держали Андрія, одскочив з простреленою рукою. Очі всіх звернулися зі страхом до вікна, крізь котре шпарко вскочив у кімнату Ленько Довбушук.

— Мій спаситель! — крикнув радісно Андрій і вирвався з рук шляхтича, що його держав. Шляхта остовпіла. Ленько подав Андрієві довгий ніж.

Але не Ленька боялася шляхта. Думала вона, що за ним іде більше помічників. Та побачивши, що він сам, протверезилася скоро і, добувши шабель, кинулася з більшою, як перед тим, зятістю на обох противників. Хвилина була рішуча, небезпека велика.

Ленько заледве зміг одбити перший удар, коли другий збоку витрутив йому шаблю з рук.

— Пропали ми! — прошепотів йому Андрій, нахилиючися до нього і боронячи себе і його.

— Ні, ще хвильку боронися! — шепнув Ленько, застромив у рот два пальці і свиснув проразливо.

¹ Ха, ха, ха! — То мені лицар!

² Ану, в'яжіть його!

³ Порубати (посікти) його, як змію!

⁴ Славно!

⁵ Маємо його!

⁶ А що, скажеш, де гроші?

На той свист широко отворилися двері, а в них побачили наші лицарі цілу юрбу селян, озброєних в коли, сокири, ціпи та вила. Вони несміливо, але безперестанно тислися в кімнату і наповняли її щораз то більше.

Шляхта подебеліла. Андрій і Ленько одним скоком були між ними.

— В імені права і нашого найяснішого монарха, панове, зложіть зброю і піддайтеся! — сказав голосно війт, виступаючи наперед.

Барон Б..., стоячи найближче нього, замість відповіді замірився на нього шаблею. Але Андрій зручно відбив удар і витрутив баронові шаблю з рук.

— Панове, за мною! — озвався нараз під вікном пискливий жіночий голос. То була Дозя.

Вона єдиним скоком щезла за вікном, а за нею один по другим шугнули оборонці „wolności ojczyzny“².

Селяни хотіли кинутися за ними, але Ленько шепнув їм:

— Дайте спокій, нехай біжать. Лиш бігайте кілька вас до сіней, щоб хати не підпалили, і наробіть доброго крику.

Смішно було дивитися, як грубий басистий гр. Т... перевалювався через вікно. Але вкінці не стало нікого. Ленько скочив і замкнув вікно, а Андрій з рештою селян вилетів на ганок. На подвір'ю тупотіли коні — повстанці від'їжджали. От вони вже переїхали через браму і тупотять під гору дорогою. На самім переді жене сміливий сивий кінь. На ньому сидить двоє їх: то барон Б... і Дозя.

Коли щезли, Андрій одне лише сказав:

— На зламану голову!

Висказавши це побожне бажання (Ленько від серця вторив йому), пішов Андрій назад у хату, щоби вгостити людей, що його спасли від страшного нещастя.

IV

КОНОВОДИ

Невеличкий добре числив. Того самого ще дня, коли обидва з Хаїмом вийшли зі своєї корчми, їм удалося викрасти 20 пар коней із стаєнь нашого знайомого, барона Б...

Двоє старих слуг, побачивши на другий день рано величезний убуток в худобі свого пана, злякалися страшенно і виправилися зараз у сусідній ліс шукати вкрадених коней. Але коні були вже далеко. Хаїм занявся їх перепровадженням в дальшу околицю, а Невеличкий пильнував збоку слуг. Надвечір вони вернули назад додому, а в одчаю і гризоті забули пильнувати інших коней.

Того лише ждали наші коноводи.

¹ Остовпіла.

² Волі отчизни.

— Хаїме, — сказав Невеличкий, — ану звинімся й виведім нині решту товару! Хто знає, що завтра може трапитися.

Хаїм пристав.

Було десь по півночі. Місяць давно зайшов. Густий дубовий і березовий ліс стояв у п'ятмі, мов одностайний, велетенський вал, протягаючися геть поза край круговиду. Над ним уносився сивий туман намороки, а помімо цілковитої, як бачилося, тиші, шуміла і стогнала та безмірна темна маса так тужно і протяжно, мов конаючий в останніх судорогах.

На широкій полянці в лісі пасуться коні, а між ними снуються якісь люди. На краю полянки під грубезним конаристим дубом розложилася на траві більша їх громада. Звідти чути змішаний крик. Це, видно, якась нарада.

— Ну, — відзивається грубий тяжкий бас, що гуде по лісі, мов голос пугача, — *coż pan zamyslasz robić, panie baronie?*¹

Пан барон мовчить, надумується.

— *Myśle, — відзивається вкінці, — że niema co długo się paradzać. Tu możemy zaczekać do pojutrze, a w tym przeciągu czasu zejda się wszyscy nasi w tę dąbrowę. Ja zaś sam wyruszę do swego pałacu i przyprowadzę stamtąd konie, — a wtenczas, w imię boże, wyruszymy.*

— *A dokąd?* — питає бас.

— *Połączymy się nasamprzód z kilku mniejszymi oddziałami w naszej okolicy, a tymczasem nadejda jakieś rozkazy od głównej komendy.*

— *Brawo!* — крикнув бас, — *wódz z ciebie tegi, panie baronie. Zastosujemy się do twoich rozkazów*².

Та те, що було в смак грубому графові, то не було в смак другим гарячішої крові шляхтичам. Подавано різні пляни, почалися спори і крики, котрі перервав нараз новий, зовсім несподіваний випадок.

Дозя (читає у тому шановному товаристві запевно пізнав уже тих самих героїв, що минулої ночі гостили в Андрія і з котрими Дозя поїхала), хоч змучена цілоденною їздою, не лягла тепер спати. Може бути, що її власний страх, може бути, що й патріотизм спонукав її до того, що вирішила собі сторожити цілу ніч, схована в дупло величезного дуба. Тут доперва мала вона час роздумати всебічно свій крок. „Що я зробила?“ був перший голос, що відзивався в її душі. „Яка буде моя доля з тими повстанцями?“...

¹ Ну, що ви думаєте робити, пане бароне?

² Думаю, — відзивається вкінці, — що нема що довго радити. Можемо тут почекати до післязавтра, а за той час всі наш зійдуться до цієї діброви. А я сам поїду до свого палацу і приведу відти коні, а тоді рушимо в ім'я боже.

А куди? — питає бас.

З'єднаємося найпопереду з кількома меншими відділами в нашій околиці, а тим часом надійдуть якісь накази з головної команди.

Славно! — крикнув бас, — добрий з тебе полководець, пане бароне. Послухаємо твоїх наказів.

Мусимо віддати ту справедливість здоровому розсудкові Дозі, що не робила собі й найменших ілюзій щодо перемоги повстанців.

В сумному, безвихідному становищі знайшлася тепер Дося. Вона бачила, що немає чого надіятися від повстанців, крім насмішок, коли не ще чого гіршого. Вона побачила і на лиці барона, що ще прецінь позавчора таку солодку міну строїв до неї, явну неохоту, котра мало що не виявилася не зовсім ввічливими словами:

— Пощо нам тут баба? Пощо нам той непотрібний тягар?

І жаль стало Дозі того спокійного життя, тої вигоди, котру так самовільно покинула. Жаль їй навіть стало бідного хлоповича Андрія. Згадала вона всі тисячні способи, котрими йому доїдала, згадала його лагідність і податливість, його щирі любов, котру сама так немилосердно знищила — на лихо собі, — і майже з сльозами сказала до себе:

— Боже, що я зробила? Чого я варта за те, що сама знищила своє щастя? Ні, ця кара справедлива на мене!

Але годі було тепер думати про Андрія. Вернути до нього не дозволяла їй вроджена гордість, а зрештою — як би він тепер прийняв її? Вона, з властивою жінці бистротою, помітила останнього вечора велику і наглу зміну в його поведінці. „Ні, — сказала сама до себе, — витриваю тепер в тому становищі, в котре мене вкинула чи то зла доля, чи моя нерозвага!

І рішилася Дося остатися при повстанцях, робити їм по можливості різні послуги і позискати собі через те їх поважання і вдячність. Вже найближча хвиля дала їй до того добру нагоду.

Вона почула здалека стук кінських копит. Переконавшись докладно, що це не яка облуда її збуреної фантазії і що тупіт зближається до полянки, поспішила донести про це шляхті, що спорила між собою. Її слова, мов крига льоду, впали в самий найгарячіший осередок патріотичного спору і скоро охолодили уми всіх. Очевидно, небезпека зближалася. Тупіт роздавався з двох боків, видно неприятель впівкруг обступав полянку. Як тут боронитися, як поступати?

— Утікаймо! — відізався гр. Т... і взявся зараз мотивувати свої слова різними добросовісними і практичними міркуваннями.

— Ні, — крикнули інші, — то стид, ганьба! Боронитися, стояти за святу справу до останньої краплі крові!

І знов зачалися спори. Всі забували про грізну небезпеку. Кожен боронив свою думку.

Та барон Б... за той час не казав і слова. Він пильно прислухався. Вкінці сказав рішуче:

— Неприятель поволі наступає. Позатягайте коням торби на голови, щоб не іржали. Одному треба піти і роздивитися порядок ворога.

Першу частину того розказу виповнено зараз, але друга частина, то був сук, то значило йти на певну смерть.

— Хто йде на розвідку? — питає барон.

Ніхто не обзивався.

Щось дивне, рішуче блиснуло в очах Дозі.

— Я йду, — сказала вона і щезла в п'ятні.

Як же здивувалися наші герої, коли за кілька хвилин Дося вернулася і донесла їм, що це ніякий неприятель, але, очевидно, якісь злодії, котрі женуть цілий табун коней. Баронові аж кров у жилах похолола на ту вість.

— Багато їх? — запитав прудко.

— Я лиш двох зобачила і, бачу, більше нема.

Барон зараз же розпорядився, що робити. Дві купки шляхтичів, по чотири чоловіка, рушили тихцем у ліс, озброєні в пістолети, шаблі і шнури. Одну купку вела Дося, другу сам барон.

— Пане Невелицький, пане Невелицький, — шепотів тривожно Хаїм, під'їжджаючи до свого кумпана. Я чув якісь голоси в лісі.

— Почулося тобі! Я прецінь також маю вуха, а я не чув нічого. Ідь на свій бік і підганяй скоріше!

Хаїм дався переконати. Та заледво від'їхав, привиділося Невеличкому, що щось чорне, грубе повзе між деревами і зближається до нього. Ведмідь — не ведмідь, вовк — не вовк! Що це таке? Нараз бачить, чорна маса розділюється, чує шепіт, — це люди!..

Прилягти до хребта коневі і одним скоком впасти в середину табуна було для Невеличкого ділом одної хвилини. Купка шляхтичів, котра повинна була мати на нього око, стала в одній хвилі, мов укопана. Ніхто не спостеріг наглого маневру Невеличкого, тому видалося їм, що щез він їм десь з-перед очей, мов туман.

— Чи його вітер звів, чи його чорт пірвав? — шепотів сам до себе барон і вискочив сміливо наперед. Але Невеличкий пропав.

В тій хвилі постріл загрозотів, — крик, іржання коней, коротка боротьба... Це був відділ під проводом Дозі, котрому пощастило дістати Хаїма живцем у свої руки.

Але цілий вкрадений табун коней, перепуджений криком і пострілом, розпирнувся по лісі, мов порох на вітрі. Барон однак же, пізнавши, що це його коні, скоро прийшов на полянку, заіржав, і зараз зі всіх боків почулося іржання коней, — і цілий табун по хвилі злетівся до свого пана.

Розложено вогонь на поляні. Барон почислив коні. 20 пар хибувало.

Приведено зв'язаного Хаїма. Не довго його й допитували. Переляканий єврей стратив притомність духа і признався до всього, просячи тільки за життя.

— Не бійся, нічого тобі не станеться, лиш скажи, де решта коней. Хаїм сказав місце.

— Знаєте хто, де те місце? — спитав барон Б...

— Я знаю! — гукнув гр. Т..., котрий давніше не раз на полюваннях сходив околичні ліси.

— Чи ти лиш правду сказав? — питає знов барон Хаїма.

— Правду, правду, — їйбогу, що правду! — лепетав єврей.

— Ну, то він нам непотрібний! — сказав барон найспокійнішим у світі голосом. — Гей! — крикнув на декотрих із шляхти і відвернувся.

Вони зрозуміли його наказ. Поки бідний Хаїм опам'ятався з смертельної тривоги, вже вони накинули йому петлю на шию і потягли бідолашного єврея в ліс, сміючись і приговорюючи.

Плач, крик відчаю, сміх, потім усе втихло.

V

НЕВЕЛИЧКИЙ

На другий день рано пишно сходило сонце. На небі ані хмарочки. В густому, зеленому, березовому гаю над Дністром весело щebetали пташки. Вітер вогкий, але теплий провівав деколи, хитаючи галузками, стрясаючи з них грубі краплі роси.

Вузькою, але добре вбитою стежкою по лісі шкутильгає на кулях дід-жебрак. На ньому одяга стара і подерта, торба через плечі, а костур у руці. Замурзане лице показує молодого ще чоловіка, а очі живо, але спокійно озирються по сторонах.

Як на каліку кривоногого йде він досить скоро й безпечно. Нараз задержується. На полянці стежка щезла. Він ходить сюди й туди, щоб її найти, але даремно. Нараз побачив у лісі сліди кінських копит. Уважно йде за тими слідами добрий кусник. Заходить вкінці над глибокий, темний яр. Із яру віє холодом. Дід жакхнувся трохи. Вкінці почав пильно вдивлятися вліб яру. На його обширному дні росли грубі розлогі вілхи, між ними була загороджена кошара, а в тій кошарі стояло повно коней.

Лячно стало дідикові, коли побачив стільки худоби без нікого так далеко в лісі.

— То якихось злодіїв робота, коли не самого Невеличконого! — шепнув він сам до себе. — Та де в чорта стежка? Як тут вибратися з лісу?

І сказавши це, кинув від себе кулі і пустився щодуху бігти в ту сторону, де, як гадав, буде село, до котрого йшов.

Був це Іванко, колишній слуга Петрія. Він і досі служив у старорі Петріїхи. Не мало він причинився при слідстві до викриття вбивців Петрія. Та те не набагато чого здалося. Пошукування поліції за Довбушуками не довели ні до чого. Тоді Іванко впросив собі в окружного судді болеківського, п. Барановського, колишнього шкільного товариша Андрієвого, уповноваження на арештовання Довбушуків, коли б денебудь їх подибав, і сам взявся слідити за ними. Два літа вже тратив даром час, ходив, питав, та годі було й слід відкрити по Довбушуках. Старий дід Максим не знав і словом, де вони обертаються, бо після страшної смерті їх віття не показувалися більше в полонині. Іванкові вкінці пригадався Невеличкий. — „Може він буде дещо знати про них“, подумав собі. Та Невеличконого вишукати була робота також не

менше трудна, і хто знає, чи був би Іванко здужав його вишукати коли б випадок не був йому допоміг. Він пізнав його в Долині¹ на ярмарку, бачив його враз із Хаїмом, як продавав коні, і зачав питати про місце, де жив Хаїм, думаючи, що при близькім знайомстві Хаїма з Невеличким не тяжко буде від єврея вивідати про самого Невеличконого. Якийсь єврей розповів йому, де мешкає Хаїм, і додав zarazом, що той другий, з-міщанська вбраний, його спілник, пан Дараба. Трохи те застановило Іванка. „Може це не Невеличкий?“ насунулося йому на гадку, та погадав собі знов: „Пробував я стільки, спробую й тепер ще раз, може що дізнаюся“.

За порадою Бляйберга, що від часу катастрофи в Жидачеві також пробував у Петріїхи, перебрався він за діда жбручого, щоб не звернути на себе уваги Довбушуків, коли б випадково з ними стрівся.

Ось він вже вибіг на край лісу. Перед ним безконечно широкі подільські лани, від півночі далеко бовваніють сірі лисі гори. А на захід сонця тягнеться проста, грудням вкрита дорога, над котрою ген ген, мов бовдур, стоїть велика корчма. То житло Хаїма. Туди Іванко поспішив.

Невеличкий, побачивши, що Хаїма зловлено, дуже був злий зразу, сам не знаючи чого. Та небагом заспокоївся. Хаїм зловлений, запевно його віддадуть під суд, відтам викрутитися не так легко. А за той час Невеличкий, забравши всі гроші, дремене собі скоро і безпечно і здумає так схватися, що Хаїм на випадок звільнення його певно не винюхає.

Такий був плян Невеличконого, коли, змучений, надпівдень другого дня повернув до Хаїмової корчми. Він рішив зараз першої ночі тікати, бо знав, що Хаїм може все виговорити, а тоді певно поліція рушиться, щоб його зловити. Він велів на те Прокопові-Сенькові позамикати добре браму, двері, навіть вікна, не впускати в корчму нікого, а сам за той час ліг спати, щоби набрати сил до нічної подорожі. Сенькові того тільки було й треба. Він поспішив до пивниці, скоро Невеличкий заснув, за хвилину виніс відти гроші, а побачивши, що взяти цілий котелик буде йому зараз трудно, вийняв з нього трохи грошей, а решту закопав у тайнім кутику на подвір'ї. Заледве впорався з тою роботою, застукано до брами.

— Гей, гей, отворіть, я маю з паном Дарабою поговорити!

— Нема пана Дараби дома, — відповів Сенько.

— Ну, то я зачекаю! — говорив дальше голос, не перестаючи гримати.

— Він не скоро поверне! — була відповідь.

— Отворіть, хай бодай порцію горілки вип'ю! — кричав голос, гримаючи щосили.

— Що за чортова мати? — подумав собі Сенько, виліз на паркан і поглянув звідти на діда, що калатав до брами. Був то Іванко,

¹ Долина — містечко на Зах. Україні.

² Перед „дізнаюся“ пропущено зайве слово „годі“.

але Довбушук не пізнав його. Де б він і подумав коли, щоби його ворог міг його аж тут подибати? Та Іванко, побачивши Сенька, став мов остовпілий. „Ось і він“, шепнуло щось в його душі, „ось і ціль твоя осягнена“.

— А не підеш ти собі, ти голодриго, га? Тут не можна тепер іти.

— А то чому ні? — питав Іванко не своїм голосом.

— Бо тому, що ні!

Після того аргументу голова Сенька зникла з паркану, а Іванко шосили пустився бігти в село.

Біжить Іванко та спотикається, назад себе на корчму оглядається. Але що це? Чи дійсно, чи йому привиділося, що з вікон зачинає дим пробиватися? Поглянув ще раз, ні нема! Це відай йому привиділося. Біжить він далі, не озираючись. От-от уже і село перед ним..

— Ох, як я змучився! — вишептав, ледве дишучи. Затримався, щоби відіхнути. Щось мов перло його оглянутися ще раз на корчму. Боже! а це що? Корчми не видати, лиш грубі величезні бовдури сивого диму, крізь котрі зі споду величезними язиками пробіскує криваве полум'я.

Іванко цілий одебелів зі страху.

З села юрбою висипалися люди, надбігли й два жандарми, що случаєм там були, на Іванків поклик. Та поки надбігли до корчми, вона вже, як то кажуть, цілковито „попелом сіла“. По дорозі оповідав Іванко жандармам своє діло до Довбушуків, а разом своє відкриття в яру.

— Так, — сказав жандарм, — це або злодії, або повстанці. На всякий раз треба їх добре зайти!

Надбігли до корчми. Коло пожарища ні живого духа. Декуди в купах попелу дотлівають недогарки делін. І з одної такої купи витягли люди жердками чорного, напівперепаленого трупа. Та цей труп — то не був Сенько.

Це був Невеличкий.

А Сенько пропав без сліду.

VI

ГРАФ Т...

Лишаючи страшене згарище на виключне посідання вітрові, що крутив по полю попелами, жандарми й селяни під проводом Іванка посліпили в ліс. Прийшовши над знаний нам яр, оглянули жандарми докладно місце, далі й коні в кошарі. Було їх 20 пар, а один із жандармів пізнав, що вони походять із стаєнь барона Б...

— Барон Б..., бачиться, повстанець, — додав жандарм. — Перевартуймо тут ніч. Вони, коли прийдуть по ті коні, то певно вночі. А не буде нікого, то беремо коні.

На тім стало. Селяни озброїлися порядними булавами і позасідали, розділені, круг яру.

Смерклося. Густими клубами піднялася із дна яру мряка і вкрила все сивою скатертю. Лиш тільки й чути, що в тій непробитій мряці тупотять та гребуть коні копитами на дні яру.

Та ось один кінь в яру заіржав. Потім тихо. Гов!.. Десь далеко в лісі заіржав другий, далі кільканадцять їх в яру, і кілька в лісі. Аж дуднить земля.

— То повстанці, — шепнув жандарм, — злодії обережніші.

Над'їхали. Говорять щось між собою.

— *Ostrożnie, panowie, tu jar głęboki!*¹ — гуде, мов котел, грубий бас. Жандарми пізнали графа Т...

— *Najlepiej będzie, jeżeli rozłazimy z koni i pieszo zejdziemy w tę przepaść. Pan znasz ścieżkę w dół, panie hrabio?*

— *Znam*².

Ось вони позлазили з коней і йдуть навпомацки на берег яру.

— *Musimy się związać, panowie,* — гуде бас гр. Т... — *Pan baron lada dzień otrzyma jakieś polecenia od głównej komendy narodowej*³.

— В імені права стійте! — роздалося нараз перед ними.

— Не важтеся і кроком взад! — загуло за їх плечима.

— Арештуємо вас в імені найяснішого монарха! — почувлося з боків.

Шляхта здеревіла.

— *Panowie, ognia do nich!*⁴ — ревнув граф Т...

Та „panowie“⁵ зі страху не знали, чи живі вони, чи ні. А зрештою, стріляй, а не знати куди.

Граф Т... одначе не чекав на них. Він добув пістолети і, звертаючися до великої чорної маси, що перед ним бовваніла, в найбільшій лютості почастував її двома пострілами.

— *So za djabeł!*⁶ — крикнув, коли чорна маса не стогнала, не падала, але стояла собі спокійно. Регіт круг нього дав йому пізнати, що той „djabeł“⁷, то був високо зрізаний дубовий пень, котрий хоч потерпів від його героїзму, однак же так само не гадав падати, як Польща вставати.

В момент граф почув на собі дужі руки.

— *Poddaję się!*⁸ — крикнув.

— *I my także!*⁹ — заворували всі герої під його командою.

Під час, коли їх селяни роззброювали, розложено вогонь.

— Де пан барон? — питав один жандарм зв'язаного графа Т...

¹ Обережно, панове, тут глибокий яр!

² Найкраще позлазити з коней і пішки [зійти в ту пропасть. Ви знаєте стежку вниз, пане графе?

³ Знаю.

⁴ Ми повинні увихатися, панове, — гуде бас гр. Т... — Пан барон в найближчий час дістане якісь доручення від головної національної команди.

⁵ Панове, стріляйте в них!

⁶ Панове.

⁷ Що за чорт?

⁸ Чорт.

⁹ Здаюся.

¹⁰ І ми також!

Граф Т... гадав спочатку „heroicznie“¹ мовчати, але далі подумав, що коли він вже в руках уряду, ліпше зискає, коли урядові прислужиться, — і видав криївку.

На другий день жандарми зібрали в селі охочих парубків, казали їм узброїтися в сокири та коси, посадили на баронових таки коней і поїхали до знаної нам полянки.

Та там не застали вже нікого. Барон з повстанцями ще вночі відїхав.

Ми оставимо тут наших героїв назавжди. Що вони зробили, яка була судьба повстання в 63 році, — записано в історії. Ми лиш коротко тут скажемо, що граф Т... пересидів цілий рік у в'язниці, потім вернув додому, але вже, як запальний австріяк. Барон Б... зі своїм відділом перейшов заграницю, але там гинуть уже всякі сліди. Мабуть погіб зі своїми „wiałus'ami“², а може ще й донині в сибірських копальнях проклинає свою долю та свій дурний розум, що не сидів дома тихо, але з добра розбрикався та захотів „Польшу будувати“.

А що ж Дозя?

З Дозею ми ще стрінемося при кінці нашої повісти.

VII

ДОВБУШЕВІ СКАРБИ

Ленько, odkриваючи Андрієві своє властиве ім'я (в домі він уходив за Олександра Рожнятовського), знав дуже добре, що виставляється на велику небезпеку. Ану ж но Андрій не буде в нім бачити приятеля, збавителя од того пустого, страшного життя, але вбійника свого батька?.. Та гадка дуже його мучила. Щастям зайшли вище описані сцени, котрі не дозволяли Андрієві розібрати холодно ціле діло, і, що більше, зробили Ленька майже спасителем Андрієвого життя, що мав право на його вдячність.

Та помимо всього того Ленько таки не заспокоївся. Він рішив займати гадки Андрія так, щоб той не мав часу роздумувати докладно про його справу. Крім того старався всякими способами, ніби од несхочу, показати свій вчинок минулого вечора в кориснім світлі, виставити його, як доказ щирої приязні, як небезпеку власного життя і т. д. А по такій розмові переходив нагло саме на найдразливіший момент його життя, на вбивство Петрія. Він клявся, на чім світ стоїть, що його рука чиста од крові, що це його брат небіжчик убив Петрія, і то не хочачи. Тими способами старався задавити в самім зародку недовір'я в Андрієвій душі. Вдалося йому це, хоч не цілковито. „Що ж, — гадав Андрій, — він кляється, що не він убив мого батька. Хто знає, може це й правда! Та доказати того перед судом він не потрафить, тому ж можу його все тримати, мов на прив'язі, на тім питанні. Все він буде бачити

¹ По-геройському.

² С-арими завзятими войовниками.

над собою погрозу, а це знов не дозволить йому одставати од мене, щоб не стягнути на себе мого гніву і — суду кримінального. А зрештою, Христос його там знає, може й на правду він поправився, а на такий спосіб шкода би було, щоб така голова пропала в криміналі. Працюючи враз зі мною, може багато допомогти справі народній. Його останнє нараження себе самого за мене доказує, що він таки ще не зовсім злий чоловік“.

Так роздумував Андрій і вирішив почати діло. За кілька день, упорядкувавши, що було треба дома, вони виїхали разом до Перегинська, щоб навідати Довбушеві скарби.

Андрій на протязі кількох літ свого життя з Дозею рідко коли бував у своєї старої матері. Вона, сирота, все сумувала, все побивалася, що „одного дня стратила мужа й сина“, а коли Андрій вряди-годи завітав в рідну хату, то сама не знала, як його вітати, як приймати, де помістити. Та чимраз більше непокоїв її нужденний зламаний Андрієвий вигляд.

— Що тобі, синку? — питала-допитувала в нього жалібниця-ненька.

— Нічого, мамко, нічого! Трохи нездоров, але це не шкодить. Ви ж знаєте, мені з дитинства так бувало.

— А що ж твоя пані? Чому ніколи не завітає до нас? Чи то у панів такий звичай, що свекруха ніколи не має бачити невістки? — Каже, мамко, що часу не має, господарство те... Але вже я її раз витягну.

— А як же з нею поживаєш, синочку?

— Добре, мамко, чому ні, знаєте, життя все як життя.

— Ой не все, небоже, не все, — говорила мати.

Вона, небога, може й додумувалася, що за червяк точить серце її сина, та не сміла йому того казати, — „бо й що ж би то могло? Це йому лиш жалю більше завдам“.

І от тепер він знов зближався до Перегинська, до рідної хати. Але яка різниця була між його теперішнім настроєм і колишнім! Бачилось, що з відходом Дозі щезла всяка грижа, всякий неспокій з Андрієвої душі. Давня швидкість його мислення і розуміння вертала. Він не дивився вже так сумно й тужно на світ, не говорив таким прибитим голосом, став якийсь веселіший, рішучий і здоровий.

Та в міру того, як вертав його давній спокійний і ясний погляд на речі, вставали в душі його нові підозріння щодо Ленька. Він чув те душею, що зближається до розв'язки тяжкої загадки свого життя, чув, що тепер, в його ріднім селі вага його долі переважить, що тут відкриється йому ясніша дорога в будучність. Та при всім тім йому бачилось, що присутність Ленька якось зв'язує свободний взліт його волі. Якась дивна, йому самому незрозуміла сила, ставила йому перед очі всю хитрість і злобу Ленька, і він уже сам не знав, що робити. „Чи не дурний це та нерозважний крок?“ подумав собі. „Може б ліпше було вертати і бодай одкласти справу на потім?“

Такі гадки мучили його, доки не доїхав до села. Ленько, котрий пильно слідив за кожною зміною виразу Андрієвого лиця, пізнав скоро, що настає рішуча хвиля, що треба вжити всіх способів, щоби удержатися на становищі.

— Андрію, вас запевно знов страшить та гадка, що на мені тяжить ще в суді підозріння за... за... знаєте, вбивство... вашого...

Ленько затявся, не знаю, чи в дійсній, чи в уданій ніжності почуття.

— Про це не турбуйтеся. Ось вам моє слово, що ще нині, після огляду скарбу, поспішу до Болехова, стану сам перед судом і оправдаюся. В моїх руках є докази на те, тому будьте щодо цього зовсім безпечні.

Ленько не осягнув цілковито свою ціль висказаними словами. Замість радості почув Андрій, що його непевність і недовір'я зростає.

— А чи не можна б оглянути скарби аж після судового оправдання? — та гадка засіла на його устах. Але через якесь невияснене змішання, через якусь незнану йому досі несміливість і нерішучість він не виказав її.

Ленько якось передчував ту страшну для нього гадку. Він зачав знов розмовляти з Андрієм, аби звернути його увагу на інші речі, і зробив це так лагідно і вміло, що змучена попередніми гадками фантазія Андрія охоче послідувала Довбушуківі.

Був це робочий день. Петріїха сама була дома. Бляйберг і слуги були в полі при роботі. Не стану тут описувати привітання матері з сином, скажу тільки, що Ленько, дивлячися на безмежну любов, що світилася в очах, пробивалася з кожної риси лиця, з кожного руху Петріїхи, мимовільно згадав свою матір, що так само його любила, котрій він не раз стільки робив гризоти, згадав про її сумне, безнадійне життя і її випадкову страшну смерть, і тяжкий, тяжкий і щирий жаль здавив його груди, прошиб його серце. Щось ніби говорило йому, що матрина мука, материні сльози і нужда тепер впадуть на нього, коли він досягає верху свого щастя, цілі своїх гадок і бажань. Він задривав, але хвилина задуми минула, злий сам на себе махнув рукою і звернувся до Петріїхи.

— Мій приятель, — почав після привітання Андрій до матері, знайомлячи з нею Ленька, — мій приятель (в його дрижачім голосі і заклопотанім лиці видне замішання і внутрішня боротьба, — Петріїха мутно і тускно дивиться на Ленька, без уваги).

— Олександр Рожнятовський, — мило мені пізнати чесну поважну маму такого чесного і розумного чоловіка, як Андрій Петрій.

Тими словами перебив Ленько Андрієву мову і замішання і, схиляючися, поцілував худу спрацьовану руку старої, мимо її отягання.

Андрій з подякою звернув на нього очі. Видно було, що чорні, для Ленька некорисні сумніви звільна уступалися з його душі.

Петріїха почала зараз заходитися, щоби приготувати яку гостину так дорогим гостям. Та Ленькові було це не на руку.

— Ні, — сказав він, — ми тут маємо маленьке діло в селі, скоро вернемо, та тоді вже, що ласка ваша...

— Так, мамко, так, — сказав і Андрій. Але той поспіх Ленька знов якось немило вдарив його підозрілу душу. Він завагався: чи йти, чи не йти?

— Ходім! — сказав Ленько, мов би відповідаючи на невисказане питання його душі, вклонився Петріїсі і взяв його по-приятельськи за руку.

Андрій не оперся — вони пішли.

VIII

СЕНЬКО Й ЛЕНЬКО

— Осягнена ціль моя! Все, що хотів, чого бажав! Тепер я пан, я наказую! — так радів Ленько, вийшовши із тайних печер і розставшись з Андрієм.

Андрій зрадів трохи, коли побачив, як сквапно Ленько збирається до Болехова, щоби виправдатися перед судом і скинути з себе підозріння в убивстві Петрія. Але не до Болехова так квапився Ленько, не оправдання було йому в думці. Квапився він, щоби побачитися зі своїм братом, щоби поділитися з ним радісною новиною, що „все осягнено“. Знав те Ленько дуже добре, що передусім іде тут о поспіх, щоби якнайскорше забезпечити собі посідання тих скарбів, котрих відкриття стоїло так багато труду, нещастя і часу. Без помочі брата годі йому буде самому впоратися, а брата де ж найти так на дорозі? Не знав Ленько, чи брат ще пробуває у Хаїма, чи ні. Коли пробуває, то там би його лиш шукати. Але коли й йому вже пощастило осягнути свою ціль, то що тоді? Тому рішився Ленько, поки поспішить до Хаїма, перешукати знані їм обом криївки в розколинах Чорної гори, надіючися, що тут певно застане Сенька, коли його вже нема на „Подільським роздоріжжю“.

Сонце вже геть схилилося було з півдня. Невеличкі круглі хмари повільно пересувалися по небі, одна за одною оглядаючись, одна другу здоганяючи. Спокійно було на божім світі, відродно і любо було на безмірних кип'ячих життях грудях матері природи. Весело присвистуючи та приспівуючи, п'явся якийсь молодий „паніч“ догори гострими обривами Чорної гори. Бачили його здалека пастухи і втікали, хрестячися і кричучи: „Це нечистий, пек би йому! Адить, червоною гарасівкою¹ підв'язаний! Та й як сатана проклятий посмів на ясне сонечко вилазити? Адить, як оглядається! Та й як його святий Михайло громом не поб'є?..“

Ленько чув здалека той крик, бачив утікаючих. Пізнав він ту причину, осміхнувся та й пнеться далі.

¹ Червона стьожка.

— Панич пропав! Та й ніхто й не бачив, де й коли. Ігій на тебе, сатано. Провалився, поганець, крізь землю, — цураха б йому! Ов, щось буде лихе, коли туди поганин волочиться, та й то в білий день! Певно обзирає якесь погане місце!

Так гуторили старші пастухи, щоб заспокоїти малих, поляканих хлоп'ят. А Ленько тим часом протискався, звинний як куна, тісною щілиною вглиб розпуклої скали, де була давня криївка обох братів. Щілина щораз ставала тісніша, висяче над нею каміння закривало сонце. Вічна тінь і вічний холод віяв із глибини тої ями. Нараз камінні стіни ніби розступилися, крізь тісну шкалубину продерся різкий жовтий промінь світла, і при тім світлі побачив Ленько, що серед печери сидів його брат Сенько, ще в одержі дурнуватоного Прокопа, підкріплявся хлібом і часником.

— Дай боже час добрий! — гукнув Ленько.

Сенько аж підскочив зі страху. Хліб став йому комком в горлі. Не міг, сарака¹, і слова вимовити.

— Ну, що ж ти, Сеньку, не пізнаєш мене? — заговорив Ленько.

— Ах, то ти! Ну, як же ж ся маєш? Давно ми не бачилися!

— Нічого, нічого! — одказав Ленько.

Брати обнялися щиро.

— А що, Сеньку? Як Невеличкий?

— О, Невеличкий безпечний! Вже нам певно не перебаранчатиме.

— Ну, або що з ним?

— Спікся, брате, на шкварок!

— Як наша небіжка мама! — доказав Ленько і зідхнув.

— А що ж ти, Леню?

— Все добре! Наша взяла. Ми панами, скарби в наших руках, лиш треба звинутися, щастя за ноги вхопити!

Сенько аж остовпів на ті слова з превеликої радості. Він прожогом кинувся на шию Ленькові і обцілував його не раз та й не десять.

— Ну, ну, досить того! — говорив Ленько. — Ще мене задушиш, пусти! Тут не час ще цілуватися; робота чекає.

— Ах, братчику сердешний, а я тут жду та й гадаю: певно десь вже мого Леня повезли скованого! О, але ти не з таківських птахів гнізда!

— Ну, ну, досить тої втіхи, до роботи!

— Розкажуй, сердешний, розкажуй! Ти тепер пан, я слуга твій!

Було це якогось другого дня, раною порою. Через поле навпростець йшов до Перегинська Іванко, сумний, змучений, збіджений. І знов не вдалося йому вислідити і під суд віддати вбивців Петрія, і знов чекала його нова праця, а хто знає, чи не даремна праця вишукувати наново їх слід.

¹ Сарака — бідолаха.

Занятий тими гадками, Іванко й не зчувся, як опинився біля стіп Чорної гори, на краю висхлого і „козульками“¹ сточеного ліска. Здивований, оглянувся круг себе, не знаючи, відки він тут взявся. Та ще більше було його здивування, коли високо на обривистім схилі Чорної гори побачив двох людей, що обережно просува-лися поміж камінням, згорблені, несучи, як бачилося, щось не аби-яке тяжке. Він став за дерево, відки міг докладно їх оглянути, а сам не був видний для них. Довго дивився він за ними. Ясний світ сонця час од часу освічував їх докладно, коли показувалися з розпадин. Передом ішов якийсь ніби панич, а за ним ніби дідок, ніби слуга. Іванко пізнав обох.

— Це вони, це вони! — мало не крикнув з радості. — Поможи, господи, хоч тепер їх дістати!

І Іванко скочив прудко і сховався у вісці. Зашелестіли ко-лоски і подалися під його ногами. Небавом опинився на стежці і скулений, задиханий, щосили пігнав у село.

Минуло кілька день. Була свята неділя. Полудень. Сонце жарить, збирається на бурю. Далекий грім гуде, грохотить і перели-вається між розпалинами сірих скал. Біля стіп Чорної гори, в ліску сидять наші знайомі, Довбушуки. Вони тяжко дихають, мов після великої втоми. Не говорять нічого довгу хвилю. Аж десь-колись обзивається Сенько.

— А що, Леню, богу дякувати, ми впоралися.

Ленько мовчить.

— Ну, як же гадаєш, куди нам тепер дорога стелиться?

— В Молдавію, там найбезпечніше, а відтам маршируємо, куди вольна воля.

Сенько не перечив; на знак згоди стис брата за руку.

— А де ж твоя придбанина? — запитав Ленька.

— Там коло пожарища, безпечно захищена, не бійся. Будемо туди йти, то й заберемо. О, не бійся, на перший початок стане.

— Ну, і я гадаю, що так буде.

— Коли ж рушаємо?

— Зараз, лиш трохи спочинемо. Знаєш, мене щось сон ломить. Де ж бо, такий час і ока не прижмурити! Ляжу хіба та засну на хвильку, а потім як стій у дорогу.

Та не вспів ще Ленько лягти порядно на землю, коли почувся ззаду нього кроки. Сухий лом затріщав. Він озирнувся й одебелів. З усіх сторін, од поля, з обох боків ліска, ступають люди гро-мадно, озброєні в стрільби, ціпи і вила, ідуть просто до нього. Побачив він між ними і блискучі багнети жандармських гверів, по-бачив і збіджене лице Іванка, і сам не знав, що з ним діється.

— В імені права! — загуло з-поміж громади, — ви, Олександрє і Семене Довбушуки, піддайтеся і не важтеся поступити кроком з місця! В противнім разі не надійтеся пощади!

¹ Жучками, Серамбух; козулька — здрібніле від козуля.

Обидва брати зірвалися на рівні ноги, почувши ті грізні слова.
— В імені права! В імені права! — лепетав бездушно Сенько, водячи кругом блудними очима.

А люди і жандарми все зближаються, все тісніше оточують злочинців. Їх лица грізні, як лице загніваної судби.

— В імені права! — повторяв Сенько і почав дзвонити зубами, мов на морозі, почав трястися, мов у лихорадці.

Нараз розлягся йому над вухом голос Ленька:

— Утікаймо!

Дійсно, Ленько за той час здужав одзискати хоч почасти давню свою притомність і, шарпнувши сильно брата за руку, пустився стрілою туди, де ще не обступили їх грізні гонителі.

Лом затріщав, крик селян і жандармів затряс повітря, а тому крикові одповів в далечині грізний гудячий голос грому, мов голос справедливості, що настагає винуватих і не допустить їх втекти од заслуженої кари.

Коли б лявіни котилися горі горою, коли б ріки бурлили горі скалами, я прирівняв би до них утікаючих Довбушуків. Звинні, мов дикі кози, прудкі, мов пантери, вони спиналися горі скалистими щербатами, перескакували пропадисті розсілини, чіплялися гострих зубців і бігли тим способом все далі і далі вгору. Під їх ногами викришувалися кусні скал, обсипався мілкий пісок і шутер¹, обривалися щербаті кінці каміння, але вони, здавалося, і не бачили того. Вони гнали в безумнім, бездумнім одчаю, самі не знаючи, чого й куди. Не думали про те, щоби скритися, спастися, не думали ні про що — одно-однісіньке слово: „Утікаймо!“ змінило їх в бездушні машини, що працюють без упину, і самі не знаючи про ціль своєї праці. Так утікали наші Довбушуки, а за ними, мов тяжка лявіна, з криком і ревом летіла ціла громада людей. Той крик ще більше їх полошив, ще більш однімав у них застановлення, понукуючи їх заразом до тим скорішого і одчайнішого бігу.

— Стійте! — роздавалося за ними час од часу. Та Довбушуки не слухали, не чули того крику.

— Вогню за ними! Паліть! — розлягся голос жандарма. Кілька пострілів загрохотіло. Сенько, досягнений на скаку кулею, дригнув лише і без голосу, мов блискавиця, щез у глибокій скальній розпаліні.

За хвилию надбігли люди на те місце і підняли з дна розпаліни кривавого бездушного трупа.

— А то його хтось поцілів! У саме серце! Ані пікнув, небо-рачисько!

Ленько чув постріли і задрижав також. Вони обездушили його дорешти. Не спостеріг він смерті брата, не бачив пропастей і обривів перед собою. Він пересаджував їх без мислі, як рівчачи

¹ Шутер — дрібне каміння.

коло дороги. Та ось вже вершина Чорної гори, ось та висока, скальна іглиця, що глибоко врізується аж у синє небо. Якоюсь нелюдською, непоясненою натугою і зручністю Ленько вдерся на самий вершечок. Але тут став. Вище не було куди. Так, як всі божевільні, він не був в стані змінити одностайного способу дії, не був в стані злізти в долину і став. Його блудне око непевно сковзалося по речах, що були довкола нього. Його груди дихали тяжко, з рук і ніг капала кров, з лица цілковито щез той вираз спокійної, рахуючої хитрости, котра його раніш цікувала. Якийсь звірський неспокій, якесь шматування всіх його душевних сил, — ось що відбивалося на його лиці.

Нараз Ленько схилювався вниз. Люди, що те бачили, крикнули з тривоги. Ленько усміхнувся, але так глухо, так відразливо, як може усміхалася б скотина, коли б могла усміхатися, а усміхаються серед страшних болів божевільні.

Та Ленько не без причини схилювався в діл, не без причини усміхався. На кілька кроків нижче себе, в темній скальній щілині побачив він лице Андрія, смертельно бліде з переляку і тривоги.

Не знати, з якої причини не згадував Іванко і словом Андрієві, ані Бляйбергові, ані Петрієсі про те, що одкрив пристановок Довбушуків. Сам він зібрав людей з села, із сусіднього містечка прикликав жандармів, обставив людьми Чорну гору, а потім зручно вислідив Довбушуків у лісі. Аж коли вже почалася страшна гонитва, дізнався Андрій про цілу річ. Якесь дивне передчуття оволоділо ним. Він, не кажучи й слова, поспішив до Довбушевої скарбниці. Ніхто не в силі описати його зачудування, коли побачив скарбницю зовсім порожню. Йому ясна стала ціла річ: Довбушуки переховали скарби! Він погнав знаним хідником на верх Чорної гори, чи не вдасться йому дізнатися дечого від Довбушуків.

По хвилі бездушного остовпіння пізнав його Ленько. Зміненим, дитячим голосом пролепетав він:

— А що? Нема! Пусто? Хі, хі, хі! Ходи, ходи, я тобі покажу! Я знаю, покажу тобі.

І, мовлячи те, Ленько простяг руку до Андрія, перехилився і, стративши рівновагу, звалився в пропасть.

Один-однісінький зойк, потім страшний хряск костей і тихо.

ІХ

КІНЕЦЬ — ПОЧАТОК

Було це дня 25 липня 1866 р.

Днина була ясна і погідна, жарило страшно, а серед розпалених мурів Львова, по тісних вулицях спека була не до знесення. Перейджаючи, фіякри і повози вибивали клубами куряву, не менше як і, переходячи, дами широкими кринолінами.

Невесело з звичайною задумливістю стояли мури Народного дому серед тої спеки. Невесело спинався на їх вершині „золочений“ лев догори. Скучно й тяжко було на світі, не знати чи в наслідок спеки, чи чого іншого.

На Трибунальським пляцу перед Народнім домом крутиться якась жінка, пильно поглядаючи на браму Народного дому. Вираз її лиця показує, що жде когось з найбільшою нетерпеливістю. Її одяга пошарпана і давно зношена каже в ній догадуватися жінку досить низького стану, якоїсь ніби міщанки, ніби жебрачки. Але в її лиці кілька сміливих і аристократичних рис, хоч пригнічених і поламаних нуждою і терпіннями, свідчать, що не таке було спочатку її призначення, що не в такім стані вона родилася. Її вік можна числити на тридцять кілька років, хоч в нужденнім уборі і зламана нуждою подобає на далеко старшу жінку.

Слідячи пильно за всіма проходимими попри Народній дім, звернула увагу на двох панів, котрі, розмовляючи між собою, од кількох хвилин проходилися взад і вперед попри Народній дім. Один з них був високий, плечистий брюнет, літ може тридцяти п'яти, порядно одітий, з лицем таким щирим і одвертим, яким одзначається українець¹. Другий, нижчий од нього, з лицем трохи заклопотаним, з кількома зморшками на чолі і кількома сивими волосками над вилицями, розмовляв живо й голосно, жестикулюючи руками, і давав підставу здогадові, що належить до того, так характерного і завжди позначеного типу учительського.

Це були наші два знайомі: Баранович, окружний суддя з Болева, і Олександр Д., учитель при Дрогобицькій гімназії.

— Так, бачиться, нас нема більше, лиш два? — сказав сумно Олександр.

— Нема, лиш не знаю, де Петрій, чому не приходить. Ану, може і він не прийде.

— Ей, Андрій мав би не приїхати? О, того не кажи! Та же йому на тім з'їзді найбільше залежало. Але, господи милосердний, вухам своїм не вірю, як почнеш оповідати, що той бідолаха натерпівся за ті літа!

— Ой, що натерпівся, то й але! — підтвердив Баранович. — Я дещо чув так од людей, ну, але не хотів поняти віри, аж колись, як він мені почав сам оповідати, то аж волосся встало на голові!

— А що ж ті скарби Довбушеві, віднайшлися?

— Ні, пропали, як камінь у воду!

Обидва товариші так були заняті своєю розмовою, що й не спостерегли наближення двох мужчин. Та тим більше звернула на них увагу незнана жінка на Трибунальським пляцу. Її лице заясніло якоюсь утіхою, і, бачилось, в її серці велася страшна боротьба: чи йти просто назустріч двом проходим, чи задержатися і слідити їх очима. Вкінці друга гадка побідила, вона стала.

Прихожі мужчины — були то селяни в одязі, який носять бойки

стрийських і станіславівських околиць. Короткі сердаки, вишивані червоною і синьою волічкою сорочки, кресані¹ чорні і ходаки, — от і цілий їх костюм. Один із них був уже старий, ішов поволі, опираючися на палицю. Його довге, сиве волосся спадало на плечі, а очі світилися мутним, хвилями живішим блиском. Другий, молодший, з видними на лиці слідами гризоти й неспокою, однак міцний тілом, середнього росту і з дуже приємним лицем.

Селяни підійшли до розмовляючих товаришів, а молодший одізвався нараз:

— Слава Ісусу Христу!

— Слава навіки! — одповіли бесідники і обернулися. — Чого хочете, люди добрі? — додав Баранович, думаючи, що може питають дороги або чого.

— Андрійко! — крикнув нараз Олександр і кинувся в обійми молодшому із прихожих. Христе-господи, а тобі що прийшло до голови! Хто би тебе пізнав у такім строю! Ну, дивіться, дивіться, я й не думав!.. Постій же, хай тебе огляну!..

Олександр не міг натішитися своїм давнім приятелем, знов зачав з ним обніматися.

— Та лиш ж уже й мені трохи того Андрійка, чи Андрухи, чи як йо о там його сусіди тепер кличуть! — жартував Баранович.

Старий селянин за той час стояв недвижно, не говорячи нічого, на боці, і оглядав мури Народного дому.

Після привітання взяв Андрій старця за руку і сказав:

— Панове товариші, мій найщиріший приятель і порадник — Олекса Довбушук.

Обидва товариші Андрія аж здригнули з зачудування і жаху. Їх лица покрила блідість, очі, широко отворені, вдивлялися в старця, що, вклонившись їм поважно, стояв і далі німий і недвижний, мов би якийсь гість із другого світа.

— Олекса Довбушук? — повторили машинально товариші.

Андрій усміхнувся і кількома словами вияснив цілу річ.

Це був Ізаак Бляйберг.

Кількома словами розкажу його історію.

Після катастрофи в Жидачеві і смерті Петрія, осів він в домі Петріїхи. Страшні пригоди, котрі пережив, зламали, бачилось, цілу його душевну і фізичну силу. Він довго лежав хворий, а коли видужав, став такий якийсь не свій, такий розсіяний і маломовний, що Петріїсі приходило в голову, чи не зійшов з ума. Та поволі приходив Ізаак до себе. Його сильна природа почала брати верх над недугою, а недостаток газди в хаті в Петріїхи подав йому спосібність почати знов діяльне життя, котре найскоріше могло приглушити в нім ненажерливого червяка: жаль за втраченим життям. Він перебрався по-селянському і зайнявся широко газдівством. Немало трудностей стояло йому перемогти антипатію перегинських селян до себе, як до єврея, та небагом рознеслася вість, що він

¹ Перед словом „українець“ пропущено слово „тільки“.

¹ Бриль.

не єврей, а син ославленого Довбуша, і антипатія перемінилася в рід поважання, змішаного з якоюсь таємничою боязкістю. Тут належить також згадати, що Бляйберг по недовгим часі свого перебування в Перегинську почав часто ходити в Гошівський монастир, де вкінці по двох літах і охрестився, прийнявши ім'я свого батька: Олекса. Після того зайшла значна і видима зміна в характері Бляйберга. Він почав читати побожні книги, життя святих, і почав чимраз більше нахилитися до містицизму.

Після втрати Довбушевих скарбів і смерті Довбушуків продав Андрій свій дім в К. і перенісся до Перегинська, щоб жити коло матері. Тут заприятелював з Бляйбергом, котрий не переставав ніколи впоювати в нього те переконання, що це божа воля і божа справедливість не допустила, щоби ті гроші, набуті слізьми, убивствами і грабунком, помогли до досягнення такої святої великої цілі, як піднесення бідного народу. „Не Довбушевими грішми, — говорив він, — а власними силами, власним пожертвуванням, власною працею треба двигати нам той народ, і лиш таке діло поблагословить бог!“ І дійсно, — та гадка чимраз більше заспокоювала Андрія. Почав він тепер чимраз ясніше розуміти належний спосіб дії. З'їзд товаришів шкільних у Львові мав послужити до позискання перших членів майбутнього товариства, котре мало би обняти всі сили, спосібні до праці для народу.

— Де ж решта наших шкільних товаришів? — запитав, сумніючи, Андрій.

— Пропали! — була відповідь.

— Боже милосерний, із двадцятип'яти лиш три нас осталося! — зідхнув Олександр.

— А для народа не двадцять, а тисячі пропадають! — відізався Олекса-Ізаак.

Баранович і Олександр чудно поглянули на нього.

Андрій перервав їх зачудування і сказав:

— Панове товариші! Не так ми з'їхались, як надіялися! Нехай же бодай ціль нашого з'їзду нагородить те, що нас так мало. Мій приятель, Олекса, скаже вам, яка та ціль, а я думаю, що й ви не будете од того.

Очі обох товаришів звернулися до Бляйберга з виразом цікавості й заінтересування.

— Панове, ходімо ми відси! — сказав той коротко. — Мені тут страшно! Я боюсь он того лева позолоченого!

І Бляйберг пустився йти. Слова його дивно вплинули на слухачів.

Вони поспішили за ним.

— Так, панове, — говорив старець, йдучи до Високого Замку, я боюся того лева і тої скали, що там стоїть на тім „Народнім домі“. Той лев пригадує мені хижість і лютість наших давніх князів, що утискали наш народ і котрих пам'ять ви, рідні діти того народу, позолотили фалшивим блиском! Я боюся дивитися на ту скалу біля стіп лева, бо вона пригадує мені темноту

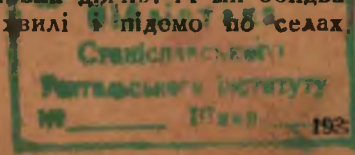
народу, із котрої користали його князі-грабіжники, вона пригадує мені впертість і безсердечність теперішніх його проводирів, що її там виставили, як знак своєї влади. Ні, панове, не лев і скала наша жоругов, — наша жоругов плуг і книга! Плуг — то наша сила, книга, просвіта — то наша будучність!

Наші чотири знайомі пішли на Високий Замок. Коли Олекса замовк, ішли всі в глибокій задумі. Чи думали вони про містичні і екзальтовані слова Олекси, чи про що інше, бог їх знає. Та то певно, що нікотрий із них не завважив, що на кілька кроків за ними поступала незнана жінка із Трибунальського пляцу.

Вийшли на вершину замкової гори. На її споків¹, коло муру княжого замку, лежав повалений на землю камінний лев. Всі одідхнули свobodно чистим повітрям, поглянули на широкий краєвид, аж накінець всіх очі спинилися на Олексі Довбушуку. Його сиве волосся повівало з вітром, очі грали незвичайним блиском.

— Панове, — почав він, — коли ось перед хвилею ваші очі блукали понад тим широким обрієм, читав я на ваших лицях виклик: пречудовий край! Але коли б ви зійшли з гори і вступили під стріхи тих хат, вступили в ті села, заговорили з людьми, що в них живуть, і побачили й самі їхнє життя, ви б певно сказали: нещасний край! Панове, я й Петрій, ми пішки йшли тими селами, дивилися на все своїми очима, а серце в нас досі болить. Невольа, страшна невольа, „робота єгипетська“ гвітить той народ! Невольа його закон, котрого злодушні люди вживають проти нього, невольа його нужда й недостаток, невольа його гризота сердешна, невольа його єврей-лихвар і корчма, невольа його його темнота, невольа його навіть те слово, про котре кажуть, що воно — „слово боже“, закон любови і свободи! Все встає проти нього, що мало би йому помагати, все гордує ним, що мало би перед ним коритися! Нещасний край, нещасний народ! І плакали ми не раз, глядячи на нього, слухаючи його бесіду. І оглядалися ми за поміччю для нього, та надармо. Його проводирі, це та скала, що тяжить над „Народнім домом“, а нема Мойсея, котрий би із тої скали видобув живущу, цілющу воду! Панове, мое серце горить, що нас нині на те зібрала господня ласка, щоб ми положили підвалину до нового „Народного дому“, не будованого на скалі і камені, але в серцях тисячів! Мало нас, то правда, але чи для того і нам пропадати, як пропадають многі. Ні, панове! Під нами руїни сумної нашої минувшости! Над нами ясне небо, образ ліпшої, яснішої будучности! А круг нас той „prechудовий — нещасний край“, поле нашої роботи! На тім місці, панове, нині присягніть, що посвятите всі свої сили, щоб не лиш самі робили, скільки можна, для піднесення цього народу, але й щоб збирати для нього щораз більше нових діячів! А ми обидва присягаємо вам, що не спочинемо й хвилі підємо по селах

¹ Споків — схил, спад.

живим словом покріплити бідних братів в нужді і розносити між них науку і світло! Не спочинемо, коли бог життя продовжить, аж заложених буде тисяча читалень, зав'язаних тисяча товариств тверезости, збудованих тисяча шкіл і шпихлірів громадських, аж тисяча євреїв - лихварів та орендарів опустить наш край. А тоді пустить поклик і закличте нових діячів, тоді почисліть сили і побачите, що діло наше сильніше, як діло тих, що тут панували і вмерли!

Всі кинулися обнімати один одного, всі присягли, як один.

А коли сходили із замкової гори, кинулася якась незнана жінка до ніг Андрієві, заходячися плачем і хлипаючи:

— Андрійку, прости мене!

Андрій пізнав Дозю, свою жінку. Він підняв її з землі і, нахилиючися до неї, шепотів:

— Прощаю, прощаю!

Вона встала врадувана. А Андрій підвів очі до неба і зідхнув. Чи це була вдячність господу, що вернув йому жінку, чи резигнація, з якою береться на плечі тягар, котрого ми вже не надіялися більше двигати, — того не скажу.

Тут уривається моя повість. Та вона тут не кінчиться. Що було досі, то був лиш пролог до властивої повісти, лиш казка перед історією, лиш пригравка до пісні. Історія праці і пожертвування, може не така романтична, але настільки інтересніша і повчательніша од історії страждання, наскільки тяжче життя живеться, як казка кажеться.

ПЕРША ПОВІСТЬ ІВАНА ФРАНКА

ВСТУП

Два рази працював Іван Франко над першою своєю повістю „Петрії і Довбушуки“: в першому й останньому періодах своєї літературної діяльності. Перший раз в роках 1875—1876, правдоподібно в останній класі гімназії під час канікул та в першому й другому році своїх університетських студій, коли йому було 19-20 років. Повість друкувалася в студентському журналі „Друг“ у Львові. Журнал був органом студентського товариства „Академическій Кругок“. Автор надіслав її на літературний конкурс, що його оголосила редакція того журналу 1875 року¹. Правдоподібно на конкурс подав тільки першу частину всієї повісті. Сам він заявив пізніше (1912 року), що писав її для заробітку, але гонорар був невеликий навіть на тодішні часи². Повість складалася з трьох частин. Письменник підписував її псевдонімом Джеджалик. Після видруккування в „Друзі“ про неї майже забули. На протязі 32 років про неї писав тільки професор О. Огоновський у своїй історії літератури. Знали її тільки ті, хто цікавився творчістю Франка, мали її в себе тільки бібліофіли, що переховували в своїх книжкових шафах комплект „Друга“.

Тільки 1908 року до Івана Франка звернувся Василь Сімович, тоді вчитель у Чернівцях, і просив дозволу передрукувати „Петрії і Довбушуків“ у „Бібліотеці для молоді“, що він видавав її в буковинській столиці. Франко погодився приготувати нове видання повісті. Це було під час його хвороби, що часом виявлялася сильніше, часом менше. Однак весь час письменник не міг писати власною рукою. Не диво, що робота над повістю йшла дуже поволі. Розпочав її автор 1909 року і закінчив 1912³. Наступного року, коли святковано 40-річний ювілей письменницької роботи І. Франка, вийшло друком друге видання повісті, значно змінене й перероблене. Воно мало вже тільки дві частини. Значно змінився зміст, мова, правопис. Однак глибокої проробки автор уже не міг дати, його хвороба розвивалася. Доказів цього багато. Та доволі переглянути післяслово (Post scriptum) до цієї повісті, чотири сторінки друку, що їх писав Франко від 10 до 12 листопада 1912 року, щоб наглядно про те переконатися. Він каже, що В. Сімович звернувся до нього „в часі, коли мене (Франка—Р. З.) постигло нещастя чи щастя у безвладнення моїх (Франкових—Р. З.) рук“⁴. Трохи далі додає: „Мушу завва-

¹ „Друг“, 1875. Стор. 439—440, 176. („Конкурс“ і „Новинки“).

² Франко І.—Твори, т. X., „Петрії і Довбушуки“. Видання „Руху“. Харків, 1928 р. Стор. 247. Post scriptum.

³ Там же. Стор. 248, 251.

⁴ Там же. Стор. 247.

жити ще, що дещо в моїй першій повісті мало значення як прочуття будучих течій у нашій суспільності. Опис того, як Невеличкий вилазить на стрімку скелю в Розгірчу, можна вважати прочуттям того замишування до гімнастики та туристики, яке проявилось серед галицько-української суспільності ще при кінці минулого століття¹.

Цих виписок доволі. З них стане кожному ясно, який був тоді стан здоров'я письменника. Через те й переробка вийшла хоч і цінна в окремих випадках і щодо окремих епізодів, але в цілому невдала. Автор не мав сили продумати справу, зямати всі пороблені зміни і провести їх послідовно в повісті. Крім того ідеологічне настановлення з народницького зробилося в другій редакції буржуазним. Та докладніше про це скажемо далі.

II

ПЕРШИЙ ПЕРІОД ЛІТЕРАТУРНОЇ РОБОТИ І. ФРАНКА

„Петрії і Довбушуки“ належать до першого періоду творчості І. Франка. Це видатний твір того періоду. Через те, що автор писав його частинами в міру того, як „Друг“ друкував його — та що друкування тягнулося довго, — на повісті яскраво відбилася основна зміна соціально-політичних поглядів її автора. Повість є одночасно переходом до наступного періоду творчості І. Франка, періоду високого шідьому соціальної свідомості й революційного запалу письменника. Насамперед закінчення повісти мінняється сильно як соціально-політичним його змістом, так і формою, що, зрештою, вже давно відначила критика. Ці зміни змісту й форми є в органічному зв'язку між собою. Вони відбуваються під впливом тих самих причинств самих соціально-політичних рухів і течій і цілком залежать од них.

Перший період творчості Франка тривав від 1870-1871 до 1876 року. За прикладом свого старшого товариша по гімназії Сідора Пасичинського і за проводом учителів Івана Верхратського² та Юл. Турчинського³ почав І. Франко писати вірші, коли був у четвертій класі гімназії в Дрогобичі⁴, себто від 1870-1871 року. Закінчився перший період 1876 року, коли ще Франко дописував останні розділи повісти „Петрії і Довбушуки“. Правдоподібно це було під час канікул улітку⁵. Письменник став ідеологом біднішого селянства. Він захопився поглядами соці-

¹ Франко І. — Твори, т. X. „Петрії і Довбушуки“. Вид. „Руху“. Харків, 1928 р. Стор. 250. Post scriptum.

² Верхратський Іван Григорійович (1846—1919—29. XI) природознавець, написав низку підручників, творець природознавчої термінології української. Писав також про західньоукраїнські діалекти. (Див. про нього „Україна“ 1924, кн. 3. Стор. 181).

³ Турчинський Юлій, поляк, автор історичних драм і казки „Чорнобровець“ та критичних розглядів творчості А. Міцквіча. Був опісля директором учительської семінарії (середньої фахової школи) в м. Станиславові. Після переходу на пенсію досить довго ще жив у Львові. Не любив українців та української мови. Називав її „мовою пияків“ (п'яниць). (Див. „Друг“. Львів, 1876 р. Стор. 285-6).

⁴ Франко І. — Твори, т. X. Вид. „Рух“. Передмова. Стор. 5. — Ця передмова не виявляє ніяких ознак психічної хвороби, написана одного дня (31 жовтня 1910 року у Львові), не має зайвих відхилень та міркувань, уся скерована на вияснення першого (передсоціалістичного) періоду творчості автора, писана коротко, згущено; вона повна змісту. Через те вважаю, що її написано в часі перерви хвороби (lucidum intervallum), і що вона може бути за надійне джерело.

⁵ Див. примітки до цього тому творів Ів. Франка.

лістичного народництва і сприйняв думки М. Драгоманова, висказані в „листах“ до редакції „Друга“. Під впливом цього всього став змінюватися зміст повісти і її мова. Франко почав переходити до наступного періоду свого розвитку, коли він став соціалістом і революційним письменником, закликаючи до класової боротьби і яскраво малював ту боротьбу.

Щоб так, як треба, зорієнтуватися в генезі повісти „Петрії і Довбушуки“, треба наперед загально розглянути, що читав Франко в гімназії, бо сама повість виникла власне не так із життя, як з лектури письменника. Літературний критик М. Євшан коротко і влучно характеризує начитаність молодого Франка в першому періоді його літературного розвитку ось так: „Молодий автор — каже він — далекий був від усяких доктрин, давав впливати на себе всяким авторам і читав їх без розбору. Шекспір, Шіллер, Гете, Кальопфшток, Красицький, Євжен Сі, Коцебу, Краєїнський, Словацький, Міцквіч, Авербах, Діккенс, Гайне, Ждан Поль, Віктор Гюго, Гомер, Тацит, — а попри те все біжуча українська література й польська¹ — оце його тодішній світ. Те все зробило Франка начитаним, — але орієнтації (підкр. М. Є.) не давало, ані не вплинуло на вироблення літературного смаку“². Про свою лектуру в гімназії каже сам поет, що він поперечитував класичні твори світового письменства, а також і українських письменників: Стороженка, Марка Вовчка, Куліша, Руданського, Мирного та інших³. Кобзаря вивчив напам'ять.

Що ж написав Франко в цьому періоді своєї творчості? Яке серед того становище його повісти „Петрії і Довбушуки“?

Перший вірш молоденького поета присвячений пам'яті його батька, Якова Другий вірш описував зиму. Це була тема шкільної вправи з української мови, що її поганаенько вчив природник і знавець української мови, вчитель Іван Верхратський. Стільки пригадував собі І. Франко про свою літературну творчість у 4-ій класі гімназії⁴. В дальших чотирьох класах гімназії він писав досить багато і віршами і прозою. Віршами переповів початкову легендарну історію Риму до часів Туллія Гостілія. Переклав цілий Короледевський рукопис та частину книги Йова. Зладив переклад „Антигони“ та „Електри“ Софокла; останній з польського перекладу Малецького. „Електру“ надіслав опісля (1875 року) на конкурс у журнал „Друг“. Переклав кілька пісень Нібелюнгів, дві пісні Одиссеї, кілька глав Ісаї, два перші акти „Уривля Акости“ Гуцкова. Написав також невеличку комедію та одно оповідання, невідомо з яким змістом і заголовками. Почав писати віршами драму „Славою“, що була основана на мотивах Короледевського рукопису. Ліричних віршів назбиралося за той час досить багато, але автор спалив їх пізніше. Дещо з тих віршів видрукував журнал „Друг“ 1874 й 1875 року. 1914 року видав Франко ці поезії в збірці „Із літ моєї молодості“.

Докладніше датовані такі твори молодого письменника з того самого часу: мабуть у п'ятій або шостій класі гімназії (себто в роках 1871 до 1873) написана польською мовою віршами драма „Югурта“, як шкільна вправа з польської мови для вчителя Петра Париляка. Тоді ж написаний німецькою мовою віршами уривок з драми

¹ Треба додати: і німецька — Р. З.

² Євшан М. — Іван Франко. Літературно-науковий вісник. 1913 р., т. LXIII, книжка IX, за вересень. Стор. 271—272.

³ Франко І. — В поті чола. Стор. VIII. — Порівн. С. Єфремов. — Іван Франко. „Слово“. Київ, 1926 р. Стор. 33—34.

⁴ Франко І. — Твори, т. X. Передмова. Стор. 5.

„Ромул і Рем“, як шкільна вправа з німецької мови для вчителя Рішки. В сьомій класі (1873—1874 р.) Франко склав по-українському прозою досить велике оповідання з селянського життя, як шкільну вправу з української мови для вчителя Ксенофонта Охримовича. Рукопис цього оповідання був у письменника Осипа Маковоя. Значить, тепер він повинен бути в його архіві, що переховується в м. Бережанах у Західній Україні у його дружини Ольги. Варто було б видрукувати це оповідання, бо воно дало б докладніший погляд на розвиток селянської тематики у Франка. Крім того, в тому ж часі він склав кілька „драматичних плянів“. У сьомій та восьмій класі гімназії (1873—1875 р.) написав українською мовою гексаметром поему „Пани Туркули“. Вона в своїй основі тематично подібна до поеми Ю. Словацького „Ян Белецькі“, але дійсно була основана на усній традиції рідного села письменника, присілка Слободи біля села Нагуевич. В поемі Франка оповідається, що через зраду одного шляхтича Туркула татари здобули і зруйнували замок цих панів, що стояв на тій горі, де тепер розмістилися хати присілка Слободи. У восьмій класі (1874—1875 року) склав драму „Два князі на один престол“ і надіслав її на літературний конкурс у журнал „Друг“. Її виставили аматори студенти 1876 року в переробці Михайла Вагилевича¹.

Цей перший період творчості письменника характеризують літературні критики неоднаково. М. Євшан пише про ті часи: „Наперед Франко-Джеджалик (підкр. М. Є.) ембріон того Франка, якого ми привикли бачити... Джеджаликом... (він) прийшов до Львова по скінченню гімназії і писав під тим псевдонімом кілька літ... Се була праця без свідомости дальшої своєї цілі, без системи, — тому так мало оригінальна й продуктивна в вищій вартості“. „В результаті — тогочасна літературна продукція Джеджалика не виділялася нічим понад пересічний ступень тодішнього літературного життя й смаку, і творча думка зовсім не шукала собі своєї дороги, а йшла з руслом, приновлювалася неначе до обставин...“².

Ліричні поезії молодого Франка в ці часи визначаються сумовитим настроєм. У них прирівнює себе поет до „пізнього цвітіння“, що „завядає“, нарікає, що „душа болять“, „сумна душа“, „жар палить“, „життя поникло“, немає йому „спокою“, він „сирота“. А. Музичка вважає за причини того настрою вплив селянських пісень. з одного боку, і літературний напрям сантиментального естетизму, що панував тоді в українській поезії Західньої України — з другого боку³.

Щоб докладніше розібратися в тематиці Франкових творів та їхній соціально-політичній базі, треба коротко розглянути суспільні течії серед українців у Західній Україні того часу.

Панівний соціально-політичний і культурний напрям серед української інтелігенції на Західній Україні того часу був — московіфільський. Багато менше впливу й сили мали тоді народовці. Московіфи визначалися аристократизмом, погордою до селянина, старалися віддалитися від нього на скільки тільки можна. Ідеалом їх в сучасності була царська Росія, а в минулому князівсько-боярський устрій. Про це писав Остап Терлецький в „Правді“ 1874 року: „Московіфи... звернули свої очі з несказанною симпатією у князівський період української історії... Та й ще показували на нього народів, як на образ найбільшої слави і щастя народного,

¹ Франко І.—Твори, т. X. Передмова. Стор. 5—7. „Друг“, 1875. Стор. 440.

² Євшан М.—Іван Франко, 1. с. Стор. 271.

³ Музичка А.—Шляхи поетичної творчості Івана Франка. ДВУ. Одеса, 1927 р. Стор. 9—10.

як на найкращий темат (тему — Р. З.) до згадування славної бувальщини“¹. Вони старалися не вживати української мови, як мови „пастухів і свинопасів“. Через те домішували до української мови багато російських та польських і церковно-слов'янських слів. Головна маса московіфілів складалася з попівства. Цю суспільну течію можна коротко схарактеризувати як аристократично-консервативну.

Другий напрям серед української інтелігенції в Західній Україні того часу — це народовці. Вони ставилися прихильно до селянства, але в тих часах не працювали серед нього; жили переважно по містах і загубили зв'язки з селянами. Основна їх маса це були вчителі в середніх школах, а почасти службовці. Вживали української мови, хоч і сильно засміченої. Захоплювалися козацьким періодом історії України. Звичайно, вони були багато демократичніші, ніж московіфи. Видавали пізніше для селян газети й книжечки. В дальшому розвитку з цієї течії вийшла типова буржуазна партія.

Іван Франко визнає в своїй автобіографії, що в тому часі (говорить про 1875 рік) спори про мову й національність, що їх він зустрів у Львові, були для нього до тієї пори „майже зовсім чужі й незрозумілі“. Отож він не міг знайти в них ладу і „хитався довго то на цей, то на той бік“². Очевидно, мова тут про хитання між табором народовців і московіфілів. В гімназії писав Франко фонетичним правописом і спорив за нього із своїм учителем М. Антоновичем. Значить, у цій справі йшов твердо за народовцями. В університеті став членом товариства „Академічеській Кружок“. Його привів туди перед усім журнал того товариства „Друг“³ де поміщено деякі його твори ще 1874 року, коли він був у Дрогобичі в гімназії. В тому журналі він хотів друкувати свою повість „Петрії і Довбуцуки“. Вступ до „Академічеського Кружка“ був кроком у напрямі до московіфілів. Одночасно письменник далі пише свої твори українською мовою і фонетичним правописом⁴. Значить, наче послідовно йшов за народовцями в цих питаннях. Але в „Друзі“ мусів зразу друкувати свої твори „язичієм“, себто мовою, що її вживали московіфи, та ще й їхнім етимологічним правописом. Отож у деяких випадках вважав можливим для себе кидати народовців і йти за московіфами, і то в питаннях, де виявляв досить постійности й глибокого переконання.

Ці хитання відбилися й на творчості письменника. На згадку про перший з'їзд московіфільського „общества ім. Качковського“ в м. Галичі написав вірш „Схід сонця“, де кидає поклик: „Гей, вставайте, браття, з сну, бо проклятий, хто засне!“⁵. В цьому ж вірші в й народовецькі впливи. Письменник бере деякі мотиви й образи з початку віршу „На зорях“ народовецького поета Корниля Устияновича. З письменниками обох напрямів він захоплюється визволенням південних слов'ян з-під Туреччини⁶.

¹ Терлецький О.—Галицько-руський нарід і галицько-руські народовці. „Правда“. 1874 р. Стор. 714.

² Франко І.—В поті чола. Львів, 1890. (Відривок з листа Ів. Франка до М. Драгоманова). Стор. IX.

³ „Січ“. Альманах в пам'ять 40-их роковин оснований товариства „Січ“ у Відні. Львів, 1908. Стор. 399.

⁴ Франко І.—В поті чола. Цитов твір. Стор. IX.

⁵ „Друг“, 1876 р. Стор. 18—19; пор. Огоновський О.—Історія літератури руської. Часть III, II розділ. Львів, 1893 р. Стор. 922—923.

⁶ Музичка А.: цит. твір. Стор. 12.

Попівство (майже поголовно москвофільське) поширювало тоді „братства тверезости“, чи то — сказати по-теперішньому — провадило антиалкогольну агітацію. Це була б корисна робота, якби не те, що тверезість вони вважали універсальним ліком од усіх хвороб і недомагань „народу“. При тім вони виходили від думки, що „народ“ бідний і неосвічений, бо п'є горілку. Найдемократичніший з усіх москвофілів, піп Наумович, видавав журнальчик „Наука“, де зміщував популярне пояснення евангелії, закликав до тверезости й до послуху попівству. Франко в своїх поезіях першого періоду то в радісних тонах, то в сильних виразах часом підспівував попівству. За найбільше лихо і „народне“ нещастя вважав п'янство, „гидкий налог“. Він радий, що попи боряться проти того. Задоволений, що селянство (чи то „народ“) іде під кермою „духовенства“ (попівства). Отже в цих поглядах пробивається деякий вплив москвофільства. Є також просто попівські впливи, коли молодий поет говорить про „божеське в людськїм дусі“¹.

Історики літератури відзначають ще поезію „Наперед“, скеровану проти польського гніту в Західній Україні. Однак ми розглянемо її, обговорюючи національне питання в творах Франка цього періоду.

Після огляду хитань поета стануть зрозумілими слова М. Євшана: „Розглядаючи ту першу добу Франкової творчості хочеться вірити, що якби не спеціальні обставини життя, то хто знає, якою дорогою був би пішов його розвій. Обставини життєві найчастіше ломлять людей і характери“².

Отінку поетичної творчості молодого Франка за цей період дав й С. Єфремов. Він пише: „З цілої ніяки поезій Франка, що друкувалися в „Друзі“, власне нема на чому спинитись: здебільшого ці твори недосвідченого пера дуже слабенькі і формою своєю і змістом. Непевна хода й недосвідченість бувають, звичайно, у всіх молодих авторів на початку їхньої діяльності, але Франкові в його перших спробах навіть не це найбільш пошкодило, а ота нещаслива тенденція наблизити мову до російської, писати „вищим стилем“, бо з того виходила тільки макаронічна базгранина, якась недоладна мішанка мови української з російською, польською та церковно-слов'янською. Не надолужував отих формальних дефектів і самий зміст — досить банальний і на звичайні тоді в Галичині теми: про Русь та величність князів її, про національне відродження русинів та „руський геній“, про патріотизм, церковний обряд і т. ін.“³.

Також А. Музичка відзначає невисоку вартість цих перших Франкових творів⁴.

Дійсно, треба говорити не тільки про мистецьку безвартність тих творів, але також про шкідливість їх. Недаром сам Франко спалив ті твори, коли змінився його світогляд і він зміг оцінити свою попередню творчість критично і зрозумів її ідеологічну шкідливість, безвартність цих творів та їхню мистецьку невиробленість. Звичайно, треба ясно бачити причину того. Не тільки те, що — як сам поет зазначає — він вийшов на літературне поле молодим і невиробленим⁵, але також і насамперед сприймання впливу буржуазних напрямків серед інтелігенції, односторонній вплив школи й позашкільної лектури, що на короткий час

¹ „Друг“, Львів 1875. Стор. 546. Пор. Музичка А.: цит. твір. Стор. 11 — 12.

² Євшан М.: цит. твір. Стор. 271.

³ Єфремов С. — Іван Франко. „Слово“. Київ, 1926 р. Стор. 35. — Русь це Україна; руський значить український, русин — українець.

⁴ Музичка А.: цитов. твір. Стор. 10.

⁵ „З вершин і низин“. Стор. 3.

змогли відсунути впливи селянського та ремісницького життя на дальший плян, як не менш — що підкреслює один критик — перебування поета в провінційальній глуші, далеко від центрів розумового життя¹, і — треба додати — центрів організованого робітничого руху. Отож, яка слаба не була перша повість Франка „Петрії і Довбушуки“, що він її написав наприкінці першого періоду, а закінчив на початку другого періоду своєї літературної роботи, вона все таки значно піднімається понад ту творчість, що була до того часу. Перше, що тут вражає, це широка постава (хоч і в романтичному стилі) питання про піднесення селянства та про емансипацію української національності. Друге це те, що письменник уперше береться намалювати широке полотно і в ньому зв'язати відгомони й традиції революційної класової боротьби селянства проти торгового капіталу, проти шляхти, з сучасними для поета змаганнями до емансипації трудящих і національного виволонення, типовими для кожного буржуазного суспільства.

Отож загальне й мистецьке зростання Франка і його духовний розвиток, що відбувався під впливом розвитку капіталізму та основних класів цієї соціальної формації, зміняли де в чому його літературну продукцію, хоч і не основно. Пора на глибокі зміни в усьому світогляді й творчості поета мусіла надійти пізніше, пізніше після переїзду до Львова, центру тодішнього організованого пролетарського руху з революційним характером. ґрунт для тих змін був підготовлений розвитком капіталізму в Західній Україні та його впливом на робітничу класу, селянство й інших трудящих. Безпосередня причина тих змін, незвичайно важке становище біднішого селянства, його постійне голодування, вплив народництва й М. Драгоманова на студентську молодь Західньої України, була витвором класової боротьби, що виникла як наслідок розвитку капіталізму на Великій Україні та в Росії і призвела до могутнього руху — хлопоманства й народництва, зокрема соціалістичного народництва; а становище селянства було вислідом розвитку капіталізму та класової боротьби поміщиків проти селянства в Західній Україні.

III

ГЕНЕЗА Й ОСНОВНІ МОТИВИ ПОВІСТІ

Сам поет вказує на три джерела, що з них виникла повість „Петрії і Довбушуки“. Перше — це його лектура в гімназії, друге — оповідання Лімбаха про селянина Петрія (recte Патрія), що розбагатів, коли вийшов скарб. Третє джерело, ще найближче до життя і класової боротьби, це селянські оповідання про різних опришків, зокрема про відомого їхнього старшину, ватажка, Олександра Довбушу. Треба вважати цей перелік вірним, хоч і неповним. Четверте джерело — це його безпосереднє знання побуту, околиць, місцевостей, народностей, професій, людей тощо, вірно описаних у повісті. Та найважливіше переважне джерело — це був розвиток капіталізму, розвиток класової боротьби феодалного й капіталістичного суспільства, що викликало тенденції, течії й бажання, які стоять у центрі сюжету повісті. Друге і третє джерело дало основні дійові особи і зав'язку фабули. Літературні впливи дали основний стильовий напрям — романтичний, дали також другорядні стильові ознаки, що їх доведеться докладніше розглянути

¹ Єфремов: цитов. твір. Стор. 38 — 39.

² Франко І. — Твори, т. X. Стор. 7.

в радді про форму цієї повісти. З того джерела походить, безумовно, також чимало фантастичних і романтичних епізодів.

Оскільки треба докладніше розглянути по черзі ті джерела. Автор приводить насамперед фантастичні оповідання німецького письменника Ернста Амадея Т. Гофмана¹, зокрема його повісті „Kater Murr“ та „Elixire des Teufels“, а також повість французького Євжена Сю „Вічний жид“, що Франко читав її в німецькому перекладі. Вплинула також популярна тоді італійська повість у польському перекладі, що нею зачитувалися учні нижчих класів гімназії, серед них і Франко, а саме „Rinaldo Rinaldini, wielki bandyta włoski“².

Крім цих джерел, що на них указав сам Франко, вже давно зазначив Омелян Огоновський вплив драматичного твору О. Ю. Федьковича п. заг. „Довбуш“³. Є й цитата з Шевченка, що його „Кобзаря“ Франко вивчив напам'ять. Наприклад: Автор говорить від себе: „Серце й радо би... обняти собою той „світ тихий, той край милий“...“⁴ Зустрічаємо вплив біблії: В кінці першої редакції повісти Бляйберг говорить між іншим: „Його (народу) проводирі, то тота скала, що тяжить над „народнім домом“ — а ніт Моїсея, котрий би із тої скали, видобув живушу, цілошу воду“⁵. Про Довбуша, ватажка опришків, оповідає його внук, Олекса: „...Той самий Довбуш, рука якого замолоду... видобула з каменя оцю воду“...“⁶.

Пізнати також вплив того інтелегентського оточення, що серед нього часом бував Франко: вплив прийнятої в частині Західної України так авантої „польської звичливости“, перенятої мабуть від учителів гімназії, попів тощо. Дикий Олекса Довбушук (внук) говорить у повісті до К. Петрія: „А відки ж мені та честь бути вашим сусідою, Петрію? Де мені до того?“⁷. В першій редакції це було ще помітніше: „А відкиж мені тільки чести, бути Вашим сусідою, пане Петрію?“⁸. Тут бачимо і „Пане“, і „Вашим“ з великої (прописної) літери, і „стільки чести“, і німецьку складню другої частини речення в обидвох редакціях! Коротко те, що можна назвати „галичанщиною“.

Треба відзначити, що всі і всякі матеріали і джерела Франко перетворив органічно — так, що вони не є „чуже тіло“ в організмі його повісти, а творять з ним одну цілість, становлять те, що зробилося вже повною власністю автора.

Романтизм Франків розвивали також твори Шекспіра, Шіллера⁹, польських видатних романтиків — Міцкевича, Словацького та Красінського, а також польських белетристів трохи пізнішої доби, таких як Крашевський, Коженювський, Дзерж-

¹ Франко І. — Твори, т. X. Стор. 7.

² Там же, стор. 248.

³ Огоновській Омелян — Історія літератури рускої. Часть III. 2 віддѣль. Львів, 1893. Стор. 979.

⁴ Франко І. — Твори, т. X. Стор. 13. — Дзеджаликь: „Петрїи и Добошуки“. „Друг“, 1875. Стор. 442.⁹

⁵ Дзеджаликь — „Петрїи и Добошуки“ (перша редакція), III частина. IX розд. (Кінець — початок). „Друг“. 1876. Стор. 312.

⁶ Франко І. — Твори, т. X. Стор. 18. — По суті так само в першій редакції. Див. „Друг“, 1875. Стор. 446.

⁷ Там же, стор. 15. (Твори, т. X).

⁸ Дзеджаликь. „Петрїи и Добошуки“ (перша редакція), I часть; 1-ий розд. „Друг“. 1875. Стор. 444.

⁹ Франко І. — Твори, т. X. Стор. 248.

ковський, Захар'ясеви́ч та Валерій Лозінський. Останні часто обробляли в своїх оповіданнях українські теми в напівромантичному і в напівреалістичному напрямі¹.

В українському письменстві взагалі маємо небагато романтичних творів. А вже взірців занепадного романтизму, що старався здобути собі популярність фантастикою, таємничістю й містикою — просто майже немає. Отож до речі зробив В. Сімович, що видав „Петрїів і Довбушуків“ другим виданням. Ця повість може вдержатися в нас на книжковому ринку як зразок такого романтизму.

Безпосередній привід чи принука до написання цієї повісти дав літературний конкурс редакції „Друга“. В номері 7-му за 13 квітня (н. ст.) 1875 року читаємо на останній сторінці: „Стараючись поднести цінність издаваного обществом нашим „Друга“, оголошує „Академічеській Кружокъ“ преміи на написанье трехъ повѣстей заснованыхъ на тлѣ русской исторіи или щоденного нашего життя, в объемѣ 3 — 7 печатаныхъ листовъ. — Преміи за прийняті найлучші повѣсти призначуются 80 зр.² за первую найлучшую, 50 зр. за вторую, и 30 зр. за третью. — Пчт. авторы изволятъ сочиненія свои присылати найдалше до 1 рус.³ Сентября 1875 г. подъ адресою: Общество „Академічеській Кружокъ“, ул. Краковская Ч. 19. Львовъ“⁴.

В 16-му номері „Друга“ за 27 серпня 1875 року редакція пригадує про свій конкурс і зазначає, що до того часу не дістала ще ні одного рукопису⁵.

Через місяць, у 18-му номері за 27 вересня читаємо таке повідомлення: „На розписаний нами конкурсъ на три повѣсти, прислано намъ, хотя уже по речинцѣ, 1-го Сентября, слѣдуючіи 3 бльшіи повѣсти: 1. „Петрїи и Добошуки“, 2. „Спасенны сердца“, 3. „На потемки“, одну драму „Три князї на одинъ престоль“, а кромѣ того переводъ Софоклеса „Електра“ (въ стихахъ), и одну коротку повѣстку. Съ слѣдуючимъ Ч⁶ станемъ одну зъ нихъ печатати“⁷.

В наступному номері на першому місці й появилася Франкова повість „в трьохъ частинахъ“ — „Петрїи і Довбушуки“.

Отож на підставі тих фактів, що тут приведені, можна зформувані такі гіпотетичні думки: Франко задумав, а може й почав, писати свою першу повість у другій половині квітня 1875 року. На підставі темпів друкування повісти в „Друзі“, що їх розглянуто в примітках до цього тому творів Франка, а також на підставі його слів, що її питано „в двох перших роках“ його університетських студій⁸, і що вона написана 1875 і 1876 року „рівночасно з друком“⁹ і на підставі відомостей про конкурс „Друга“ — можна знову такі гіпотетично сказати, що в вересні 1875 року, коли він надіслав, як пише редакція „Друга“, а правдоподібніше привіз з собою до Львова і передав до редакції свою першу повість, була дійсно написана

¹ Франко І. — Твори, т. X. Стор. 7.

² Зр. — значить золотих ринських. Ринський — коло 80 коп.

³ Рус. — значить „руського“, себто старого (юліанського) стилю. За новим стилем це — 12 вересня 1875 року.

⁴ „Друг“, Львів, 1875, стор. 176. — Ця цитата показує мову і правопис редакції „Друга“.

⁵ Там же. Стор. 392.

⁶ Ч. — значить: число (номер журналу).

⁷ „Друг“, 1875. Стор. 439 — 440.

⁸ Франко. — Твори, т. X. Стор. 247. Post scriptum — джерело, правда, далеко не надійне.

⁹ Там же. Передмова. Стор. 5.

тільки жерта частина повісті, а дві дальші частини були тільки загально й нечітко заплановані. Коли це було б дійсно так, то можна б сказати, що першу частину написав Франко в часі від квітня до вересня 1875 року, насамперед під час канікул після складення іспиту на закінчення гімназії.

Коли тепер звернемося до основних мотивів повісті, то треба сказати, що в центрі стоїть питання про соціальне піднесення селянства й дрібного міщанства та національне відродження українців. Обидва ці питання незвичайно тісно пов'язані з собою в повісті. Декуди просто невідомо, про що говорить автор: про соціальне чи про національне питання. Наприклад: Кирило Петрій, центральна особа повісті, оповідає своєму синові Андрієві: „Іван, мій дід¹, тайком змовився з Довбушем відлучитися від банди, залишити страшне розбійницьке ремесло, а зібрані гроші віддати² на добро народу“.

Чи ходить тут про „народ“ в значенню люд, чи про національність, не можна вяснити. Так само в іншому місці: Під час сповіді колишнього ватажка опришків, Олекси Довбуша перед ігуменом василіянського (базиліянського) монастиря в с. Гошеві, Методієм, 26 липня 1856 року, Довбуш каже: „Мої скарби, ті грішні⁴ криваві гроші, котрі колись мають послужити задля великої справи піднесення нашого народу, ті скарби й цілу справу я склав на Петрія й його рід...“.

Соціальне питання поставлено найяскравіше в дев'ятому розділі (Кінець — початок) третьої частини повісті, що, як відомо, була в першій редакції. Цей відривок, що його далі приведемо, написаний під час того ідейного перелому, що його викликало народництво та М. Драгоманов серед частини українського студентства у Львові. Це промова І. Бляйберга — О. Довбушука до зібраних 10 років після закінчення гімназії шкільних товаришів Андрія Петрія. Промову говорять Бляйберг на „високім замку“ у Львові. Ось вона:

„Панове, — зачав він, — коли ось перед хвилию ваші очі блукали понад тим широким крайобразом⁶ читав я на ваших лицах виклик: Пречудний край! Но коли б ви вийшли з гори і вступили під стріхи тих хат, вступили в тоті села, заговорили з людьми, що в них живуть, і побачили й самі їх життя, ви б певно скавали: Нещасний край! Панове, я і Петрій⁷ — ми піхотою ішли тими селами, гляділи на все своїми очима, а серце в нас досі болить. Неволья, страшна неволья, „робота єгипетська“ гнєте той нарід! Невольте його закон, котрого владушні люди уживають проти него, — невольте його нужда і недостаток, невольте його грижа сердечна, — невольте його єврей лихвар і корчма, невольте його темнота, невольте його навіть того слово, о котрім кажуть, що воно „слово боже“, закон любви і свободи! Все встав проти него, що мало би йому помагати, все гордить ним, що мало би перед ним коритися! Нещасний край, нещасний нарід! І плакали

¹ Іван Петрій, отаман Довбушевих опришків.

² Це місце майже однакове в першій і другій редакції. Ріжниця в змісті тільки одна: замість слова „віддати“ в першій редакції було слово „уживати“. (Формальних ріжниць багато).

³ Франко І.—Твори, т. X. Стор. 40. — Перша редакція: „Друг“, 1875. Стор. 493.

⁴ В першому виданні тут було слово „грішні“. В третьому виданні „Петріїв і Довбушуків“ змінено це слово, мабуть, помилково.

⁵ Франко І.—Твори, т. X. Стор. 63. — „Друг“, 1875. Стор. 525.

⁶ Кравидом—овидом.

⁷ Андрій, син Кирила Петрія.

ми не раз, глядячи на нього, слухаючи його бесіди. І оглядалися ми за допомогою для нього, — та надармо. Його проводирі, — то тотя скала, що тяжить над „Народнім домом“¹, — а ніт² Мойсея, котрий би із тої скали видобув живушу, цілющу воду! Панове, — мов серце говорить, що нас нині на то зібрала господня ласка. Щоби ми положили підвалину до нового „народного дому“, не будованого на скалі і камені, але в серцях тисячей! Мало нас, — то правда, — але чи для того і нам пропадати, як пропадають многії? Ні, панове! Під нами розвалиня сумної нашої минувшости!³ Над нами ясне небо, — образ ліпшої, яснійшої будучности! А круг нас той „пречудний — нещасний край“, — поле нашого ділання! На тім місці, панове, нині присягніть, що посвятите всі свої сили, щоби не лиш самі ділати, кілько можна, для піднесення цього народа, — но і щоби збирати для нього щораз більше нових ділателів! А ми оба присягаєм вам, що не спочинем і хвилі, — і підем по селах, живим словом покріпяти бідних братів в нужді, і розносити між них науку і світло! Не спочинем, сли бог життя продовжить, аж заложених буде тисяча читалень, зав'язаних буде тисяча товариств стремезливости⁴, збудованих тисяча шкіл і шпіхлерів⁵ громадських, — аж тисяча єврей-лихварів та орендарів опустить⁶ наш край. А тогди пустить поклик і возвіть нових діятелів, — тогди почисліть з силами, а побачите, що діло наше сильніше, як діло тих, що тут панували і умерли!⁷

Всі кинулися обнімати один другого, — всі присягли, як один“⁸.

В цій промові маємо характеристичне для народництва ходження по селах лішки. Бачимо соціальний підход до релігії як до чинника гніту трудящих. Зустрічаємо також наївний з становища марксизму погляд на право. Молодий автор думає, що закони надавають чи то невольте селян через те, що „залодушні люди“ вживають їх проти селянства, а не через те, що їх встановлює панівна кляса в своїй власному інтересі і проти пригночених кляс.

Та найінтересніше з того, що тут написано, це перша народницька програма молодого І. Франка, викладена устами Бляйберга. Перш за все треба підкреслити, що вона зовсім не соціалістична. Вона ще стоїть на становищі капіталістичного ладу. Друге — це повна відсутність політичної частини програми. Характеризує всю програму те, що в ділянці культурній вона дає позитивну програму, а в економічній ділянці майже виключно негативні заходи, а саме: за тією програмою частина (тисяча) експлуататорів селянства (лихварів та орендарів) повинна покинути галицьку частину Західньої України („край“) і селяни повинні перестати пити горілку (заложити тисячу товариств тверезости). Обидва пункти програми негативні. Останній з них був центром заходів москвофільського попівства на селі. До тих двох пунктів економічної програми додається третій, і то вже позитивний: заснувати майже в кожному другому селі громадські зсипи збіжжя (шпих-

¹ Над „Народнім домом“ був герб: лев спирається на скелю.

² Немає.

³ Руїни князівського замку.

⁴ Тверезости, протиалькогольних.

⁵ Зсипів хліба.

⁶ Покине.

⁷ Князів. — Це закінчення промови І. Бляйберга.

⁸ Отже (за першою редакцією повісті) заложено товариство, що мало все це виконати.

ліри), тисячу в усій галицькій частині Західньої України. — Культурна частина програми складається з двох позитивних пунктів: побудувати тисячу шкіл (разом з тими, що вже тоді були — це було б досить добре — як на ті часи — обслуговування селян школами) та заснувати тисячу читалень. Один негативний пункт економічної програми, а саме тисяча товариств тверезости, має дотичність також і до цієї частини програми.

Оце і вся програма. Вона незвичайно вбога. Через що автор так звузив свою давнішу програму, накреслену в тій самій повісті ще до впливу народництва й листів Драгоманова на Франка, важко сказати. Може він вважав те, що думав раніш, за мало відповідне до нових своїх поглядів; а може за мало конкретне (пригадую, що Драгоманів дуже підкреслював, що треба пізнати конкретні потреби селянина і давати конкретні поради).

Давніша програма була багатша, мала в собі позитивну економічну програму (піднесення сільського господарства й промисловости) й соціальну програму: витворення української інтелігенції з сільської бідноти. Ці думки висловлені на початку другого розділу першої частини повісті як мрії Кирила Петрія:

„Він (Кирило Петрій — Р. З.) бачив, як за Довбушеві скарби здимаються по цілім краю народні школи й освітні інституції¹, в них удержуються й виховуються тисячі бідних сільських дітей, підносяться рільництво² родиться³ промисел, здимає чоло робуча кляса⁴ виробляється своя⁵ інтелігенція, а всі ті благодатні плоди ростуть, дозрівають під проводом його щасливих наступників — Петрів... А його уява... показувала йому цілу велику, нерозкавалковану Україну⁶, цвітущу й веселу, щасливу, славу і могутню!“⁷

Отже ця програма в своїй економічній частині не має негативних пунктів (усунення експлуататорів селянства та знищення п'янства, що були в тількищо розглянутій програмі), а зате має позитивні домагання: піднесення землеробства й промисловости. Чи Франко думав тоді про велику промисловість, чи про дрібну, ремісницьку — важко сказати. В другій редакції, де сказано: „родиться промисел“, він мав на думці, правдоподібно, велику промисловість, що її було ще дуже мало в Західній Україні.

Культурна частина програми зменшена, бо в ній немає читалень, ані товариств поширення тверезости. Затє крім шкіл Франко думав про такі освітні установи, де виховували б та утримували б багато („тисячі“) бідних селянських дітей. Соціальна програма першої редакції говорила про піднесення та убагороднення працюючої кляси. В другій редакції це місце змінене на „здимає чоло робуча кляса“. Як бачимо в першій редакції постава, з одного боку, солодкавіша — відповідно до солодкавости цілої повісті, а з другого боку, правдивіша, бо говорить про працюючих взагалі (безпотрібно називав їх клясою). У другій редакції питання ставиться тверезіше („здимає чоло“), та затє говорить про „робучу клясу“.

В першому виданні надруковано змістом відмінно:

¹ Воспиталища.

² Земасдільство.

³ Цього слова не було.

⁴ Підносяться і убагородняє працююча кляса.

⁵ Руоька.

⁶ Велику, нерозділену і неділиму Русь.

⁷ Франко І.—Твори, т. X. Стор. 23. „Друг“, 1875, ч. 20. Стор. 465.

коли автор думає не про робітників, а знову ж про трудящих. В соціальній частині програми в ще один пункт, що його немає в попередній програмі, а саме: вироблення української інтелігенції, що може набиратися з тієї виховуваної та навчаної сільської бідноти, що про неї тількищо згадувано, або може витворюватися з інших шарів села і міста.

Здійснення цієї програми мало би привести — на думку Франка — до неподільної України, до здійснення національної програми. Та про це доведеться поговорити, говорячи про національну справу в повісті Франка.

Загально характеризуючи цю програму треба сказати, що хоч окремі частини її дещо зменшені, затє цілість багато повніша, ніж у програмі в кінці повісті. Тількищо зазначена програма має економічну, соціальну, політичну й культурну частину.

Політична програма неповна й неясна, але вона є. Це домагання нероздільної України. Воно неясне, бо не сказано виразно, чи вона має бути незалежна чи автономна. Разом з тим воно й не повне, бо не сказано, як дійде до того, що розділена тоді поміж три держави Україна стане неподільною, єдиною.

Раніш згадувана програма має тільки економічну — і то переважно негативну — частину та культурну.

Коли б ми схотіли клясово визначити обидві ці програми, то довелось б сказати, що програма в кінці повісті — дрібнобуржуазна (знищення лихварського капіталу, обмеження витрат). Як же характеризувати програму, що є на початку повісті? Тут маємо в першій редакції піднесення промисловости, в другій редакції її народження, маємо вироблення української інтелігенції, маємо об'єднане національнодержавне тіло, — і в кінці піднесено та убагороднено (підкреслено — Р. З.) працюючу клясу — за першою редакцією повісті, чи підняте чоло робучої кляси — за другою редакцією. Коли скласти разом ці елементи і навіть додати до них розвиток шкільної освіти та піднесення землеробства — то перед нами буде типова буржуазна програма. Цьому висновкові не будемо й дивуватися, коли пригадаємо собі суспільні впливи на молодого Франка: буржуазну школу, реакційне буржуазно-поміщицьке своїми соціальними прагненнями москвофільство та народодство, що згодом дало основну масу членів національно-демократичної партії.

Є ще одно місце, інтересне з огляду на всебічне вияснення соціальних поглядів, виявлених у повісті. Це слова колишнього ватажка опришків Олекси Довбуша до Методія, ігумена в Гошеві. Олекса каже: „Всечесний отче, ви довго жили, але ви жили в тишині, в роздумуванні, замкненню від світа, від свого народу, від його життя. Я дивився на те життя зблизька, дивився на нього такий час, як цілий ваш вік — 80 літ! Яке його горе, яка його біднота, який його гніт, того нещасного народу! Скільки разів я кривавими сльозами молився в душі, аби ділом моєї покути було піднести, просвітити той народ, показати йому, хто він, кому він служить і служив, і чим він був колись“¹.

Це наче скорочена попередня програма: піднести й просвітити. Освітня програма поширюється тут у соціальному напрямі: кому „нарід“ служив і служить, та чим він був колись. Коли попередня програма закінчувалася поглядом на майбутнє, то ця закінчується наче поглядом на минуле, хоч і дуже невиразним.

¹ Франко І.—Твори, т. X. Стор. 62. — Змістом перша і друга редакція в цьому місці не різняться. — Див. „Друг“, 1875. Стор. 524 — 525.

Щодо минулої соціальної боротьби, то деякий матеріал дає такий вислів: Довбуш, „рука котрого позагарбувала¹ від панів і вельмож безмірні скарби, наділяючи здобутим бідних братів...“² Перше, що тут спадає на око, це м'яке ставлення до опришків молодого Франка. Ціле це місце нав'яне селянськими оповіданнями про опришків і Довбуша, оповіданнями звичайно повними прихильності до них. З того джерела походила правдоподібно більша прихильність до опришків 20-тирічного Франка, ніж 56-тилітнього письменника, що зазначилася в зміні слова „забрала“ на „позагарбувала“. Поза тим маємо тут розподіл суспільства для часів пізнього феодалізму на „панів і вельмож“, з одного боку, та „бідних братів“, з другого боку. За селянськими оповіданнями про Довбуша ці „бідні брати“ в просто бідніше селянство. Класові протиріччя за часів пізнього феодалізму показані ще також на початку другої частини повісті, де сказано: „Піддані³ в кожному часі мусять приложити рук до робсти, покинувши свої, хоч би й найпильніші заняття“⁴.

Довбуш змальований у повісті як людина, що почував сильну зненависть до всіх кривдників „українського народу“⁵.

Ще треба розглянути ставлення Франка до наймитів та в'язнів.

Про наймита говориться в „Петріях і Довбушуках“ не від автора, а наче від оповідача-єврея, корчмаря. На його наказ як хазяїна — відчинити браму, бо до неї поночі хтось сильно стукав, наймит („парубчак, що служив у нього“) „поволі, нерадо, піднявся зі свого тапчана⁶ і, воркотячи щось під носом та проклинаючи подорожніх, що йому переривають і ту хвилину спокою (хоч та „хвилинка“ тяглася в нього звичайно цілу ніч і цілий день), поволікся поволі відмикати браму...“⁷ (розрядка моя — Р. З.).

Як бачимо, опис обстановки, що серед неї працює наймит, та опис самої праці до краю тенденційний і пізніш не трапляється в творах Франка. Все таки він його в другій редакції по суті не змінив. Мабуть хотів яскраво виявити погляди хазяїна на працю наймита.

Друга характеристика наймита була в третій частині, що її немає в другій редакції. Ці слова різняться від попередніх тим, що тут сам автор від себе дає негативну характеристику наймита. Але — треба додати, — що ходить тут не про дійсного наймита, а про конокрада Довбушука, що прикидається наймитом. У повісті написано:

„Гей ти, басагиго! — спиш? — кликнув Хаїм до обширної темної гостинної, де на лавці простягнувшись і хроп'ячи спав на якимось петеку дурнуватий і кляте лінивий слуга Прокіп“⁸.

Отож фактично це не є характеристика наймита.

¹ В першій редакції: „забрала“. — Див. „Друг“, 1875. Стор. 446.

² Франко І.—Твори, т. X. Стор. 18. — „Друг“, 1875. Стор. 446.

³ Піддані вовводи Шепетинського.

⁴ Франко І.—Твори, т. X. Стор. 164.

⁵ Там же. Стор. 173—174. В першій редакції цього немає. — Див. „Друг“, 1876. С. 101.

⁶ Диван без спинки.

⁷ Франко І.—Твори, т. X. Стор. 87.

⁸ Дведжалик.—„Петрії і Добошуки“, перша редакція, третя частина, 2-ий розділ Умерлий). „Друг“, 1876. Стор. 295.

Про панських слуг і кухарок каже Франко в повісті: „Вроджене нашому селянинові лінивство не казало нікому із них вийти і поспотріти, що се такого“¹.

Гуманність молодого письменника виявляється в його ставленні до кримінальних злочинців. Він каже:

„Сумний вид представляють ті люди, позбавлені свободи. Чоловік², дивлячися на них, забуває, що не один із них убійця, злодій, палій; він видить в них тільки людей, — рівних собі як людей і мимовільно повстає його серце против тому порабощенню³ чоловіка буквою⁴ права“⁵.

Тут немає марксієвського підходу до цього питання, бо в тому часі Франко не був з ним знайомий. Слово „мимовільно“ можна так зрозуміти, що розум письменника стояв за поневолення кримінальних злочинців на підставі кримінального права, і тільки почування його обурювалося проти того.

На цьому закінчимо з'ясування соціальних поглядів молодого Франка в першому періоді його літературного розвитку і перейдемо до національних поглядів. Є матеріал, що дає змогу виявити не тільки його погляди на українську національність, але також на єврейське питання та польську національність. Для зручності починаємо це з'ясування від ставлення молодого Франка до поляків і Польщі.

У згаданій уже давніше поезії „Наперед“ закликає письменник, щоб зламати польське ярмо і затерти слід Польщі на Україні. Він не хоче боротися „сталевим мечем“, а тільки „шляхом мира“, і знищити „ворогів“ „мечем науки й правди“. Поетові здавалося, що „від сьогоднішнього дня на Україні немає Польщі“, бо „ми сьогодні її розвалимо“⁶.

Тут зразу кожному ясно, що тоді у Франка не було класового, марксієвського розуміння національності. Він говорить про всю польську націю і хотів би проти неї (чи проти тієї її частини, що живе на Україні) скерувати всю боротьбу. Справді ж треба було скерувати наступ проти панівної класи, проти всіх визискувачів, до якої національності вони не належали б.

Таке саме негативне становище, але вже не проти поляків, що живуть на Україні, а проти цілої Польщі виявляє письменник також у повісті „Петрії і Довбушуки“. В третій частині того твору він при нагоді висмівав польського „ходачкового“ (дрібного) шляхтича та змагання відбудувати польську державу. В кінці шостого розділу він пише:

„Регіт круг него⁷ дав йому пізнати, що то був високо зрізаний дубовий пень, котрий—хоть утерпів від його героїзму, — однак ж так само не гадав падати, як Польща вставати“⁸.

В іншому місці каже: „А може ще й донині в сибірських копальнях проклинає“⁹.

¹ Дведжалик.—„Петрії і Добошуки“. „Друг“. Річн. третій, Львів, 1876, ч. 6. С. 91.

² Людина.

³ Проти того поневолення.

⁴ З тексту видно, що ходить не про „букву права“, а просто про право, що встановлене панівною класою в її інтересах.

⁵ Дведжалик.—„Петрії і Добошуки“. 1-ша ред. 2-га ч. 8-ий розд. („Ще один старий знайомий“). Цього розділу немає в 2-ій редакції. У 8-м розділі нема цих слів. Див. „Друг“, 1876. Стор. 220. Див.: Франко І.—Твори, т. X. Стор. 217—219

⁶ „Друг“, 1875. Стор. 489—490.

⁷ Графа Т.

⁸ Барон Б.

свою долю та свій дурний розум, що не сидів дома тихо, але з добра розбрикався та захотів „Польщу будувати“¹.

Кожна національність має з лєнінського погляду цювне право на самоозначення. Отож немає підстави висмівати змагання всякої національності до створення своєї державности. Так само не годилося висмівати окремих повстанців, якщо вони виявляли героїзм у боротьбі за своє національне визволення, чи й потерпіли за це. Таке ставлення молодого Франка до Польщі та повстанців треба зрозуміти як ворожість до шляхетської Польщі та неохоту до відбудови шляхетської чи буржуазної польської держави, що хотіла б гнітити українську національність. Коли так зрозуміємо Франка, то мусимо визнати, що його погляд у цій справі правдивий. Тільки засіб боротьби, що він його подає, нікуди не годяться. Одним тільки „мечем науки й правди“ боротися проти насилля панівної класи — мало, все одно, чи вона належить до пригніченої чи панівної національності.

У третій частині повісті була ще також придирка до надмірної ввічливости частини польського населення: „Перепрошаю, щом² так смілий, — озвався він в польській бесіді, з тою звичайною полякам цукровоною гречністю, — але справа важна“...³

Ставлення молодого письменника до польської національності не було випадкове. Це була ціла система поглядів у національній справі. Зокрема його погляди в українській національній справі є протилежні до його поглядів у польській національній справі, але разом вони творять одну цілість, один нерозривний порядок. Франко описує, як уже раніше згадували, що Кирило Петрій, головна особа його повісті, наділена різними позитивними прикметами, мріє про „цілу, велику, нерозкавалковану Україну (чи в першій редакції: „велику нерозділену і неділиму Русь“), цвітущу й веселу, щасливу, славну і могутню!“⁴ Франко не був тоді знайомий з соціалізмом і, очевидно, вкладав у Петрія думки про буржуазну державність або її сурогат, що, зрештою, видно із самих слів, що їх в одному випадку вживає К. Петрій. Характерно, що Франко, виправляючи цю повість під кінець свого життя, не змінив в основній сутності цього місця і зоставив його найосновніший зміст таким, який був написаний ще 1875 року, до часу впливу на нього народництва і Драгоманова. Вислови ж проти самостійности Польщі в новій редакції відпали разом з третьою частиною повісті, що її автор закреслив.

Уже К. Петрій у тому самому місці повісті думав про те, щоб виробити українську інтелігенцію, між іншим таким способом, щоб в освітніх інституціях вчити, виховувати й утримувати дітей селянської бідноти. Його син Андрій ставить ще більший натиск на цю справу. Він робить її одним з двох питань, що їх вважає найважливішими в роботі „для народнього добра“. Та даймо слово йому самому:

„Його⁵ добродушна натура все насувала йому на розум вагання щодо злоби Довбушуків, усе шептала йому:—Хто знає, чи не можна б щирим, приятель-

¹ Джджалик.—„Петрії і Добошуки“. Перша редакція. III частина. Кінець VI розділу. „Друг“, 1876. Стор. 307.

² Що я.

³ Франко І.—„Петрії і Довбушуки“. Перша редакція. III частина, III розділ. — „Друг“, 1876. Стор. 298.

⁴ Франко І.—Твори, т. X. Стор. 23. „Друг“, 1875. Стор. 465.

⁵ Андрія Петрія.

ським способом порозумітися з противниками? Хто знає, чи не далось б привести до згоди обі родини і з так великими засобами, які були в руках Петрів і Довбушуків¹, зачати зараз роботу для народнього добра, по селах і містечках закладати українські народні школи, попірати² шкільну українську молодіж, аби виробити з неї народню³ щиро-українську інтелігенцію...“⁴

Для поглядів молодого Франка характерне те, що він каже говорити Андрієві Петріві в першій редакції повісті. А тут виразно говориться про витворювання „патріотичної щиро-руської (української — Р. З.) інтелігенції“.

Коли скласти разом те, що молодий автор говорить у першому періоді своєї літературної діяльности про майбутнє України, про патріотичну інтелігенцію та про Польщу, то це дасть нам більш-менш такі думки: треба усунути польський поміщицький гніт над західними землями України, треба не дати відродитися шляхетській Польщі, треба витворити патріотичну українську інтелігенцію, щоб Україна могла об'єднатися і стати могутньою і щасливою.

У молодого Франка в кінці повісті в першій редакції такий націоналістичний погляд: Автор говорить про якусь особу, що вона була „...з лицем так щирим і отвертим, яким одзначається тільки Русин“⁵. Значить, немає на світі ширіших та відвертіших людей, як українці. Погляд зовсім неправдивий.

Треба відзначити, що в другій редакції з усього цього всталася тільки загадка про нероздільність України, про її щастя, славу й могутність. думка правдива, що йшла по лінії самоозначення української національності. На місце „патріотичної“ інтелігенції в першій редакції — поставив Франко „народню“ інтелігенцію в другій редакції. І вкінці вислів про щирість та одвертість українців зовсім зник у другій редакції разом з третьою частиною повісті, що її автор не ввів до другої редакції.

Але в першій редакції „Петрів і Довбушуків“ зустрічаємо боротьбу проти різних неправдивих думок про національне питання. Як уже згадували, вплив народництва й листів М. Драгоманова на І. Франка розпочався раніш, ніж він закінчив свою повість. Через те в кінці повісті поміщено гостру критику панівної класи в минулому житті України, за феодалізму, і таку саму критику сучасних Франкові провідників української інтелігенції в Західній Україні. Ті терпкі слова правдивих і вірних закидів говорить Ізаак Бляйберг-Довбушук до Андрія Петрія і його товаришів, що зібралися у Львові біля так званого „народнього дому“ і пішли відти на „високий замок“. Ось його слова:

„Панове, ходімо ми відси! — сказав той⁶ коротко. — Мені тут страшно! Я боюсь онтого льва позолоченого!“⁷

В першій редакції повісті надруковано такі найважливіші місця змістом інакші, ніж у другій редакції:

¹ Якими би розпоряджали в згоді Петрії і Довбушуки.

² Помагати учащійся руській молодежи.

³ Патріотичну щиро-руську інтелігенцію.

⁴ Франко І.—Твори, т. X. Стор. 107. — „Друг“, 1876. Стор. 22.

⁵ Джджалик: „Петрії і Добошуки“. Перша ред. III част. IX розділ („Кінець — початок“). „Друг“, 1876. Стор. 310.

⁶ Бляйберг-Довбушук.

⁷ На стіні „Народнього дому“ у Львові був герб Західньої України: золотий лев спирається на скелю.

„ — Так, панове, — говорив старець, ідучи ід Високому замкові, — я боюся того льва, і тої скали, що там стоїть на тім „Народнім домі“. Той лев нагадує мені хищність і лютість наших давніх князів, що утискали наш нарід, а котрих пам'ять ви, рідні діти того народу, позолотили фальшивим блеском! Я боюся смотріти на тоту скалу у стіп льва, бо вона пригадує мені темноту народу, із котрої користали його князі-грабітели, — она пригадує мені упор і безсердечність теперішніх його проводирів, що її там виставили, яко знак своєї власти. Ні, панове, — не лев і скала — наша хоругов, — наша хоругов — плуг і книга! Плуг — то наша сила, книга, просвіта — то наша будучність!“¹

З цього ми бачимо, що народницькі погляди, а може й листи М. Драгоманова, зробили справжню революцію, між іншим, і в національних поглядах молодого Франка. Цей перелім у діалектичному розвитку його поглядів відбувся 1876 року. Настало повне заперечення попередніх його думок і навіть розбивання давнішніх поглядів на князівський період української історії. Як бачимо з приведеної виписки, автор устами Бляйберга встановлює вірний погляд, що дуже гостро суперечив думкам про князів, вкоріненим тоді серед західноукраїнської інтелігенції, насамперед серед москвофілів. При цій нагоді дістається також дещо національному чи то територіальному гербові Західної України та її „провідникам“, в першу чергу москвофілам, бо „Народній дім“ був у їхніх руках, і вони прибили на його стіні герб.

Одначе національні погляди молодого Франка були б з'ясовані неповно, коли б не звернути увагу на один їхній деталь. Пригадаймо, що економічна частина північної програми мала, між іншим, побажання, щоб тисяча лихварів та орендарів покинули країну². Вага цього пункту програми в системі поглядів молодого Франка далеко більша, ніж видається на перший погляд. Це не звичайне собі змагання позбутися частини експлуататорів. Воно, на думку Кирила Петрія, центральної особи в повісті, з'ясованої як позитивний тип — має переважне значення для матеріального й морального піднесення „галицьких та угорських“ українців. Про це переконав нас найкраще виписка з першої частини повісті:

„Ця розмова³ переконала Петрія⁴, що ні галицькі, ні угорські українці не зможуть піднятися ні матеріально, ні морально, доки євреї не зближаться до народу економічно й духово, доки з п'явок і визискувачів не переменяться на продуктивних горожан⁵ держави й не позбудуться своїх расових та клясових упереджень“⁶.

Це текст встановлений у другій редакції повісті. Тут Франко ставить чіткіше клясові різниці (в першій редакції: „ссати і туманити“, в другій: „п'явок та визискувачів“; крім того в другій додано: доки „не позбудуться своїх расових та клясо-

¹ Джеджалик. — „Петрії і Довбушки“. Перша ред. III частина, IX розділ („Кінець — початок“). „Друг“, 1876. Стор. 311.

² Там же.

³ Це „довша розмова“ і „нарада“ „вчених і чемних“ євреїв з Кирилом Петрієм, чи, може, тільки в його присутності, що відбулася (за повістю) в помешканні єврея Арона в м. М. (Мукачеві) в Закарпатській Україні.

⁴ Кирила Петрія.

⁵ Г, омадян.

⁶ Франко І. — „Петрії і Довбушки“. Повість у двох частях. Третє видання. Харків, 1928. (Твори, т. X. В-во „Рух“). Стор. 125.

вих упереджень“ — на місце слів „і далі будуть зустрічати його з убиваючою погордою“, що були в першій редакції).

Могла б виникнути думка, що Франко устами Кирила Петрія хоче пересунути „матеріальне і моральне“ піднесення частини західних (галицьких та угорських) українців до часів закріплення соціалістичного ладу. Він бо говорить досить вивазно, що те піднесення може бути тільки тоді, коли євреї з „п'явок та визискувачів“ (отож з членів панівної кляси — Р. З.) не стануть продуктивними громадянами та не позбудуться своїх „клясових упереджень“ і не „зближаться до народу економічно і духово“. Одначе відомо, що Франко думав про велике колективне селянське господарство ще при існуванні капіталізму. Може бути, що він думав про наближення євреїв „матеріальне“ і „моральне“ до українців у тих колективах. Отож висновок, що він переносить „піднесення“ західних українців до часу соціалізму, може бути й неправдивий. Повість не дає підстави розв'язати це питання. В кожному випадку все те відсувається до досить далекого майбутнього (писано це ще 1875 року!).

Отже українське національне питання зв'язане в повісті дуже тісно з національним питанням єврейським та з розвитком клясової боротьби серед євреїв. [Ми й не звертаємо уваги на те, що автор одриває тут надбудову („позбудуться упередження“) від бази (існування чи неіснування таких або інших виробничих відносин, що про них не згадує; хоч відомо, що явища надбудови зникають з причин, що виникають у базі та в клясовій боротьбі), бо письменник ще не знав тоді діалектичного матеріалізму].

Сутність єврейського питання з'ясовує в повісті Бляйберг, кажучи: „Вони¹ замість вдячності тутешнім людам за те, що колись, у часах лютого переслідування, їх тут гостинно прийняли, нищать і підкопують їхній добробут, доводять їх до крайньої біди! Лихва, п'янство, туманення, це тільки язви², що вони напустили на нарід³, що обезсилюють його. А крім того з якою ж погордою вони дивляться на гоїв!“⁴

Що ж треба зробити, щоб було інакше? Бляйберг зупинявся на цьому питанні: „Я ходив навмисне за тим по чужих краях, — оповідає він Кирилові Петріві, — щоб пізнати їхнє життя⁵ і відносини до християн. Знаєте, Кириле, там багато дечого інакше! Там єврей громадянин держави так, як кожний інший, а в нас він п'явка, що висисає цілий нарід!“⁶

П'ять років не покидав Бляйберг організаційної, агітаційної та пропагандистської діяльності серед євреїв Західної України, щоб змінити цей стан. Він організував гуртки, що мали пропагувати думку про „моральне піднесення“ євреїв до „сознання“ громадянства“ і рівності з народом, що серед нього живуть⁷.

¹ Євреї.

² В першій редакції написано: гонення.

³ В першій редакції: фурії.

⁴ В першій редакції: народ.

⁵ Франко І. — Твори, т. X. Стор. 94. — „Друг“, 1876. Стор. 9.

⁶ В першій редакції: становище.

⁷ В першій редакції: народ.

⁸ Там же.

⁹ Свідомости.

¹⁰ Джеджалик. — „Петрії і Довбушки“, перша редакція; II част. IV р. („У Петрія“).

Отак підготувавши, він накінець скликав — як оповідається в першій редакції — два з'їзди євреїв, що — як йому здавалося — прихильно ставилися до його думок про емансипацію єврейського населення Західної України по обидвох боках Карпат. На першому з'їзді в м. Жидачеві він мав доповідь про становище євреїв серед іншонаціонального населення. Зупинився в ній над тим, щоб євреї не угнітали й не визискували „того народа, котрий нас живить“, а стали його братами і матеріально йому допомагали. Бляйберг старався переконати євреїв, що це треба зробити в інтересі єврейського населення¹. На другому зібранні євреїв у м. Жидачеві в Західній Україні постановили вибудувати велику єврейську школу, подібну до таких самих шкіл за кордоном. Завдання школи: впоювати „високої гуманні і нороственні“ думки². Отож молодий Франко устами Бляйберга висказав думку, що клясові протиріччя можна усунути проповіддю моральних і гуманних поглядів. Очевидно така думка невірна. Франко висказав її через те, що ще тоді не знав наукового соціалізму.

Діяльність Бляйберга кінчається тим, що він не привів до дійсно до своїх думок ні однієї людини серед євреїв, і що під натиском фанатичної, жидачівської, єврейської, релігійної громади заперечує публічно свої думки, а Невеличкий ясує, що Бляйберг дійсно син вагажка опришків Олекси Довбуша і внуки одного польського магната, отже походженням не єврей. З того часу Бляйберг живе в Петрія, вступає в християнство і веде народницьку агітацію серед українців.

Постава єврейського питання в молодого Франка однобічна. Він багато говорить про моральне піднесення єврейського населення, а серед практичних пропозицій часто згадує про модерну школу. Інших заходів не пропонував. Але як ця модерна школа з її гуманним і високо моральним напрямом мусіла привести до знищення експлуатації та гніту пригноєної кляси, чи українського селянства — цього не тільки не сказав автор устами Бляйберга, але того навіть трудно догадатися.

До того від постави єврейського питання в першій редакції повісті відгонить безнадійністю. Вирішити це питання береться одна людина, вкладає в цю справу весь свій час і кошти — і не приєднав дійсно до своїх намірів ні одної людини. Ще більше: Бляйберга оточує скрізь облудлива зрада, кидаючи негарне світло на характер тієї частини євреїв, що серед неї він працював.

У читача залишається враження після того всього, що ніякі зусилля, ніяка праця серед єврейського населення неможлива. Вона не вдається. Значить, безперспективність і безнадійність щодо розв'язки єврейського питання.

Коли брати до уваги думку Петрія, що західні українці не матимуть змоги піднятися ані матеріально, ані морально, поки серед єврейського населення, що живе серед них, не відбудуться певні означені зміни, — то треба сказати, що й емансипація українського населення стає безвиглядною і неправдоподібною, через таку поставу єврейського питання, як вище з'ясовано.

Та не тільки через це українське питання стає безнадійне, а й через те, що піднесення українського населення поставлено в залежність від використання Довбушевих скарбів, а під кінець повісті їх ніхто для цього не може використати, бо Довбушуки (правнуки) перенесли їх до іншої печери і після того обидва загнули.

¹ Дведжалик. — „Петрії і Добошуки“, перша редакція; II част. VII розд. („Проглядів євреїв“).

² Там же, IX розд.

Отож виникає повна безперспективність розв'язати національне питання українське та єврейське — так, як їх поставив Франко в першому періоді своєї літературної роботи.

Те, що говорить у цій справі Бляйберг на „Високому замку“ у Львові (в кінці першої редакції повісті), належить справді вже до наступного періоду розвитку Франка — до періоду народницького та Драгоманівського. І справді те, що сказав там Франко устами Бляйберга: заснування товариства чи політичної партії, що мала б довершити ту дуже велику роботу серед селянства, що там намічена, — все це писане вже під впливом перелому, зробленого у Франка та його товаришів впливом народництва та листів М. Драгоманова. Отож належить справді не сюди, а становить початок нового періоду в розвитку Івана Франка.

При переробці „Петрії і Довбушуків“ в останньому періоді діяльності письменника (в часі хвороби), себто в другій редакції повісті, єврейське питання освітлене зовсім інакше. І не дивно. Тоді Франко мав довголітній досвід щодо різних спроб вирішити соціальне й національне питання.

Закиди євреям-експлуаторам, членам панівної кляси, зосталися і в новій редакції ті самі, але далі автор поробив дуже великі зміни.

За другою редакцією Бляйберг агітував євреїв серед євреїв по божницях після звичайних молитов. Він виступив за більше освідомлення євреїв та більше наближення до „християнських народів“, як він це бачив в Австрії та Німеччині¹. Дивно однак, що не перед масою єврейського населення, а тільки перед окремими євреями в'яснював потреби єврейської маси (себто бідноти — Р. З.)², а тільки собі самому уяснював потребу більшої освіти євреям понад те, чого вчили в хайдерах, більшого наближення до „християнської цивілізації“, „а особливо до народньої маси польської та української“³.

Тільки в другій редакції виступає домагання взаємного наближення національностей у Західній Україні: „Бажання (Бляйбергове—Р. З.), з одного боку, довести євреїв до того, щоб перестали бути паразитами на тілі тих християнських народів, серед яких їм доводиться жити, а з другого боку, показати також тим християнам, що в духовім життєю та в історичнім розвою євреїв є децю таке, що варто пізнати, і що могло б причинитися до поправи обопільних життєвих відносин“⁴.

Нова думка виникла у Бляйберга щодо змагання „вितворити між галицькими євреями інтелігенцію, яка, не цураючися єврейської віри та національної традиції, так як це чинять т. зв. „марморейні“ німецькі або польські євреї, при тім шукала б спільного ґрунту для життєвої праці з інтелігенцією українською та польською“⁵.

За другою редакцією в м. Жидачеві відбулася одна нарада, що закінчилася церковним прокляттям Ізаака Бляйберга, оголошенням і виконанням присуду синаєдріону на опльовання його і прилюдне поганьблення, втрату всього, що мав, навіть імени, та досмертну покуту в невідомості, і вивезенням з затканими устами невідомо куди⁶.

¹ Франко І.—Твори, т. X. Стор. 205.

² Там же.

³ Там же. Стор. 205—206.

⁴ Там же. Стор. 206.

⁵ Там же. Стор. 214.

⁶ Там же. Стор. 232—233.

На зібрання прийшло кільканадцять євреїв. Автор означає їх класово. Це були „переважно заможні купці і торговці“. Бляйберг не розвинув перед ними всіх своїх думок про єврейське питання, а обмежився тільки з'ясуванням своїх поглядів „на потребу світської, новочасної освіти для єврейської інтелігенції“. Після того погодилися вислати Бляйберга до Відня, щоб там придивився до єврейських організацій і пізнав їх мету та „способи їх ведення“¹.

Також тут показано, що зібрані євреї підступно зрадили Бляйберга, що всі вони попередньо порозумілися з рабином. але ця зрада не вражає так гостро, як у першій редакції, а огляда на класовий склад зібрання, виразно зазначений у другій редакції.

За другою редакцією на цьому й кінчається роля Бляйберга, що його не зроблено тут сином Олекси Довбуша, а справжнім євреєм, сином корчмаря. „Про Бляйберга ніхто... не згадував ані словом, так як коли б його ніколи не було на світі“².

Коли в першій редакції могла ще бути непевність того, чи акція Бляйберга-Довбуша не вдалася через те, що він заперечив свої думки, чи через виявлення його походження та опісля його відхід від єврейства, — то в другій редакції зовсім ясно, що реформу єврейства вбиває соціально-релігійна реакція, заступаючи інтереси середньої єврейської буржуазії. При тім досвідчений життєвою практикою автор показав також глибшу причину невдачі агітації єврея Бляйберга. Цей звертався дійсно до єврейської буржуазії, а не до робітництва, навіть не до дрібної буржуазії.

За першою редакцією єдиний реформатор серед євреїв, як виявляється, не є єврей, а українець з походження. Очевидно, що ця обставина понижувала соціальну цінність твору. Дуже до речі зробив автор у другій редакції, показуючи реформатора Бляйберга справжнім євреєм. Це безумовно підбільшує соціальну вагу твору проти першої його редакції.

В обидвох редакціях Бляйберг поминає зовсім соціально-політичні питання серед єврейського табору. Вся його увага скерована на освітні питання і то в першу чергу на школу. Видається, наче все добро для євреїв прийде від того, що місце релігійних хайдерів займуть школи фундації барона Гірша, що їх було вже досить багато в Західній Україні. І такі школи мали би також змінити взаємовідносини між національностями та перемінити соціальну структуру єврейської національності! Коли такі висновки виникають у молодого Франка, що незнайомий докладно й науково з соціальною структурою суспільства та соціальною динамікою й розвитком, то не доводиться дивуватися. Але коли те саме говорить він під кінець життя, хоч у давніших своїх творах знає політичну акцію євреїв, то такий випадок можна пояснити хіба тяжкою хворобою автора.

IV

ЗВ'ЯЗОК ПОВІСТІ З МІСЦЕВОЮ КЛАСОВОЮ БОРТЬБОЮ ТА ПОБУТОМ

В „Петріях і Довбушуках“ яскраво з'ясовані окремі моменти минулої класової боротьби в Західній Україні. Хоч справді ця боротьба не була така активна, як на Подніпров'ю, не мала таких гострих ані таких сильних конфліктів, як в решті

¹ Франко І. — Твори, т. X. Стор. 226—227.

² Там же. Стор. 233.

України, то все таки ця боротьба ніколи не припинялася час від часу набирала більшої сили, виявлялась як повстання пригніченої класи. Давній і сильний соціально-економічний гніт панівної класи феодалів, магнатів, дворян-поміщиків приводив, з одного боку, частину покріпаченого селянства до похилої, до отупіння в безкінечній роботі для шляхтича, великого земельного власника, а з другого боку, серед енергійнішої частини селянства викликав стихійний протест, що виявлявся втечею в Карпатські гори та нападами з гір на шляхту, на купецтво, на проїжджих. Це й було Карпатське опришківство, себто розбишачтво з дуже виразними ознаками класової боротьби. Цим воно наближається до гайдамаччини.

Серед українського населення Буковини мало поширена назва опришків. Частіше колишніх карпатських опришків називають там *гайдамаками*. Ї ще й назва: *борець*¹. Уже одна назва „гайдамаки“ вказує на зв'язок опришківства з загальноукраїнським соціальним рухом селянства за феодалізму. Однак невірна була б думка, наче опришківство в Західній Україні аналогічне одній тільки гайдамаччині. Правда, своїми розмірами, своїми методами боротьби, своїми приливами й одливами та своєю неперервністю воно дуже подібне до гайдамаччини. Та якщо взяти до уваги протяг часу, коли воно розвивалося, то побачимо, що західноукраїнське опришківство відповідало загальноукраїнській козаччині і гайдамаччині разом. Значить, це було історичне явище, що тягнулося багато довше, ніж гайдамаччина; це була універсальна форма боротьби пригнічених класів Західної України проти панівних класів, проти феодалізму.

Перші відомості про карпатських опришків маємо в останній чверті XVI століття, ще до походу Наливайка, Шавули й Лободи. На сході української частини Карпат і Підкарпаття їх звали буковинськими та молдавськими ватагами, а на заході в околицях Сянока й Самбору бескидниками (від карпатського гірського хребта — Бескид) і списниками — від Спискої землі. Це були мешканці гір і підгірських сіл. Очевидно вони поповнювалися також енергійнішим людським елементом і з дальших сіл та містечок.

Опришківство розвивалося щораз більше. Більший його вибух на заході української частини Карпат був 1629 і 1630 років. Державний кордон проходив — як і тепер — хребтом Карпатських гір і тоді відділяв Угорщину від Польщі. Однак українське селянство зовсім не почувало себе розділеним тим кордоном. Воно тільки використовувало його для своїх намірів. Селяни з сіл Бистра, Лютня, Волосянка, Загорб'я, Славна й Ужока, що є за Карпатами, під керівництвом попа з Бистої та селянина Лапшуна з цього боку Карпат збиралися в опришківські ватаги. Опришки під проводом Лапшуна три рази нападали на двір Казіміра Турського в Звинячу з цього боку гір. Першим разом вони добулися до палацу, порубали всі меблі, а збіжжя з комори викинули в річку; пограбували і спалили костюл. Все це тривало шість годин. Увесь цей час допомагали опришкам місцеві селяни з Звиняча, піддані Турського. Після того вони всі втекли в опришки в гори. Бескидники ще вдруге і втретє нападали на цей палац. Очевидно, класова ворожнеча змагалася щораз більше, бо тільки третього разу вони зрівняли палац з землею.

¹ Етнографічний збірник Наукового товариства ім. Шевченка у Львові, том XXVI. Народні оповідання про опришків. Зібрав Володимир Гнатюк. Львів, 1910 р. Передмова Гнатюка. Стор. VI.

Під час того, коли це діялося на заході української частини Карпат, то на сході опришки організувалися в буковинських лісах і на покутському підгір'ю.

Перший відомий рух, що в ньому брала участь Гуцульщина, було т. зв. повстання Мухи 1490 року. Муха був з роду православний українець „простий хлоп“, мабуть із Молдави (Буковини), „чоловік до зброї й до бою завзятий“. Він зібрав на молдавському кордоні велику ватагу селян — її рахували на 9.000 людей — напад на Снятинщину і далші околиці аж по Галич і Рогатин, грабував і добич вивозив у Молдавію. Польський король скликав проти нього шляхетське військо. Муху розбито над Дністром і він сам ледве живий утік. Пізніше захопили його зрадою, — видала його якась жінка, що з нею він любився. Поляки арештували його, відвезли до Кракова і там він помер у в'язниці. Між його помічниками була українська дрібна шляхта з Березова. Король конфіскував їхні маєтки за те, що вони пристали до „схизматика“ Мухи.

Рік пізніше, 1491 року появився в тих самих околицях Андрій Барул з Молдави, що звав себе правним спадковцем Русі, що її король польський Казімір силою загорнув собі. Його також зловили поляки.

Під час нападів молдавських воеводів на Покуття в самому кінці XV та в першій третині XVI століття допомагали їм селяни і дрібна шляхта українська.

В цих рухах помітні насамперед соціальні, а також політичні й національні риси, навіть державна традиція. Дальші рухи на Гуцульщині й національно тільки соціальний підклад. Часом переходять у розбишацтво.

До росту соціальних рухів на Покутті причинилася анархія панівної класи, що її розвела можніша польська шляхта. У війнах між панами брала участь і дрібна шляхта і селяни, особливо вільна людність гір.

Уже на початку XVII століття опришки так загрожували шляхті — великим земельним власникам, що 1606 року шляхта галицької землі вирішила зрестися двох своїх привілеїв: незалежної шляхетської юрисдикції над своїми підданими і недоторканости своїх дворів, щоб полегшити боротьбу проти опришків. В постанові сказано виразно, що це робиться з огляду на грабежі і нищення шляхетських дворів і підданських, що „купаються в так гарячих пожежах“. Урядові польські універсали й мандати проти опришків та „свавільних банд“ повторювалися майже щороку.

Більший розмах опришківського руху розпочався тут трохи раніше, ніж на заході. Вже 1626 року на двір Станіслава Шпондовського в Ходемірі напали опришки (як говориться в записах гродських: *banda „maleficorum notatorum pazwanuch opryszki“*)¹. Вони стріляли з гаківниць, мушкетів, янчарок, луків і кидали векерами. Облога укріпленого двору не вдалася через те, що надійшла відсіч (повернувся шляхтич). Серед покинутої зброї було кільканадцять зразків спеціальної „розбишацької зброї“, так званих „опришківських векерів“ або сокирок. Мабуть це були попередники теперішніх гуцульських топирців.

Від опришківських наскоків треба відрізнити шляхетські „ваїзди“ (озброєні напади на шляхту) та шляхетські грабункові напади. Наприклад, у Львові в самому місті та в його околицях грабили всякі шляхетські банди, між ними банда синів бургграфа високого замку у Львові. Отож тодішня польська влада і шляхетські розбишаки виступали разом. Через те міщани не могли нічого добитися проти цієї банди.

¹ Банда відомих злочинців званих опришками. Агр. Галицькі, т. 123, с. 806-8.

Крім нападів селянських опришків та грабунків шляхетських банд — в Західній Україні був ще опришківський і політичний рух дрібної шляхти української. То була переходова класа поміж двома основними класами тодішнього суспільства: селянством і панівною шляхтою, великими земельними власниками. Дрібна шляхта наближалася своїм маєтковим станом і працею до селянства, а своєю вільністю від панщини, особистою вільністю і шляхетством до великої шляхти. Від великих земельних власників різнилася рішуче маєтком та джерелом прибутку (у дрібної шляхти власна праця, у великої шляхти експлуатація селянської праці). Отож дрібна шляхта займала посереднє становище між двома основними класами тодішнього суспільства. При тім її матеріальне становище наближало її до селянства. Подібне становище мали тоді бідніші міщани. Не диво, що часом ці дві групи середньої класи лучилися разом для спільної дії проти панівної класи.

Дрібна шляхта українська нападала на багату шляхту, великих земельних власників і купців. Такі напади чинив, наприклад, Кость Комарницький, що його звали Черлений (червоний — Р. З.). Інший Комарницький напад на мукачівського єпископа Юрія і зовсім пограбував його. Хведір і Юрко Терлецькі з Терли і ще один Терлецький, що його називали „Дик Вовк“ напали на польського ротмістра Олександра Лозінського й пограбували його. Дрібна шляхта українська з Березова брала участь у всіх селянських рухах і повстаннях.

Дрібна шляхта українська на заході в Самбірщині виступала проти польської шляхетської державности. Вона побільшувала козацькі частини та війська Ракочого. Одночасно інша частина тієї шляхти сполучилася з небагатим міщанством і збройно виступала проти великих земельних власників. Керівниками цього руху були шляхтичі Яворські. Василь Яворський і його два сини Микола й Семен при діяльній участі їхньої матері Марухни, разом з іншою ходачковою (дрібною) шляхтою й міщанством нападали на двори, палили їх, грабували, навіть брали людей в полон, щоб дістати за них викуп. До тієї диверсійної частини, що оперувала в запілля, належали шляхтичі Білінські, Сулятицькі, Боровські, Вінницькі, Ортинські, Уруські, Чайковські і багато дрібного міщанства, особливо з Щирця. Треба додати, що деякі з тих шляхетських родин і досі zostалися дрібною шляхтою українською, як наприклад, Білінські, Ортинські, Чайковські й інші.

Цей соціальний і політичний рух дрібної шляхти й міщанства також треба відрізнити від селянського опришківства, хоч він має в опришківстві багато спільного. Між іншим чимало дрібної шляхти йшло до опришків або збирало свої опришківські групи і не раз керувало ними. Це зрештою, має аналогію в соціальної боротьби в цілій Європі: коли селянство баролося проти великих земельних власників, то дрібна шляхта або була нейтральна, або переходила до великих земельних власників, або єдналася з селянством і часто ставала в ряди його керівників, його старшин. Так було у нас під час Хмельниччини і взагалі козащини, так було в Німеччині під час великої селянської війни 1525 року і т. д.

Галицька земля славилася опришками. Особливо Покуття було справжньою країною опришків. Вони виходили головно з сіл Печеніжин, Пнів'є, Рунгури, Криво-луки. Коло 1621 року опришки дуже налякали великих землевласників. На чолі кожної групи тодішніх опришків стояв атаг¹. Один з найславніших ватагів того часу був селянин Гринь Кардаш. Опришки мали зв'язок з буковинськими гайдамаками, опришками, борцями. Нападали вони на шляхетські двори, а навіть на

¹ Тепер пастух овечої отари в горах (в полонині) зветься ватаг. З слова ватаг походить, мабуть, назва „ватажок“.

оборонні замчища. Широко був відомий напад на замок Олександра Куропатви в Пнів'ї. Цей замок стояв на високій горі, неприступній, стрімкій. Здобути його приступом було безнадійно. Так само щодо облоги, бо місця в замку було дуже багато, отож можна було мати дуже багато всяких запасів. Хтось із замкової служби показав опришкам місце, де можна було легко підкопом дістатися до замку. Сорок вісім опришків, серед них також дрібний шляхтич Березовський, ввійшли вночі через підкоп до замку. Опришки хотіли пощадити Куропатву, вбити його жінку й дітей, пограбувати замок і спалити, а коні забрати і перевести на Буковину. Все це майже зовсім виконали. Але, коли опришки поверталися з Пнів'я, на них напали печеніжинські селяни й одібрали все, вивезене з Пнівського замку. Ті самі люди пограбували під м. Снятином двір шляхтича Понятовського, а його самого вбили.

Опришки використовували кожне зменшення сили панівної класи. Наприклад, коли наближався татарський напад, опришки користали з загального замішання й тривоги і наскакували під маскою татарів. Робили так печеніжинські селяни, добравши собі охочих з Угорщини й Волощини і склавши групу в 300 людей. Озброєні рушницями, луками і списами, з викликом: галай, галай!¹ вони нападали на двори та села. Діставалося від них і попам і заможнішим селянам.

Становище селянства бувало до того невиносне, що часом вибухали селянські бунти. Відомий був у всій галицькій землі селянський бунт підданих сіл Ласковичі, Могильниця, Хмелівка і Романів, що разом з замковою челяддю заволоділи Могильницьким замком шляхтича Якова Понятовського. Тільки драгуни Марії Могилянки Фірлевої та її сина Петра Потоцького виперли селян з замку.

1648 року під кінець літа до Західньої України ввійшло козацьке військо під проводом Богдана Хмельницького. У всій країні аж по Карпати спалахнуло повстання проти шляхти, великих земельних власників і проти їхньої польської держави. В м. Отинії Семен Височан zorganizував військові частини до 15.000 чоловік; головним помічником його був Лесь Березовський з Березова. Повстання дійшло аж у глибину Гуцульщини—всюди вбивано панів і нищено панські двори.

В найближчих роках цей селянський рух на Покутті відживав при кожнім козацьким поході і при кожній новій війні. 1656 року великі відділи, галицькі й волоські ходили по Покутті, добували замки, брали шляхту в полон, грабували все, що було можна. Тоді добуто також замок у Снятині. Не було безпечного переїзду від села до села. Вже тоді починають брати провід фахові карпатські опришки.

1659 року опришки стали особливо сміливі. Не тільки грабували села й містечка, але й вимагали контрибуцій; селян у горах вони підмовляли до широкого повстання. Шляхта організувала окремі відділи, посилала їх у гори проти опришків, — і на села, що „бунтували“... 1665 року став відомий як ватажок — Дрозденко, що оперував головню над Дністром. 1683 року в Делятині ув'язнено „славного“ розбійника Нестера; він виявив, що його ватага мала широку організацію, грабувала не тільки маєтки, але й дзвони, казани в броварнях і ін., що частина його товаришів е на Україні, частина на Волині тощо. В роках 1703-1712 найславнішим ватажком був Іван Пискливий з Довгополя Руського² над Черемошем. Він нападав на Отинію, Березів, Микуличин, Заболотів та ін. В його ватазі були гуцули, бойки, волохи. Видатну вагу мав сапогівський орендар Абрамко, даючи опришкам пляни нападів. Одночасно опришкували Пинта, Жолоб, Панчишин і ін. Але всіх перевищив славою Олекса Довбуш.

¹ Це, мабуть, мало наслідувати татарський викрик „алах, алах“!

² На галицькому (лівому) боці р. Черемоша, в Чорногорі.

Життя в горах було важке і багато людей бідувало. Часто згадують про бідних вівчарів у полонинах, комірників, наймитів, слуг, що шукають собі заробітку в далеких сторонах. З-поміж них найбільше набиралися опришки. Але були в горах і багатші селяни, особливо отамани по селах (сільські старшини), що мали великі полонини, багато овець, свої млини й ін. Декуди по дворах сиділи пани, шляхта, або їхні управителі, багатії; вони вели веселе життя й утискали підданих. Оцих „лихих панів“ особливо ненавиділи селяни. Торгівлю в горах вели ввєрї. Всі більші корчми й оренди були в їхніх руках. На їхні великі багатства жадним оком дивились опришки.

У XVIII столітті, опришківство не тільки не припинилось, а ще й зазнало видатного розвитку під керуванням різних ватажків, насамперед ватажка Олекси Довбуша. Він надав опришківству ще більше властивостей соціального протесту, ніж його попередники. Це зробив він почасти підтримуючи добутими скарбами бідніше населення, а також нападаючи на найбільш зненавиджених великих земельних власників. Серед усіх опришків та їхніх ватажків він до сьогоднішнього дня найпопулярніший серед селянства Західньої України, особливо серед гуцулів та покутян. Про нього найбільше оповідають легенди.

Олекса Довбушук — таке його справжнє прізвище — був син Василя Довбуша з Печеніжина¹. Батько з жінкою і кількома дорослими дітьми жив у комірнім у господаря Гаврила Твердюка і не мав ніякого майна, тільки трохи овець. Олексі не подобалося життя батьків. Він кинув їх і пішов опришкувати. Вперше про його розбій чуюмо 1738 року. Він жив з опришківства аж до смерті 1745 року.

О. Довбушук почав своє опришківське ремесло довкола свого рідного села. Один з його перших нападів був на якогось багатого селянина в с. Чорних Ославах та на інших селян. Довбушукова ватага вбила в с. Текучій службовця Лошака і спалила його папери, в с. Ланчині вбито одного жупника²; пограбовано село Товмачик і с. Добротів; в с. Вербіжі і с. Воскресінцях пограбовано панські двори.

В корчмі в с. Дебеславцях Довбушук пив не раз зі своїм товаришем Іваном Бойчуком. Олекса часом заходив до своїх батьків до Печеніжина. У корчмі йшла тоді широка забава. Не раз опришки п'яні лежали без пам'яті. Раз сп'яна молодший брат Іван ударив Олексу топірдем так сильно в ногу, що він уже ніколи не ходив просто, — як співають у пісні про нього:

„Та й на ніжку налягав,

Топірдем ся підпірає“.

Попада в Сапогові переховувала Довбушеву добічу і вгощувала опришків.

Через деякий час Довбуш мусів покинути околиці Печеніжина, бо проти нього zorganizовано відділи т. зв. смоляків, вони почали наступати на його ватагу все ближче. Довбуш перенісся в глибину гір. Якийсь час він ховався в товаришами на буковецькій полонині. Згодом пішов аж у Чорногорі і звідти організував напади на всі боки. Головне місце його перебування було на Стові. На цьому місці весною Довбуш збирав свою ватагу. Хлопці сходилися з різних сторін по два, по три — збиралося їх тридцять до сорок. Довбуш тут „бракував“ їх, вибирав щоліпших. Вибрані присягали ватажкові на рушницї, що його не покинуть.

¹ Іван Франко в повісті подає як місце народження Олекси Довбуша — с. Печегинське. Там також живе — за повістю — і вмирає з гризоти його дружина. Див. Франко: Твори, т. X. Стор. 147, 175,

² Жупа — копальня, або варівня соли.

Довбушева ватага останніми роками його походів складалася тільки з дванадцяти людей. З того чотири були з Галичини: Довбушуків сестрінець Павло Орфенюків з с. Ямної над р. Прутом, Степан з с. Зеленої пов. Надвірна, Квічук з с. Порогів, коло м. Солотвини в Станиславщині, і наймолодший Василь Баюра^к з с. Дори над р. Прутом. Сім було з Закарпатської України, саме: син Серечика, Матвій Цюперяк, Гриць Мартишук, невідомий з імени з с. Ясіня, Іван з с. Валені, Федір з с. Будищ і Аналій з с. Сербів. Був також якийсь Михайло з великої України.

На зиму звичайно ватага розходилася, куди хто хотів. Довбушук мав головне пристановище в с. Ясіні на Закарпатській Україні, недалеко галицького кордону. Туди він перевів свою жінку і тут перебував не раз в гостині. Але коли з угорського боку стали також натискати на опришків, Довбушук не міг уже на зиму сходити до Ясіня, а мусів зимувати в Чорногорі. Він побудував собі хату в полонинах у дебрі названій Джерджа на Зеленим потоці. Тут він зимував і з ним сім товаришів. До своєї зимівки пригнали вівці з кошари угорського шляхтича Регника, що був винен Довбушеві 50 маріяшів за здобич, і жилилися ними. Довбушева жінка купувала борошно і пшоно в м. Надвірній і присилала їм це кіньми.

Із своїх пристановищ у горах Довбушук робив напади на всі боки: на угорський бік, у Молдаву і найбільше до Галичини. Тепер він виправлявся деколи й даліше за Коломию. 1741 року з 12 товаришами напав на двір шляхтича Карпінського в Голоскові коло Отині. 1744 року ходив з Ясіня на м. Богородчани коло м. Станиславова. Тоді пограбували двір і кілька домів у містечку. Довбушук брав з собою пістолети, рушницю, шабля, гроші, золоті й срібні речі. Шабля, оправлені в срібло, він поламав і срібло з них разом з іншим сріблом збив у бурдюг (шкур'яний мішок). Коли поверталися, догонила їх погоня і вони розбіглися. У ті сторони Довбушук заходив під Манявський Скит, монастир коло с. Маняви, та на Перегинське. Був також на грабунку в м. Борщеві. Часто бував і над р. Черемошем у селах Криворівня, Ясенів, Устеріки, Розтоки, Довгополе. В Красноїлі пограбував і вбив гордого отамана й сільського багатія Микола Дідушка 1743 року.

Останній напад Довбуша, що закінчився його смертю, був на с. Космач. Це було влітку 1745 року. Довбушук вибрався з Ясіня, де був у своєї жінки, з двома товаришами на Космач.

По дорозі в Микуличині вони вбили багатія Мочернюка. Звідти пішли до с. Космача до селянина Степана Дзвінчука. Підійшли до його хати вночі. Довбушук підважив двері і став пхатися до середини; в тій хвилі Дзвінчук пострілив його в плече. Довбуш кавав зняти з себе зброю і заявив, що ще може йти. Але справді не міг йти. В лісі його прикрили ще живого хворостом. На другий день його анайшли там. Сповідатися не хотів. Про місце, де заховав скарби, не сказав тоді нічого. Того ж дня 24 серпня 1745 року в Космачі він помер.

Його тіло завезено до Коломиї. Про його смерть оповіщено всі села по дорозі.

Після смерті Довбуша перше місце серед опришків зайняв Василь Баюрак з Дори. Його зловили 1754 року в с. Ясеніві і віддали до суду в м. Станиславові. Коли Баюрака вели на кару, оповідає очевидець Карпінський, він кавав подати собі флюяру і пригравав на ній сумні верховинські думи.

В пізніших роках ширив пострах опришок Іван Бойчук з с. Ясенова. Він ходив від Коломию, на Болахів, на Косів. В кінці 1756 року його ватагу розбито. З Баюраком і Бойчуком разом опришкували цілі десятки інших: з с. Жаб'я Дірчилюк, Ткач, Урденчук, Хведір; із Слупейки (присілок Жаб'я) Мощук; із Криворівні Будчук, званий Пістолетником, і Хведір; з с. Ясенова Данилюк, Ковальчук, Крившук-

Кручук; з Ясенівської Річки Мингерич; з с. Устерік Кочерганюк; з с. Соколівки Берчук і Олекса; з м. Косова Бісик, Варцаба, Головчук; з с. Березова Жупник; з с. Ямної Бабчук, Іванишук; з с. Дори Дреботяків, Семенів та багато інших з Покуття, Буковини й дальших околиць.

Опришківство розвивалося в горах до кінця XVIII століття. За часів польської влади організовано проти опришків т. зв. смоляків, але в глибину гір поляки не зміли дібратися.

Австрійський уряд (від 1772 року) різними заходами, м. ін. організацією жандармерії та „пушкарів“¹ з-посеред гуцулів, спинив напади опришків. В початках XIX століття ще тут і там відзивалися опришки, але нарешті мусили закінчити своє ремесло². В Станиславові й досі показують за містом коло „червоної корчми“ горбок, де вішали карпатських опришків.

Взагалі в пам'яті селянства, головню серед гуцулів, зосталася згадка про дуже багатьох опришків, що були перед Довбушем, одночасно з ним, чи після нього. Можемо угрупувати їх в кілька поколінь опришків³. Перед Довбушем відомі: ватаг Білоголовий, Пинта, опришок Головач. З-посеред товаришів і наступників ватажка Олекси Довбушука до сьогоднішнього дня гуцули й покутяни оповідають про опришків Івана Рахівського⁴, Івана Бойчука, Хведора Головатого, Івана Бойка, Форгач-Паничева⁵, Шумея, Василя Пігул-Понецуна, Дмитра Марусяка.

Серед пізніших опришків називають ватажка Голого-Шербана й опришка Пилипка; групу ватажка Олекси Шведа, біля нього опришків: Михайла Клям-Бойчука, Міганюка, Рябого-Козмівського та Пелеха. В групі ватажка Проця Туманюка-Сапріянчука згадують опришків: Мочернака⁶, Семена Фітюка (Хотюка), Макогона. Побіч ватажка Дмитра Василюка пригадують опришка Грицька Багана.

Серед ще пізніших груп називають ватажка Мірона Штолу та біля нього опришків Юру Ожинюка з Космача, Іванонька та Куділя. При ватажку Антоні Панкевичу-Ревізорчуку були опришки: Мішко Федюків, Ціва та Грига. Інші опришки: ватажок Дмитро, опришки: Котюк, Іван Китра, Наклад, Іванцьо, Харучук з с. Криворівні в Чорногорі, Кость Леник, Юзь Миськів з с. Березова, Юра Жолоб з с. Рунгур. Останні опришки це Іван Чемига з Поліниці біля Микуличина та Юрко Бурдюків-Драгарюк.

Бідніше селянство з прихильністю згадує опришків, особливо Олексу Довбушука. Називає його Олексою Довбушем. Очевидно, воно дивиться на них, як на месників за пригнічення та визискування й кривди з боку великих земельних власників.

Не диво, що молодий Франко так захопився постаттю опришка XVIII століття, Олекси Довбушука, що заставив його жити аж до перших років другої половини

¹ Пушка — рушниця.

² Фактичний матеріал до цього розділу взято з книжок: 1. Loziński Władysław Prawem i lewem, т. I, вид. 3-е, Львів, 1913. Стор. 244—263. 2. Целавич. Юліан, Др.: Опришки. „Руська історична бібліотека“, т. XIX, Львів, 1897. Стор. 155—295. 3. Крип'якевич Іван: З історії Гуцульщини, ч. I. Л.-Н. Вісник, 1923, т. 80, кн. VII. Стор. 238—253. Теж ч. II, кн. XII. Стор. 338—343.

³ Групування опришків подаю за Волод. Гнатюком. Див. Етнографічний збірник цит. тв.

⁴ Рахів — село на Закарпатській Україні.

⁵ Прізвище вказує наче він маляр.

⁶ Рід Мочернаків і досі живе в Карпатах.

XIX століття, згідно з деякими селянськими оповіданнями про нього, наче він не загинув, а десь живе, і зробив з нього опікуна Андрія Петрія, що мав виконати важливі завдання щодо соціального піднесення селянства та національного відродження українського населення.

В повісті Довбуш говорить до панського наймита Кліма: „Дай спокій, старий діду, ми не прийшли вам тут ніякого зла робити, тільки — будь ласка — допоможи пов'язати челядь, а як усе буде готове, покажеш нам, де панська каса“¹.

З селянських оповідань про Олексу Довбуша наводжу кілька уривків, що стосуються Довбушевого сина, скарбів та інших обставин, згаданих у повісті, а також дещо з оповідання про опришка Петрія. Усі такі й подібні оповідання могли вплинути на Франкову повість. Вони показують одночасно, як багато додавала уява письменника до селянських оповідань.

Бойчук з с. Старі Куті коло м. Косова оповідає про Довбушеві скарби і про його сина:

„Опришки виконали розказ свого умеряючого ваташка². Їго посікли на дрибний мак и так его поховали, щоби вороги его гриб³ не знали. Срібло й золото ни забрали й ним си ни поділили, та й сами ни повтікали, бо збігла си ровта⁴ на вістку, що вбили Довбуша и побігла погоня у ліс и там виловила Довбушевих леднів⁵.

„Довбуш опруч⁶ любаски Дзвінки мав іше⁷ одну дівчину, з котров си любив и котрий був учінив хлопця. Довбуш був лишив тому хлопцеві усу ту силу, що вин мав... „Того хлопчика вишукали и его стратили...“

„Довбуш мав великі скарби и комори в землі, але їх не можна узети, аж доків на то ни прийде пора“⁸.

В цьому оповіданні згадується, що Олекса Довбуш мав сина, і що в підземних печерах є великі скарби Довбушеві. Ці відомості є і в Франковій повісті.

Відомостей про Довбушеві скарби дуже багато в селянських оповіданнях. Згадують про місця схованки тих скарбів у Зелениці (Етногр. збірник, т. XXVI. Стор. 137), в Аршиці (т. с. 137), в Гадьовій (138), на Лисині (138), в Мокрині (139), коло Бельмеги (139—140), в Тешкої коло Васири (140), на Кедроватій (141) і в багатьох інших місцях. Довбушевих скарбів шукають селяни по всій Гуцульщині. — Однак тих скарбів не можна взяти — на думку селян, — як довго на це не прийде свій час. Селяни оповідають, що „оден чоловік... з Старих Кутів, з Пеньківки⁹ найшов був завізані двері до Довбушевої комори на Старих Кутах в Городишю. „Та й зачав си був до них доберати, але ему сказав вити¹⁰ голос, що ше¹¹ ни прийшов час на забранє Довбушевого скарбу. Але коли тот¹² чоловік ни хотів лишити добуване, то го

¹ Франко І.—Твори, т. X. Стор. 169.

² Довбуша.

³ Могилу.

⁴ Ровта пушкарів.

⁵ Опришків, товаришів Олекси Довбуша.

⁶ Крім.

⁷ Іше.

⁸ Це оповідання записав гуцул Петро Шекерик-Доників. Див. Етнографічний збірник, т. XXVI. Львів, 1910. Стор. 59.

⁹ Пеньківка — присілок с. Старих Кутів в Косівському повіті, коло Косова.

¹⁰ Відтіля.

¹¹ Що ще.

¹² Той.

добре утерло та й вбило¹ и вин си мусів вид того забрати. Витак ходило їх громада шукати тої комори, але ни могли єї найти. Бо ше на ню² ни прийшов час“³.

В селянських оповіданнях часто повторюється думка, що знайдених уже Довбушевих скарбів не можна опісля відшукати. Подібна думка є й у повісті. Селяни оповідають: на горі Довбушанці в скелях є багато маетків, багато золота. „Раз зайшов під Довбушанку який⁴ стрілець з тих рік⁵, дивит сі, а там плита в однім місці відстає. Ану ко відважу, гадає, що там є? Дивит сі, а то є печера. Уходит він усередину, а там повно: збруї усякої, одежі, грошей, усякого багатства; так роздивив сі він, що є шо брати на дев'ять коней. Він роздивив сі добре усюди, а так скинув з себе, не дивуйте, гатки і набрав грошей, шо лиш міг, та й пішов д' хаті. На другий день вернув сі той стрілець з дев'ятьма кіньми і з людьми, шукає тої комори, ого! Пропало! Йї сліду не було... — Заперла сі та й годі“⁶. В іншому оповіданні говориться, що якийсь чоловік з с. Ясіне прийшов на Довбушанку в худобою; зайшов до печери, де були Довбушеві скарби, набрав повний наголовник грошей, самих золотих, — а коли опісля прийшов, то вже не міг потрапити на те саме місце⁷. Мабуть в іншому варіанті того самого оповідання сказано, що раз один чоловік з с. Ясіне зайшов до Довбушевої комори⁸ на Довбушанці, виніс відти гроші надвір, але назад не міг ще раз повернутися до комори, бо її гаяда⁹ вже зачинив її¹⁰. Є також оповідання про те, що страх стереже Довбушевих скарбів¹¹.

Інші питання в селянських оповіданнях про Довбуша, що так чи інакше освітлені в повісті, такі: В с. Голови коло Краснолі записав Петро Шекерик-Доників переказ про те, що Довбуш спалив двір поміщика в с. Вилавчу на Буковині¹². Він же записав від одного „шешурського чоловіка“, що в Синіх горах є Довбушева каплиця¹³. Інший селянин оповідає: „Чувем¹⁴ десь ві старих людей, шо приказували таке: Раз Олекса Довбуш післав свого легія ту в Пасічну до ксьондаа¹ аби ксьондз ішов его сповідати туй¹⁶ на одну гору — називає ся Пасічанка“. „Потому висповідався Олекса і законювався“¹⁷.

¹ Побило.

² Неї.

³ Етнограф. збірник, цит. тв. Стор. 59—60. Оповідання Бойчука з Старих Кутів („Довбуш, його син і скарби“).

⁴ Якийсь.

⁵ Це оповідає селянин з Зелениці, присілку с. Зеленої, Надвірнянського повіту; село лежить над допливом р. Бистриці. „З тих рік“ — значить з-над Прута, Черемоша.

⁶ Етнограф. збірник, т. 26. Стор. 135.

⁷ Там само, стор. 136 („Довбушева хата і скарби“).

⁸ Печери, де складені Довбушеві скарби.

⁹ Гаяда — хазяїн.

¹⁰ Етнограф. збірник, цит. тв. Стор. 137.

¹¹ Там же. Стор. 142—143.

¹² Там же. Стор. 68.

¹³ Там же. Стор. 133—134 („Довбушева каплиця“).

¹⁴ Я чув.

¹⁵ Попа.

¹⁶ Туй — тут.

¹⁷ Етногр. збірн., цит. тв. Стор. 104—5 („Як Довбуш сповідався на горі Пасічанці“).

Марія Махевич з с. Переросля, Надвірнянського повіту, розказувала: „Прийшов раз Довбуш до одного пана, але панів не було дома, лиш нянька на руках з дитинов¹ вийшла і просила, аби іншим разом прийшов, бо павів нема дома“².

В оповіданнях про Довбуша часто повторюється варіант про його прочуття смерті. Наприклад, у с. Пасічній, Надвірнянського повіту, розказують, що Олекса Довбуш сказав селянам, що вже недовго буде ходити, бо в свято благовіщення рушився з місця (пішов дорогою)³. В іншому переказі говориться, що Довбушевому хлопцеві (опришкові) Іванові Сандогорському снилося, що гадина покусала Олексу і він од того помирав⁴.

Згадують також про те, нібито Довбуш покинув опришківство. Йому снилося, що топиться в крові. „Від того часу ходив, але залишив був своє ремесло, не воював так нікого; усе наказував відтак свої товариші, аби ішли лиш на дуже великих панів...“⁵. Про смерть Довбуша цей оповідач не згадує.

Розказують також, що О. Довбуш мав крім жінки і Дзвінки ще й інших жінок. Наприклад, селянин з Зелениці оповідає: „Олекса Довбуш любив сі туй у Зелениці з Тимшечком“⁶.

Ще треба навести виписку з оповідання Івана Петюка-Кищука про одного з пізніших, після Довбуша, карпатських опришків. Він оповідає: Були два опришки в Річки, коло Красної в Косівському повіті. „Ловили їх обох шандарі... Петрій утік, але бояв си більше розбивати; закопав гроші та й розбишацьке убрале, а сам пішов служити“. Служив він десь у Молдавії у якогось пана, поміщика. Раз той пан побачив у нього рушницю і став її оглядати. На рушниці було вирите прізвище якогось іншого пана, поміщика, його знайомого. Зараз же пан написав до нього і запитав, як то його рушниця попала до Петрія. Скоро надійшла відповідь, що ту рушницю забрали давно опришки, коли грабували двір. Пан прикликав жандармів і казав арештувати Петрія. Той викручувався, що він дезертир, але це не помогло йому, бо громада не підтвердила цього. Повісили його в Чернівцях⁷.

В цьому оповіданні маємо згадку про те, що справді був колись опришок Петрій, і що він згодом перестав займатися опришківством. У „Петріях і Довбущуках“ є також такі думки про Івана Петрія. Сам Франко каже, що чув оповідання Лімбаху про те, ніби селянин Петрій (чи Патрій) збагатився, бо знайшов у землі скарб⁸.

Крім історичного минулого, оповідань селян про опришківство, знайшов свій видатний відбиток у повісті „Петрії і Довбущуки“ також сучасний побут різних клас і національностей. Почнемо з наймитів.

У кухні вовводи Шепетинського, що пішов з дворнею захопити Довбуша і його хлопців у свої руки, йде розмова. „Служниці й слуги в просторій кухні гуртом обсіли грубу“. „Дівчата й баби, пастухи й старі діди оповідають чутки про Довбуша“.

— „То мусить бути страшний чоловік! — боявко прошептала Сенька, молода дівчина.

¹ Дитиною.

² Етнограф. збірн., цит. тв. Стор. 105. Записав Володимир Ривюк.

³ Там же. Стор. 123.

⁴ Там же. Стор. 126—7.

⁵ Там же. Стор. 125—126 („Як Довбуш воював“).

⁶ Там же. Стор. 137. („Довбушеві гроші“).

⁷ Це оповідання записала Олена Кисілевська. Див. там же. Стор. 259—260.

⁸ Франко І.—Твори, т. X. Стор. 7.

— Иди, дурна, — відізвався Клим, старий дід із довгими козацькими вусами, — ти сім триднівок постила б, сім п'ятиць поклони біла, якби тебе такий чепурний молодець посватав!“¹

З замку вовводи перенесімося до села Перегинська глибоко в Карпатських горах на присілок Довбущуку. Довбущуки надіялися, що скоро дістануть Довбушев, скарби до своїх рук і через те не хотіли нічого робити. Отож у хаті Олекси (внука) було дуже бідно й брудно. „Все було занедбане, давно не чищене й брудне і проймало непереможною відразою. Олекса в брудній, давно не праній сорочці лежав на постелі, маючи під головою приколоток соломи, накритий брудною веріткою (ряденцем — Р. З.). В горішній часті хати клубився дим, як це звичайно буває в курних хатах“².

Письменник оповідає, що стара мати Довбущуків, Горпина „з цілим розмахом гримнула собою в двері колиби. Двері пирсли під напором і стара влетіла досередини...“³. В іншому місці сказано, що вона „влетіла до хати“. Безумовно гудулки — народ дуже енергійний, але все таки стара змальована занадто вже по молодецькому. Автор пише також, що її сиве волосся „в неладі спало на плечі з-під брудної намітки“⁴. Це або мале знання селянського жіночого побуту, або скоріше бажання навести романтичний жах на читача. Брудна намітка і волосся, що пасмами з-під неї спадає, річ незвичайна в сільському побуті. І от, ми бачимо, що через деякий час, уночі та сама Горпина ходить по присілку, приходять у пустку до незамешканої хати на розбійницьку нараду в самій білій сорочці і білій намітці⁵. Значить, уночі в Горпини знайшлася і чиста намітка, і біла сорочка, щоб надати її постаті більшого ефекту на тлі вогню і ночі. Селянська жінка хіба божевільна ходила б по присілку в самій сорочці. Зате костюм Горпини цілком відповідає дійовій особі в романтичній повісті, що ніччю при світлі вогню проклинає синів-розбишаків.

До добрих побутових нарисів належить опис, як Ленько засвітив свічку. Він „добув із череса невеличку бляшану ліхтарню, губку та кресило, двома чи трьома ударами кресила викресав іскру вогню, яку підхопила губка, потім роздвув губку, держачи її поміж пальцями, і засвітив до неї маленьку воскову свічку...“⁶.

В повісті відзначений також побут сільських багатіїв.

Петрій робить усе спокійно, зрівноважено, обдуманно. Згадки про наймитів виявляють у нього людину дуже зможну: „Обдивившись добре по сінях... — каже автор, — він вернув до хати, обувся і надів кожух, узяв шапку на голову, та побудивши при тім жінку і служницю... сам пішов до стайні побудити слуг. Вони посхапувалися зі сну...“⁷

Дочка багатого селянина Батлана, Олена, в розмові з Андрієм говорить майже, як панночка, а з Іванком розмовляє справді як селянська дівчина. Іванко надбиг, шерехопився через пліт і „скочив через грядки до неї“.

— „Агій на тебе! — скрикнула Олеся. — Ти осліп, чи що, що не бачиш борозди та грядками суляєш?“

¹ Франко І.—Твори, т. X. Стор. 168.

² Там же. Стор. 114, 115, пор. стор. 110.

³ Там же. Стор. 145.

⁴ Там же. Стор. 70.

⁵ Там же. Стор. 111.

⁶ Там же. Стор. 238—239.

⁷ Там же. Стор. 239.

— „Рушай собі в сине озеро зі своєю новиною і не толоч буряків!“¹

Коли Петрій зустрів Іванка в лісі, той поділував його в руку і, „держачися його, якби для більшої безпеки, за полу, говорив далі...“². В горах, особливо серед гуцулів, і досі хлопці цілують старших у руки.

Любов Андрія й Олесі описана юнаком, мало знайомим з жінками: „Це була тиха, сильна і повна саможертви любов, ніжне прив'язання брата до сестри, бажання тихого, родинного щастя в житті... Йому хотілося побачити свою квітку, як звичайно звав Олесю, поговорити з нею, почути її ширі слова, та йому жаль було, що не міг уже, як давніше, вилити перед нею всього, що йому лежало на серці, висповідатися зі своїх діл та почувань...“³.

З повісті не зовсім ясно, чи пасішник Семен був заможний, чи ні. Та відомо, що він сам був письменний і вчив писати також викрадену й залишену в нього дочку вовводи, що стала немов його дочкою чи внукою. З псалтирі вчив її читати, і з неї переписувала вона перші букви вугіллям на яловій, тесаній дошці...⁴

З сільського побуту коротко й простенько згадано отруєння Горпини: „Небіжка варила собі у горнятку крупи, а вона (Демчиха — Р. З.) влила до тих круп розпару якогось зілля. А як „стара“ Іла, прийшов Демчишин хлопчина, і вона й йому дала тих круп. До доби обов померли“⁵.

В повісті описано також божевілля Демчихи⁶, ярмарок⁷ і конокрадство⁸.

Начальник стражників, організованих по-військовому, що їх привела Горпина на самотній острів, говорить коротко, чітко, наказуюче. Жандарми говорять до євреїв по-німецькому, бо ця мова була їхньою службовою мовою, а євреї її розуміють.

Розбишак Невеличкий, що походив з міщан, „звинно, як ласиця, шугнув до хати, казав загасити світло й замкнув двері“⁹. Це був підступ розбишаків, щоб дістати в свої руки Олексу Довбушука (внука). Коли розбишаки привели на самотній острів Петрія, то перше, що вони зробили, було запалити вогонь, так звану ватру¹⁰. Це звичайна побутова річ у горах.

Характерними живими рисами описує Франко купців-євреїв. Він накреслив кілька цікавих побутових сцен з життя єврейської дрібної й середньої буржуазії. Тут знайдете і погляди, і спосіб ведення розмови, і звичай говорити частину фрази по-єврейському, частину по-українському тощо.

„Ви знаєте добре того орендаря?

„Що значить добре? — відповів єврейським звичаєм Бляйберг питанням на питання. — Як може один чоловік знати другого добре?“¹¹.

— „Wie meint ihr dūs¹², практичне життя? — вмшався в розмову третій єврей,

що прислухався збоку до слів Бляйберга. — Я також практик, але ніколи не думав про те, аби погодити свою практику з якоюсь справедливістю. Geschäft ist Geschäft¹, а все інше, то тільки на шабас“².

Рабин приходив у супроводі двох шкільників. Коли він хоче ввійти до кімнати, один школяр тричі стукав до дверей³. До Бляйберга він звертається такими словами

„Бачу в твоїх очах трьох злих духів... Бачу духа цікавості, духа впертості і духа брехні...“⁴

Довша промова рабина закінчується „трикратним прокляттям“.

Тоді оба шкільники, що привели сюди рабина, приступили до Ізаака Бляйберга зняли з нього його верхню одягу, обгорнули його вовняною плахтою сірої барви, потім зв'язали назад його руки, зняли з голови шапку і ярмурку, посипали голову попелом, а потім випровадили його на подвір'я перед зібрану громаду...⁵

Після того йде дика сцена оплювання та обкидання болотом і вивезення Бляйберга з затканим ротом. Ця побутова сцена така реалістична, що Франко або бачив щось такого, або хтось йому про це яскраво оповідав. В Дрогобичі, де вчився Франко, могла трапитися така подія.

Ченці й монастирський побут описані докладніше, ніж так зване біле попівство. Автор оповідав про невеликий, але досить розкішний садок у монастирі в Гошеві з хідниками й альтанками, отініненими хмелем та диким виноградом⁶, згадує про вузькі й круті монастирські коридори⁷, простоту келій⁸, зовнішній вигляд старих ченців, зокрема одного з сивим волоссям, з грубим обличчям, дрібними сивими усміхненими й ласкавими очима, що сидять глибоко в голові⁹. Автор злегка заглядав і до внутрішнього їхнього життя¹⁰, й оповідав, як вони додають собі сміливості, спираючися на хрест з мощами, свячену воду й кропило¹¹.

Піп Ізидор змальований під час вечірнього проходу. „Задоволення й легкий усміх бігали по його лиці, а легкий, вечірній вітрець грав під час ходу подами його довгої, чорної реверенди (ряси — Р. З.). Срібна оправа палички (ціпка — Р. З.) блискала до сонця, а повне, кругле лице панотця набирало від вечірньої заграви ще більше рум'яної краски“¹².

Побут міської інтелігенції опишемо трохи далі, при розгляді питання про „міщанське щастя“. Панського, поміщицького побуту молодий Франко, очевидно, не знав, хіба може з літератури. Він описує замок Шепетинського, його становище між лісом і півокруглим ставом, рови, палісади довкола замку, зводжений міст, і штучно в фантастичних формах повироблювані човни, що колихалися на ставку¹³.

¹ Інтерес, це інтерес.

² Франко І. Твори, т. X. Стор. 209.

³ Там же. Стор. 228.

⁴ Там же. Стор. 229.

⁵ Там же. Стор. 232.

⁶ Там же. Стор. 49.

⁷ Там же. Стор. 53.

⁸ Там же. Стор. 50.

⁹ Там же. Стор. 49.

¹⁰ Там же. Стор. 49—50.]

¹¹ Там же. Стор. 53.

¹² Там же. Стор. 162.

¹³ Там же. Стор. 160.

¹ Франко І. Твори, т. X. Стор. 133—134.

² Там же. Стор. 97.

³ Там же. Стор. 101—102.

⁴ Там же. Стор. 177.

⁵ Там же. Стор. 200.

⁶ Там же. Стор. 196—199.

⁷ Там же. Стор. 209—210.

⁸ Там же. Стор. 216—217, 241—244.

⁹ Там же. Стор. 151.

¹⁰ Там же. Стор. 128.

¹¹ Там же. Стор. 216.

¹² Як ви це розумієте?

В замку була обов'язково бонна, мадмуазель Шарлотта. Старе угорське вино розгрівало кров¹. Через що піп говорить до вовводи „ваша ясновельможність“, а не звичайне серед багатших поміщиків „ясновельможний пане“, — трудно догадатися². Що Франко не міг увияти собі поміщицького побуту, можна бачити на кількох прикладах: Біля панського двору, що його відновив Андрій, — як описує І. Франко, — росли вишні: „Ленько усунувся трохи даліше в гущавину молодих вишень“³. Дуже вже той панський двір нагадує селянську хату в вишневому садочку. Але можна подумати, що це селянський син, Андрій Петрій, казав їх недавно посадити. Та розмови Дозі з Андрієм ще показовіші з цього боку. Вона каже до Олексія Довбушука (Ленька, правнука): „Тямлю, тямлю! Але видиш, — віт тогди уже тільки часу уплило, тільки спосібних хвиль минуло, що і я сама зачала сумніватися, чи то, що ти мені казав, не були лишень грушки на вербі“⁴. А до Андрія вона говорить: „А дивіт ми на господаря!.. А по яку ж чортову матір ти брав мене“...⁵

Раніш того вона питає його:

„Ну, чого ти мовчиш та звіщуєш голову, мов гарбуз через пліт?..“⁶

Такі порівняння й образи як „грушки на вербі“, „дивіться на господаря“, „по яку чортову матір“ та „звісив голову, мов гарбуз через пліт“ можуть дуже добре характеризувати селянську дівчину чи жінку, але ніколи поміщицю, дочку графа.

Здеклясовані елементи тодішнього суспільства представлені в „Петріях і Довбушуках“ розбихачами, в'язнями і прошаками. Розбихацький побут майже не описаний. Дешрощо ми вже згадали раніше. Прошаки показані не справжні, а злодії перебрані за прошаків. Все таки вони стараються наслідувати всі способи справжніх прошаків. Отож „поводатор“ незадоволений з того, що „мусить служити старому й сліпому“. Їдять вони хліб і печені яйця, запивають горілкою. Провожатий дає старому більший шматок хліба в руку, а сам починає „теревити для нього яйце“. „Обтеревивши його, він usługував старому, поки той їв, подаючи йому за кожним кусником хліба вкусити яйця. Коли старий ізвів свою пайку, повечеряв також молодий“. Опісля пила горілку. Провожатий старався пити так, „аби не булькотало, і аби старий не міг зміркувати, скільки він вип'є“⁷.

Мабуть із Львівського побуту найсильніше враження зробили на Франка гурти арештантів у сірій суконній одежі, що після цілоденної важкої праці під осіннім дощем увечері заковані поверталися болотяними вулицями, обов'язково серединою дороги. Через те ця сцена з життя в'язнів вийшла яскрава й сильна: „Одного осіннього вечора йшли досить довгим рядом парами Городецькою вулицею в Львові арештанти, що весь день були заняті роботою, різанням дерева в подвір'ю карного суду. Їхні сірі суконні сердаки промокли до нитки, бо під холодним осіннім дощем вони весь день працювали під голим небом. І тепер вечером вулиця була вся мокра, покрита рідким болотом та калюжами брудної води. Арештанти не

могли йти тротуаром, тільки мусіли йти вулицею, і грубими своїми канцями чалапали по болоті. Тільки два дозорці з набитими карабинами (гвинтівками — Р. З.) та настромленими на них багнетами на плечах ішли в парі тротуаром, шильнуючи зваду походу арештантів“¹. Цікаво порівняти цей опис з подібним у „Лель і Полель“.

Замітна з побутового боку також утеча в'язня і допомога інших в'язнів у цій справі².

Як видно з зазначених тут коротких побутових нарисів і натяків, усю повість пронизує побутовий елемент, переважно правдиво з'ясований. Тільки декуди романтична манера писати бере гору, псує й деформує малювання побутових рис. Це там, де побут використовується, щоб підняти на вищу ступінь сильне враження від окремих виступів дійових осіб та викликати в читача враження жаху, незвичайности, а може й огиди. Тільки коли ходить про побут кляс, що їх автор не знав з побутового боку, тоді виходять картини неправдиві.

В головних справах та епізодах, що на них зосереджувалася вся увага автора, домінує романтизм. Дрібні, що про них письменникові не так ходило, виявляють побутові риси, — вони живі й переважно реалістичні. У авторів в певною яскраво вираженою тенденцією часто бував, що головні особи бліді, невизначні й неприємні, бо вони не раз в втіленням думок автора, а другорядні особи охарактеризовані яскраво й виразно, хоч часом тільки кількома мазками. Це трапилося до деякої міри також Франкові в „Петріях і Довбушуках“.

V

ДВІ РЕДАКЦІЇ „ПЕТРІЙ І ДОВБУЩУКІВ“

В передмові до другої редакції своєї повісті пише Іван Франко 31 жовтня 1910 р. що він переглянув увесь рукопис і поробив деякі скорочення та багато виправок щодо мови. Позатим він залишив усю повість без основної переробки (підкреслення мов Р. З.) як свого роду літературний документ³. Так виглядала повість після перших двох років авторської роботи над нею. Значить, це була справді перша редакція, виправлена щодо мови і правопису та трохи в деяких місцях скорочена.

Зовсім інакше вона вийшла після наступних двох років праці над її виправленням. В післямові, що написана між 10 та 12 листопада 1912 року автор сам вияснював ось так ту роботу: поперед усього зроблено низку скорочень тих місць, що видавалися авторові плодами незрілої фантазії та невиробленого літературного смаку. (Докладніше про ці зміни поговоримо при розгляді форми повісти). Та під час редагування автор мусів робити щораз більше перемін „не тільки в висловах оповідання, але також у самім пляні повісти. Вийшло з цього, що деякі розділи треба було переробити зовсім наново, інші пропускати, всю композицію значно упростити, і, нарешті, відкинути цілу „третю часть“, що не посував акції далі, а тільки являється рядом сцен, без яких може обійтись повість, доведена до кінця другої частини“⁴.

¹ Дзеджалік. — „Петрії і Довбушуки“. Журнал „Друг“, р. III, ч. 18. Стор. 217

² Там же. Стор. 217—219.

³ Франко І.—Твори, т. X. Стор. 7.

⁴ Там же. Стор. 248—249.

¹ Франко І. — Твори, т. X. Стор. 164.

² Там же. Стор. 156.

³ Дзеджалік — „Петрії і Довбушуки“. „Друг“, 1876. Стор. 294.

⁴ Дзеджалік — „Петрії і Довбушуки“. Журнал „Друг“, р. III, ч. 18. Стор. 282.

⁵ Там же.

⁶ Там же.

⁷ Там же. Стор. 242.

⁸ Кримінального.

Треба переглянути зміст повісті і подивитися, які зміни поробив автор у своїй першій повісті.

Перш за все зазначимо, що як за першою, так і за другою редакцією пропадає надія на якінебудь культурні чи соціально-культурні зміни серед єврейського населення Західної України, що — на думку автора — були передумовою „піднесення“ українського населення. Пропадає також надія на те, що „піднесенню“ того населення допоможуть скарби опришкя Довбуша. Тоді в першій редакції на сцену висувається його син, Ізаак Бляйберг із своєю агітацією за організацію політичного товариства чи партії, що мала б перевести в життя обговорену вперше програму, народницьку, дрібнобуржуазну програму діяльності (школи, читальні, шпихаїри, усунення лихварів та орендарів-корчмарів). Повість кінчається постановою організувати таке товариство чи партію. Ентузіязм після цієї постанови виливається у взаємних поцілунках усіх присутніх на нараді, де промову говорив Бляйберг-Довбуш.

Отже в першій редакції основна проблема повісті — соціальне піднесення селянства і національне відродження — за старими методами роботи попадає в безвихідне становище, але на їх місце виникають нові методи, народницькі — і повість закінчується оптимістично, дає надію на здійснення найважливішої проблеми повісті. Зовсім інакше в другій редакції. Тут відпала третя частина і з нею вся перспектива здійснення соціального піднесення „народу“ і національного відродження українців та євреїв за новими методами роботи. Зосталася безнадійність і безперспективність старих методів. У другій редакції повість кінчається понуро, песимістично щодо головного питання, поставленого в повісті.

Значить треба сказати, що хоч третя частина формально мало посувала дію вперед, то внутрішню для вирішення поставлених у повісті основних проблем, вона давала дуже багато, посувала справу набагато вперед. В тім ми бачимо головну рацію її існування і важливу причину, через що видавництво вирішило видрукувати в цьому томі обидві редакції цієї повісті.

Треба тепер загально з зовнішнього боку описати ті глибокі зміни, що їх Франко зробив в останніх двох роках своєї редакційної роботи над цією повістю, себто в часі від листопада 1910 року до листопада 1912 року. Після того розглянемо ще також докладніше зміни в фабулі повісті, а в дальшому розділі й формальні зміни, пороблені за весь час її редагування.

В першій частині „Петріїв і Довбушуків“, що її ще найменше торкнулися глибокі зміни, було в першій редакції двадцять розділів, у другій в двадцять один. Автор вклав між XVII та XVIII розділи першої редакції один новий розділ (XVIII за другою редакцією) і дав йому назву: „Вчинок старої Горпини“. Крім того, він змінив назву XVII розділу. Було: „Стара на чатах“, а в новій редакції написано: „Хлопці на чатах“.

В другій частині було і зосталося дванадцять розділів, але назви їх і їхній зміст набагато змінилися. Не згадую про те, що перший розділ дістав на місце чужомовного — український заголовок з тим самим змістом, та про те, що заголовок одинадцятого розділу в першій редакції перенесений на дванадцятий розділ нової редакції („Нічні мари“), що сьомий розділ мав назву „Гросвітители євреїв“, а дістав після назву „Між чесними євреями“, що заголовок дев'ятого розділу („Посліднє собрання в Жидачеві“) перенесений на десятий розділ і змінений на „Збори в Жидачеві“, та що заголовки другого, п'ятого й шостого розділів зосталися без змін по суті. Підкреслимо, що четвертий розділ мав заголовок

„У Петрія“, а дістав новий: „Андрій на новій дорозі“; восьмий розділ „Ще один знайомий“ дістав назву: „Утека в язня“; дев'ятий розділ на місце „Посліднє собрання в Жидачеві“ названий: „Шлюб Андрія“; десятий „Подвиги двох братів“ названий: „Збори в Жидачеві“; одинадцятий „Нічні мари“ дістав заголовок: „Ленько Довбушук“; дванадцятий „Олекса“ названий: „Нічні мари“.

В третій частині було дев'ять розділів (Час ділання, Умерлий, Zbrajca, posrapicel Коново, Величкий, Граф Т., Довбушеві скарби, Сенько і Ленько, Кінець — початок) ця частина пропущена в другій редакції.

Просто ряд змін, що міняють тенденцію чи фабулу повісті, або з іншого погляду є важливі.

Частина змін виходить з очевидного бажання автора зробити з цього твору виразно народницьку повість. До таких змін належить, наприклад, зазначена раніше зміна в кінці одинадцятого розділу. Там говориться про допомогу шкільній молоді українцям, щоб виробити з них — як сказано в першій редакції — „патріотичну і широко-руську інтелігенцію“, а в другій редакції — „народну широко-українську інтелігенцію“¹.

Другий приклад не такий ясний тенденцією змінити текст. Одначе в світлі попередньої зміни можна вважати й цю за таку, що йде по тій самій лінії. В першій редакції (2-а частина, початок другого розділу) написано:

„Він² все виповів йому³, що тяжило на серці, — і — як читаєм у пам'ятнику Добоша — в тій лісовій хаті⁴ уродилося в душі його намірення посвячення скарбів своїх для добра Русинів“⁵.

Те саме місце в другій редакції виправив автор ось так:

„Він² виповів йому³ все, що тяжило на серці, — і в тій лісовій хаті¹ зродився в душі його намір посвятити свої скарби для добра українського народу“⁶.

Слово: „русинів“ (українців) замінене словами „українського народу“. В першій редакції ходить про національність. Коли б і в другій редакції про те ходило, то автор мабуть ужив би якраз того слова. А словом „народ“ він тут, мабуть, означив трудящих.

В тісному зв'язку з національним питанням та його постановою в повісті є справа про зв'язок особи Ізаака Бляйберга з фабулою повісті. Від цієї постанови залежить чимало вплив „Петріїв і Довбушуків“ на дрібнобуржуазні кола читачів. Отож на цьому питанню треба зупинитися на хвилину.

У другій редакції Франко залишив тільки такий зв'язок Бляйберга з фабулою повісті, що Петрій визволив І. Бляйберга з рук розбихаків, що були напали на його корчму.

У першій редакції цей зв'язок був багато тісніший, так сказати б, органічніший. Сам Ізаак Бляйберг є рідний син Олекси Довбуша, ватажка опришків, та Емілії, дочки воеводи Шепетинського.

¹ Франко І. — Твори, т. X. Стор. 107.

² Олекса Довбуш, ватажок опришків.

³ Семіонові (в першій редакції), Семенові (за другою редакцією), пасішникові, що жив (за повістю) в Тухольщині, під горою Зелемінь (долина річки Опору, допливу р. Стрия).

⁴ В хаті пасішника Семена.

⁵ Джеджалик „Петрії і Довбушукі“, 1 редакція, II ч., II розд. — „Друг“, 1876, ст. 101.

⁶ Франко І. — „Петрії і Довбушукі“, видання „Руху“ 1928 р., стор. 173.

З того стає зрозумілим його окремішне становище серед євреїв, його повна ізольованість, що приводить до відречення від своїх думок. З того також зрозуміліша його агітаційна і пропагандистська діяльність серед євреїв, а також те, що він не мав властиво ніякої роботи.

Отож із становища внутрішньої будови повісті, її логічності, — поправка в другім виданні — чималий крок назад. Але з національного становища це значний крок уперед, це зробило повість дійсно з цього огляду монолітною, соціально здоровою не тільки внутрішньо (такою — на нашу думку — вона була й у першій редакції), але також зовнішньо, щодо її впливу на різні класи населення та на різні прошарки.

До речі: в зв'язку з цим Франко перемінив також оповідання про останні хвилини Емілії, Довбушевої жінки. У першій редакції вона останні дні аж до смерти проживала в єврея корчмаря Бляйберга (батька). Він і поховав її та прийняв за свою дитину, а свою мертвонароджену поховав з нею¹. У другій редакції він перевіз її до попа і дитина залишилася в попа². Отож Бляйберг виходить у другій редакції за звичайними ознаками єврея з походження, сином корчмаря Бляйберга.

У зв'язку з цим деяке пропагандистське значення має ставлення Ізаака Бляйберга до вимоги рабина й Арона, щоб він відкликав свої думки про потребу кращої освіти для єврейського населення та інші „еретичні“ змагання. У першій редакції автор описує цю справу так, що Бляйберг відкріє всі свої думки. Тоді на нього наклали релігійну покуту на 6 місяців і забрали весь його маєток: 10.000 золотих (коло 8.000 крб.), а вкінці Невеличкий виявив на підставі псалтирі, знайденої на грудях його матері, що він син Олекси Довбуша, ватажка опришків і дочки вєводи Шепетинського. Тоді Ізаак зомлів. У другій редакції І. Бляйберг не хоче відкликати, не хоче зречтись своїх думок. Після прокляття, оплювання й обидання болотом його вивозять невідомо куди³.

Отож у першій редакції агітатор за емансипацію єврейського населення був чужий для євреїв національністю, відкликав, заперечив свої думки і взявся працювати серед українців. Виходить і з цього боку вийшла за повістю повна компромітація ідеї емансипації єврейського населення. Зовсім інакше з'ясована справа в другій редакції. Тут І. Бляйберг, суспільний діяч, не уступає перед темними силами єврейської середньої буржуазії, що ховається за релігійні традиції. Він ні однієї своєї думки не зрікається і залишається мучеником за справу світської освіти євреїв, емансипації єврейського населення та наближення його до трудящих мас населення українського й польського.

Очевидно, для кожного ясна пропагандистська вага тих змін, що їх вніс Франко до другої редакції „Петріїв і Довбушуків“.

Однак далеко не всі зміни вдалося хворому Франкові довершити так доцільно й послідовно. Наприклад:

У першій редакції „Петріїв і Довбушуків“ Іван Франко змалював Олесю Батлан доволі таки довірливою. Вона пішла з Івашком, вихованцем старої Довбушучки Горпини, до лісу, де її схопили сини Олекси Довбушука (внука), Ленько

(Олекса, правнук) і Сенько. Вони повели її в ліс, там найправдоподібніше згвалтували і через те вона бігла лісом без зупинки подряпана й покривавлена, надбігла до водоспаду гірської річки і в круті під тим водоспадом втопилася.

Отож було природно, що далі в повісті майже не згадується про Олесю¹ та що Андрій дружить в іншій.

У другій редакції Франко зовсім перемінив зміст цього розділу.

Він вів до нього стару Довбушучку Горпину, що якраз у той час з'явилася в Петріїв. Вона попередила Олесю, щоб та не йшла за Івашком, а сама передягнулася в її плаття, закрилася великою червоною хусткою і пішла замість Олесі з Івашком. Через те Ленько й Сенько хоч і дістали до своїх рук „Олесю“, але дуже скоро переконалися, що це — Горпина. Отож вона навіть не довідалася, куди хотіли повести обидва брати Олесю, ані що вони задумали з нею робити.

Коротко — цей розділ з пригнічуюче-важкого й дикого в своїй розгнужаності — в першій редакції — перемінився на дрібний незначний жарт у другій редакції. Отож і виникає запитання: чи варто було для такої дрібниці, що не посуває акції вперед, приділювати цілий розділ у другій редакції. І відповідь може бути одна: не варто було. Цей розділ у другій редакції зостався, як зостався непотрібний заниклий орган у тілі якої тварини, що колись ним користувалася².

Очевидно, що автор цього всього не продумав. Через те й залишив такий заниклий, здрібнілий, жартівливий розділ у другій редакції повісті. Через те й не змінив в основному дальшої долі Андрія Петрія, що ніколи ні словом не згадав своєї коханої Олесі, хоч вона жила тут же біля нього на селі і любила його, як і раніше. Не згадує також, чи не відвідувала його Олеся, коли його, страшно скатованого Олексою Довбушуком (внуком), знайдено біля крайньої хати в селі. Не згадує зовсім ані про її ставлення до Андрія, ані про його думки про неї, хоч раніше їх кохання показано таким же щирим і правдивим, як і в першій редакції.

Читаючи другу редакцію має враження, що Франко виправив цей розділ і потім забув, що він залишив Олесю серед живих, і виправляв решту повісті, орієнтуючися на смерть Олесі в першій редакції повісті.

Таких недоглядів і поправок, противних змістові повісті, є більше. Наприклад, у другій редакції Андрій Петріїв думає собі: „Хто знав, чи не далося б привести до згоди обі родини — і з так великими засовами, які були в руках Петріїв і Довбушуків (розр. моя — Р. З.), зачати зараз роботу для народного добра...“³. Однак кожен, хто читав ту повість, знав, що її фабула засновується якраз на тому, що скарби „були в руках“ Петріїв, а Довбушуків хотіли, щоб вони їх оддали нащадкам Довбуша. З того й виникла вся зненависть Довбушуків до Петріїв. Автор у цьому випадку просто не звернув уваги на цю помилку.

Але є й інші поправки, свідомо зроблені. Він обгрунтовує їх і старається виправдати. Така є зміна дальшої долі Андрія Петрія (сина) після тортур у Довбушуківці.

Андрій Петріїв — у першій редакції повісті — після всіх подій і переживань у Перегинську та на Довбушуківці, зовсім змінився, став зарозумілим і гордий

¹ Коротка згадка про неї є в початках I розділу („Час ділання“) третьої частини. — „Друг“, 1876. Стор. 282.

² Подібно непотрібною решткою зостався в другій редакції незакінчений епізод про псалтир „Порів. Франко. — Твори, т. X, частина II, розділ II, III, IX. Стор. 177, 185—186, 221—222.

³ Франко І. — Твори, том X. Стор. 107.

¹ Франко І. — „Петріїв і Довбушуків“, II ч., II розділ. „Друг“, 1876. Стор. 103—104.

² Франко І. — „Петріїв і Довбушуків“, 1928 р. Стор. 179.

³ Франко І. — Твори, т. X. Стор. 227—233. (Друга редакція). Перша редакція: II частина, IX розділ („Послідне собрання в Жидачеві“) під кінець. Пор. II частина, XII розділ. — „Друг“, 1876 р. Стор. 263—265; 272.

Він передягнувся в загальноприняту одягу і скинув селянську. Старався втиснутися поміж попів і поміщиків. Зазнайомився з збіднілою графинєю Кралінською та її дочкою Дозею, переспілою красунею і зісницею. Згодом одружився з Дозею. Вона його зраджувала, а потім поїхала з польськими повстанцями. Після трьох років зустріла його в Львові; просила, щоб простив її; і він справді простив.

У другій редакції Андрій після тортур не змінився основно. Він поїхав до Львова і вписався на юридичний факультет університету. Знайшов собі невеличку кімнату у вдови службовця, правдоподібно старшого судді, Кралінської (не графині). У неї була дочка Дося. Його запрошували часом обідати разом з ними. Однак, коли в них стали бувати гості, очевидно з аристократії, бо серед них був барон Навгайм, то його, селянського сина, не запрошували.

Через деякий час, після повороту обидвох Кралінських з Остенди до Львова, Андрій одружився з Дозею. Зараз же біля костюлу після шлюбу Сенько Довбушук (правнук) убив пострілом стару Кралінську, стріляючи в Петрія¹.

Про дальше їхнє життя автор не згадує ні словом. І справді, того, що сказано в повісті, зовсім доволі, щоб реально уявити собі їх дальше життя.

З приводу цієї зміни в повісті пише Франко в післяслові (Post scriptum): „А коли в сценах із міського життя інтелігенції в Львові я поспробував у новій переробці дати образок „міщанського щастя“ в тихій, матеріально забезпеченій і духовною працею зайнятій сім'ї, то бажав би цим образом запротестувати проти недогадливості й тупоумія деяких наших молодших письменників та критиків, що йдучи наосліп за покликами західноєвропейських песимістів, у міщанським (буржуазним) життю бачать синонім духового застою, неробства, дармоїдства, моральної гнилизни та браку естетичного почуття. Ті люди, очевидно, не почувують усієї недоречності своїх осудів, не розуміють того, що новочасне місто з його високою розвинутою торгівлею та промислом робить можливим жити на вищій культурній становищі, ніж це можливе по селах, а своїми культурними, комунікаційними та просвітними засобами дає можливість освіченому чоловікові² вповні і якнайширше розвивати свої духові та фізичні здібності, а навіть неосвіченому або мало освіченому запевняє постійний і корисний заробіток та життя далеко вигідніше, як по селах. Розуміється, що й для розвою естетичного почуття новочасні міста навіть малопросвіченим масам людности дають далеко більше нагоди та можливості, ніж це може навіть у сні маритися навіть найзаможнішим селянам“³.

Ці слова стосуються, очевидно, сім'ї Кралінських та, може трохи й Андрія Петрія, бо він почав дещо входити в ту сім'ю і справді був занятий „духовою працею“: вивчав право. Що ця сім'я була тиха і до певного ступеня також „матеріально забезпечена“ — це може бути. В повісті ніщо цьому не заперечує. Та чи займалася вона „духовою працею“ — це зовсім з повісті невідомо. Загальне враження таке, що мати господарювала в хаті, надавала помешканню чистого, може й затишного вигляду, а дочка пильнувала „незвичайно елегантного“ плаття, проходила по вулицях міста, досить частих — так, що Андрій, хоч виходив зрідка з дому, зауважував її на вулиці. Чи котра з них цікавилася колинебудь чим іншим, того

¹ У першій редакції графиню Кралінську вбив після весілля на лісовій дорозі божевільний Демко Довбушук (унок), брат Олекси Довбушука (внука).

² Франко І. — Твори, том Х. Стор. 187—192, 220—221, 223—225.

³ Освіченій людині. — Р. З.

⁴ Франко І. — Твори, том Х. Стор. 250—251.

не знаємо. Але автор говорить про Андрія Петрія, що він при них „закоштував того спокійного, рівномірного, духовою працею та веселістю й задоволенням заповненого життя, яке рідко кому трапляється в молодих літах і яке справедливо можна назвати міщанським щастям у найкращім значенні того слова“¹. Що Андрій провадив спокійне й рівномірне життя (за повістю) — це правда. Чи те, що він вчився не тільки з правничих „скриптів“, але також із правничих книжок, можна назвати „духовною працею“ — це сумнівна річ. Скоріше тут підходить проста назва: навчання. Він тільки сприймав те, що йому давали професори і книги. Творчого там не було нічого. Щонайменше з повісти того не видно. Андрій (за повістю) жив так: Зранку їв сніданок, ішов на лекції в університет. Коли повертався, обідав і читав правничі книги або йшов погуляти. Після того вечеря — і спати. Звичайно їв сам у своїй кімнатці. Дуже рідко обідав разом з Кралінськими. Що при тому його життя було заповнене „веселістю і задоволенням“, це треба взяти на карб його темпераменту (веселість) та невибагливості (задоволення). Що йому це „міщанське щастя в найкращім значенні того слова“ не знидилося дуже скоро — це міг зрозуміти тільки хворий Франко і то в старшому віці.

Очевидно Франко що іншого хотів показати, а що іншого справді показав. Бо в Кралінських скоріше можна підозрівати духовний застої, ніж розвиток, у Досі скоріше неробство, ніж працю; скоріше моральну гнилизну, ніж чистоту. Складіть тільки всі відомості, що маємо про Досю: незвичайно елегантна одяга, часті проходи по місті, поїздка з бароном Навгаймом і мамою до Остенди, куди раніш не їздили. Додайте до того, що це діється там, де панують звичай великого міста. Складіть це разом — то вийде ясна картина. Чейже автор не схоче, щоб ми вірили, що барон возив до Остенди дві жінки на те, аби на них дивитися, або що з однієї пенсії дві жінки можуть їздити на довший час до Остенди.

Коротко: з повісти не видно, щоб Андрій або Кралінські „вповні та якнайширше“ розвивали свої „духові та фізичні здібності“. Міщанське щастя у Франка продрігав тільки в післяслові, а в повісті воно зовсім банкрутує. Отож не варто було в другій редакції висувати його на видне місце. Поза тим життя Петрія та Кралінських описане вірно, реалістично, стримано. Читач повинен більше догадуватися, ніж йому каже сам автор.

З інших змін, зроблених у другій редакції, треба ще зазначити такі, що не мають основної ваги. Вони змінюють фабулу, упрощують її і через те потрібні. Наприклад: У першій редакції до Петрієвої хати й через неї та через таємний хідник у гори дістається не тільки Ленько, але й Сенько Довбушука (правнуки). Ленько накладає на себе й побіч себе околоти і під ними і разом з ними сунеться від загати до дверей. Вкінці він став під дверми і застає їх незачиненими. Сенько продирає стріху й через горище пролазить до сіней, де зустрічається з Леньком — і далі йдуть уже разом. Убивство Петрія не описане.

У другій редакції до Петрієвої хати добувається один Ленько (Олекса, правнук) Довбушук, що вспів уже стати фаховим конокрадом. Він підійшов до задніх дверей, що були зачинені, виліз на загату і попід стріху проліз до кутка хати. Тут продер стріху, вліз на горище, а з нього до сіней та до льоху. Сюди пішов за ним Петрій. Тут Ленько і вбив його, вдаривши ножем у груди. До скарбів і не пробував іти, а втік назад через сіни й подвір'я².

¹ Франко І. — Твори, том Х. Стор. 190.

² Франко І. — Твори, т. Х. Стор. 236—240. Див. у першій редакції Х розд., II част.

Чимало є й таких змін, що не мають глибшого значення. Скажемо, в першій редакції Олексу Довбушука (внука) вбивав його божевільний брат Демко. У другій редакції Олекса помирав природною смертю в хаті Кирила Петрія¹. У першій редакції два вв'язані, переодягнені за прошаків, Хаїм та Герш-Григорій, крадуть коні з толоки. У другій редакції це робить Ленько Довбушук (правнук) з своїм неназваним спільником з м. Калуша². У першій редакції до цієї крадіжки приплутано Невеличко. Обидва конокради стріляють у нього, але він уміє уникнути пострілів. Тоді Хаїм приймає його як свого спільника для крадіжок з половини добичі. У другій редакції пропущені ці неправдоподібні сценки³.

Частина дрібних змін у тексті була дуже потрібна. Вона усунула недолатності першої редакції. Прикладом таких скорочень і перемін можуть бути оці: В двадцятому розділі першої частини — за першою редакцією — читаємо: „Олексина хата вже підгарада, а її стріха завалилася, погребавши в своїх руїнах бідну Матрону⁴. Кінець життя був для неї початком щастя!“⁵. У другій редакції — крім інших перемін у тексті — пропущено останнє речення. Отже усунуто з повісті релігійно-містичне розуміння смерті, що було в першій редакції.

Другий приклад теж яскравий: Довбуш, ватажок опришків, знайомиться так, як джентльмен XIX століття:

„А, сли⁶ так, — сказав незнайомий з жартовливим усміхом, — то маю честь представитися⁷ вам, — Олекса Добош“⁸.

У другій редакції цю сцену значно спрощено через дрібні зміни тексту:

„А, як так, — сказав незнайомий з жартовливим усміхом, — то я скажу вам Я Олекса Довбуш“⁹.

Таких невеличких змін треба було б зробити багато більше. Наприклад: Автор залишив таке привітання Кирила Петрія й Олекси Довбушука, внука, в першому розділі першої частини:

„Слава Ісусу Христу! — поздоровив його Петрій.

„Слава на віки! — відповів він“¹⁰.

Це вітання треба безумовно вважати анахронізмом для половини XIX століття та для глухого Карпатського села Перегинська. Ще сьогодні гуцули вітають один одного традиційною розмовою:

— Ця дужі?

¹ Франко І.—Твори, т. X. Стор. 245. Порівн. першу ред.; II частина, XII розділ („Олекса“) вкінці. Див. „Друг“, 1876. Стор. 272.

² Там же. Стор. 240—244. Порівн. першу ред., II част., початок XI розділу („Нічні мари“). „Друг“, 1876. Стор. 268—270.

³ Там же.

⁴ Дружині Олекси Довбушука, внука.

⁵ Франко І.—Твори, т. X. Стор. 154. Порівн. першу редакцію, I частину, XX розділ, під кінець. „Друг“, 1876. Ст. 74.

⁶ Коли.

⁷ Відрекомендуватися, познайомитися.

⁸ Дядьжалік.—„Петрії і Добошуки“, ч. II, розділ I („Мій дім, моя кріпость“). „Друг“, 1876. Стор. 89.

⁹ Франко І.—Твори, т. X. Стор. 163.

¹⁰ Франко І.—Твори, т. X. Стор. 15.

— Дужий. Єк май ви?

І після того довідується про худобу: „Єк маржинка?“

Отож у бойківських селах у половині XIX століття також мусіло бути подібне привітання, давнє, традиційне, а не католицьке.

Зате друге католицьке вітання, залишене і в другій редакції, мало так і зостатися¹. Бо це вітає ватажок Карпатських опришків, Олекса Довбуш, попа Івандора. Тут такі слова можливі і на місці.

У повісті автор звичайно говорить про гуцулів, але територіально переносить дію на Бойківщину. У першій редакції це було дуже помітне: В дев'ятнадцятому розділі третьої частини читаємо: „Прихожі мужчини² були то селяни в строю“³, який носять бойки Стрийського і Станиславівського околу^{4, 5}.

Серед особливостей першої редакції треба відзначити якийсь незвичне — як на сільського хлопця — прихильно-довірливе ставлення Іванка до жандармів: „З села гурмою висипалися люди, надбігли й два жандарми, що случайно там були, на Іванків поклик...“ „По дорозі розказав Іванко жандармам своє діло до Добошуків, а разом своє відкриття в ярі“⁶.

До цієї сповіді перед жандармом автор не робить ніяких заперечень, ніяких зауважень.

З усього розгляду обидвох редакцій цієї повісті бачимо, що автор зробив дуже багато змін, редагуючи чотири роки під кінець свого життя першу свою повість. Ці зміни найменше торкнулися першої частини. Набагато перемінена друга частина і зовсім пропущена третя частина, що з певного погляду мала своє значення; особливо з погляду на розвиток народництва в західно-українській літературній творчості.

Всі зміни взагалі можна поділити на дві категорії: вдалі зміни, що підвищують соціальну цінність цього літературного твору, сюди належать також формальні зміни: мови, техніки повісти, навіть правопису, і недосконалі зміни, що їх автор не зміг послідовно провести в цілій повісті і органічно зв'язати з нею.

Основна думка значно змінилася; форма встала романтична.

VI

РОЗГЛЯД ПОВІСТІ З ФОРМАЛЬНОГО БОКУ

До цього часу дуже мало істориків літератури писали про формальний бік творчости Івана Франка. Ще менше уваги взагалі і найменше з формального боку віддано першому періодові його літературної творчости. Тут ми маємо звичайно короткі згадки й негативні оцінки змісту й форми — без аналізу останньої. Але тверда й обґрунтована думка про цей період може в нас установитися тільки після повної аналізу всіх творів і зокрема найбільшого з них та безумовно найінтереснішого з усієї творчости першого періоду літературного розвитку письмен-

¹ Франко І.—Твори, т. X. Стор. 162.

² З с. Перегинська.

³ Одежа.

⁴ Округи.

⁵ Дядьжалік.—„Петрії і Добошуки“, III част., IX розділ („Кінець—початок“). „Друг“, 1876. Стор. 310.

⁶ Там же. Перша редакція, III част., V розділ („Невеличкий“). „Друг“, 1876. Ст. 306.

мика. Цілоком проаналізувати слід не тільки зміст, а й форму його, бо остання не раз вимовніше свідчить про глибше соціальне настановлення твору, ніж її зміст. Отож вважаю важливою справою трохи детальніше розглянути формальні питання в першу чергу ті, що стосуються першої редакції повісті.

Сам автор у передмові до другого видання „Петріїв і Довбушуків“ пише про свою повість: „Це — так сказати — документ молодечого романтизму, який довелося мені пережити в значній мірі під впливом лектури польських романтиків Міцкевіч, Словацького та Красінського, а також польських белетристів трохи пізнішої доби, таких як Крашевський, Корженівський, Дзержковський, Захаряєвіч та Валеріян Лозінський, що в своїх оповіданнях дуже часто оброблювали в напівромантичним, напівреалістичним дусі українські теми“¹.

Докладніше розглядає це питання М. Євшан у своїй праці про Франка, поміщеній у ювілейній книжці „Літературно-Наукового Вісника“ за 1913 рік. Він пише:

„Найбільший твір його з того часу „Петріїв і Довбушуків“... найкраще характеризує тодішнього Франка. Він є вислів Франкового романтизму (підкреслення — М. Є.), але не того, який розбивав старі форми літератури і приносить новий зміст, а того, що свій світ бачить у таємничості, поплутаних пригодах і екзотичній фабулі. Такий „романтизм“ покутував тоді найбільше в польській літературі в Галичині і письменники такі як Захаряєвіч або Валерій Лозінський здобували собі популярність у публіки творами в роді „Zaklęty dwór“ або „Zakopane skarby“. Сам Франко признається до тих впливів, як і до впливу повісті „Rinaldo Rinaldini, straszny bandyta włoski“. Впрочім самі бачимо той вплив у „Петріях і Довбушуках“; автор своєю фантазією тут не сягає поза опришків, фантастичні й дикі гірські околиці, укриті скарби, страшну ненависть родів — стереотипні фабули тогочасної белетристики“².

Ще докладніше розглядає цей твір С. Єфремов. Він пише:

„Ще мабуть гірша від поезій була перша велика обсягом і найслабша виконанням повість Франка „Петріїв і Довбушуків“ („Друг“, pp. 1875—1876), розпочата, як признається сам автор, „під враженням фантастичних оповідань Гофмана“³.

„Зміст першої Франкової повісті — історія стосунків між двома родинами, Петріїв і Довбушуків, — що ворогують, немов Шекспірові Монтеккі й Капулетті, за скарби преславного колись „опришка“ Карпатського. Добоша. В основу повісті покладено гуманну ідею, так розкрити в словах одного з дійових людей: „уживати собраними грошей на добро народу“⁴, але виконанням, думками, композицією, мовляв — ця наївно-романтична й до нудоти солоденька повість стоїть поза всякою критикою. Ситуації в ній ненатуральні, силоміць накручені на кістак фабули, техніка поплутана, шабльонова, як звичайно буває в немудрих давніх повістях. Раз-по-раз автор перериває оповідання, переходить усе до нових подій, щоб вернутись потім назад, роблячи це на те лиш, аби більшого ефекту добути. Над усяку міру в повісті знайдеться прозорих несподіванок, віщих снів, усяких чудес та віщуванняв, а то й просто неподобних учинків та думок, у яких, проте, дуже милується автор, заплутуючи ними докраю своє оповідання; коли ж дово-

диться його розплутувати, то робить це немудрим способом традиційного *deus ex machina*. До того ж безліч накопичено в повісті всяких страхів, хоч не дуже то і вважає на них читач, бо добре тямить, що це так тільки про людське око, а кінець-кінцем усе одно кривда мусить таки натрапити на відповідну кару, аби дати перемогу кисло-солодкій правді. Та й справді — всі страхи, якщо поминути дуже нечисленні винятки, виходять таки на добре, і благочестиві герої щасливо обминають усі пастки, з такими пекельними хитрощами на них наставлені. Характеристика її обрисовка дійових людей у повісті над міру примітивні й поверхові обмежені на самих звертних рисах: добротливий герой конче повинен і подобу мати благородну, а вже коли лиходій, то неодмінно і в образ буде такий бридкий, як чорна його душа. Говорять і чинять ці добрі й лихі герої так, як їм звелить автор, а він найчастіше користується з них на те, щоб устами перших проказувати всякі наївно-добротливі сентенції, а на чорному фоні других виразніше їх одтінити. Мова в повісті штучна, серед якої хочте громади людської нечувана, тон неприродно піднятий і взагалі наївний; моралізаторські заміри автора занадто прозорі, хоча він іноді й силкується, прибравши на себе таємничого вигляду, завдати читачам якоїсь загадки. Де-не-де тільки, неначе оази серед безводної пустині порожніх теревенів, фразистого балакання й блідих, вигаданих ситуацій¹, натрапите на одну-другу реальну сценку, образ, або докладно схоплену подробицю², але й вони тонуть у безодні тієї нестриманої балаканини. Годиться проте зазначити, що в таких місцях і мова буває трохи ніби краща, чистіша, — хоча взагалі щодо мови, то вже чималу знати різницю між початком та кінцем повісті: на останніх сторінках уся мова далеко вже чистіша й до народньої ближча. Видко, що й перша Франкова повість зазнала на собі і мов у дзеркалі одбивала ту ідейну еволюцію, що саме тоді відбувалася з автором, редакторами й керівниками журналу...“³.

С. Єфремов розглядає „Петріїв і Довбушуків“ поза тими сильними впливами сучасної йому польської й іншої літератури, що непереможно означували творчість молодого автора, здебільша одірваного школою від життя пригноблених клясів, хоч і згадує про ті впливи. Розглядає повість з загального становища, міряючи її мірою тогочасного розвитку літератури по всій Україні, чи й поза нею, чи то оцінюючи її зі свого становища — народницького реалізму. Через те вийшов розгляд абстрактний, що не бере до уваги діалектики розвитку творчості письменника, не звертає уваги на те оточення, що формувало його свідомість, і що під його впливом сам автор, 19—20-літній хлопець, переживав свій молодечий період романтизму. Такий розгляд не вірний. Багато ближче до правди став М. Євшан, що розглядає цю повість як витвір тодішнього пізнього романтизму в польській та іншій белетристиці. Але його розгляд дуже загальний, багато загальніший і не докладніший, ніж розгляд С. Єфремова.

Романтизм, виявлений у „Петріях і Довбушуках“, не є романтизм, що боровся проти псевдоклясицизму, як культурного напрямку старої панівної кляси; це романтизм, що стояв за національне відродження; його тоді до центральної та східної Європи приносив з собою промисловий капіталізм, будучи колись революційною силою; — це романтизм, що не раз ставився прихильно до селянства, як до

¹ Франко І.—Твори, т. X. Стор. 7.

² Євшан М.—Іван Франко. „Літ.-Наук. Вісник“, 1913, т. 63, книга 9, за вересень. Стор. 272.

³ Франко І.—В поті чола, IX.

⁴ „Друг“, 1875. Стор. 12.

¹ Напр., досить гарно описано хату Олекси Добоша, — див. „Друг“, 1876. Стор. 40. (С. Є.).

² Єфремов С.—Іван Франко. „Слово“. Київ, 1926 р. Стор. 36—38.

класової сили, що була колись найбільше зацікавлена в боротьбі проти наполовину феодалного абсолютизму, а пізнішими часами, особливо в пригнічених національностей, як до основи національного відродження. Стільки романтизм Франка має спільного і різниться від старого романтизму. Одночасно він чимало взяв з пізнього виродженого романтизму, що був поширений у тодішній польській літературі в Західній Україні та західній Галичині. Його основа була в таємничості, поплутаних ситуаціях, екзотичній фабулі, він часто описував опришківство або розбещеність, заховані скарби, дикі гірські околиці, страшну зненависть родів, на що вірно звернув увагу М. Євшан.

Вся повість, обидві її редакції повні прикладів цього. Колишній ватажок опришків, Олекса Довбуш, піклується малим Андрієм Петрієм. Франко це так описує: „На самім вершку Чорної Гори, на найвищій скальній іглі, де хіба вірли слали свої гнізда та мовчки просувалися хмари, стояв непорушно, як камінь, зі зложеними нахрест руками, чоловік у гуцульській одежі. Його велетенська стать рисувалася виразно на криваво озаренім небі“¹. Цей образ у обидвох своїх частинах як у описі природи, так і в описі людини виявляє пізньо-романтичний максималізм („на самім вершку гори“, „найвищій скальній іглі“, „на криваво озаренім небі“, у людини Наполеонівська поза і велетенський ріст). Ця образність не властива ні робітничій класі, ні селянству. Вона вказує на певну частину інтелігенції, так одірваної од дійсного реального життя, що їй такі образи й така фабула могли подобатися. Такі образи не є виняток. Вони постійно повторюються в повісті: Малий Андрійко (Петрій) оповідає: „Я настрашився ще більше, бо побачив, що ведмеді зачали йому (Олексі Довбушеві — Р. З.) леститися коло ніг, як пси“². Таємничий спаситель (Олекса Довбуш) являється то в сні, то „на червонім тлі пожару“³. Загалом в повісті багато таємничості. Наприклад, автор пише: „Скрізь було рівне поле. Ніде не було видно живої душі... Зойк усе повторявся. Поволі слаб, та ще більше пронизував душу, ще більше потрясав. Здавалося, що він добувається з-під землі тут таки під ногами подорожніх“⁴. Таємничістю та незвичайністю пройнята повість до краю. У ній повно підземних ходів, Довбуш зустрічається з ігуменом гошівського монастиря о 12 годині вночі, під час грізної бурі, що трусила монастирськими вікнами, аж шибки дзвеніли в олив'яних оправах⁵, при слабім освітленню свічок⁶. Таємничо на столі зачиненої монастирської бібліотеки з'являється невідомий рукопис з таємничим написом, о 12 годині вночі з'являється в бібліотеці Довбуш, увійшовши через таємні двері, нікому невідомі⁷. В підземній печері оглядають Петрії сховані скарби⁸. За стінами її чути стукіт важких кроків, глухий чоловічий голос, наче муркотіння⁹.

¹ Франко І. — Твори, т. X. Стор. 29.

² Там же. Стор. 32.

³ Там же. Стор. 34.

⁴ Там же. Стор. 41.

⁵ Там же. Стор. 52.

⁶ Там же. Стор. 55.

⁷ Там же. Стор. 56.

⁸ Характерний вплив капіталізму: молодий Петрій оцінює ті скарби „на кількаторисот тисяч“. (Там же, стор. 81). Кирило Петрій за порадою ввєрів вкладає частину Довбушевого скарбу до банку. (Там же. Стор. 101).

⁹ Там же. Стор. 82.

Про романтичні описи природи вже згадано. Вони не є одиничні. В описі подорожі Кирила Петрія і Бляйберга через Карпати зустрічаємо таке місце: „Немало там було таких місць, на яких не станула людська нога, де сокира ніколи не діткнулася свобідних дітей пустині, столітніх смерік і ялиць“¹.

Видатною ознакою давнішого романтизму, ознакою характерною для багатьох романтиків, — є зв'язок з християнством, з релігією, особливо з католицизмом. Ця властивість романтизму виявлялася не тільки в літературі, а в усій діяльній містецтва. Наприклад, у малярстві маємо окрему школу наварейців побіч романтиків. Це явище викликане подібними соціальними причинами, як і недавній розквіт містицизму та спиритизму на Заході: страхом перед наближенням революції, перед приходом нової панівної класи, нового соціального ладу. У Франка зустрінемо його — на мою думку — як запозичення з літературних джерел під впливом василіянської школи й гімназії та ще може через зовнішню релігійність селянства, дрібного міщанства та попівства в Західній Україні.

Сам автор подав такий опис частини монастиря в с. Гошеві в Західній Україні: „Здається рука побожного фундатора (титаря — Р. З.) зіпхнула з тої поетичної й мальовничої висоти², що мала статися місцем божої хвали й молитви, спокою й самітнього чернечого роздумування, всю мирську суєту³, аби не закаламучувати побожного спокою. І справді, далеко по краю йде, а давніше ще далі йшла слава про покуюність і святість гошівських ченців, про чудову ікону“...⁴

Уже раніше згадували ми про сповідь Олекси Довбуша в тому самому монастирі. До ігумена Методія він каже: ... „Я це роблю з вищої волі, як ви певно це й сами бачили на кінці мого пам'ятника (списаних спогадів — Р. З.)“⁵. А після сповіді „коло нього на колінах молився із сльозами в очах о. Методій“⁶. Перед тим, поки пішли до скарбниці, де переховувалися Довбушеві скарби в печерах Карпатських гір, Кирило Петрій доручив своїм синові скласти присягу перед хрестом з чорного каменю, що не зрадить, де скриті Довбушеві скарби, не використав їх для себе, а тільки на призначену роботу. „Перед тим хрестом Андрій прикляк, помолився широко й зложив присягу, що мала мати великий вплив на його долю“⁷.

Старий романтизм дуже захоплювався феодалними замчищами та їх руїнами. У „Петріях і Довбушуках“ зустрічаємо немов карикатуру на це: Старий воевода Шепетинський вибудував собі старовинний оборонний замок у другій половині вісімнадцятого століття і думає, що він справді може придатися до оборони країни.

Коротко ми вже говорили про в'ясування в повісті окремих людей як надлюдей, видатних своїм ростом, а то, бував, й силою свого тіла та його органів. Зараз у першому розділі читаємо про Олексу Довбушука (внука): „Чоловік той дивно якось своєю фізіономією нагадував одного з тих бугаїв, що вінчали Довбушів верх. Такий, здавалося, був сильний, горістий, грубий, та чий високий на зріст, такий

¹ Франко І. — Твори, т. X. Стор. 95.

² Де побудовано василіянський (базиліянський) монастир в Гошеві.

³ Себто господарські будинки монастиря.

⁴ Франко І. — Твори, т. X. Стор. 49.

⁵ Там же. Стор. 57.

⁶ Там же. Стор. 63.

⁷ Там же. Стор. 80.

загадковий у своїх рухах" ¹. „А ще в широкій, як лопата, руді видніла булава, за ременем яснів топір і широкий ніж“.

Не раз романтики визначалися також певною солодкістю. І у Франка цього добра є доволі. Наприклад: „...Петрій старався, доки ще не кинув милих рідних гір, налюбуватися їх красою, їх свіжістю, їх життям“ ².

Солодкість у Франка часто сполучається з тужливістю. Наприклад: „Але й щось тужного й сумного чути в шелесті тих буків, у джуркоті зимної скальної криниці нижче; якийсь дух таємний, незваний та сильний віє в тій самотній та так чудовій околиці, — серце й радо би розширитися далеко, обняти собою той „світ тихий, той край милий“, та чогось тремтить, чогось тривожиться“ ³. Або трохи далі. „Не доказав ⁴, але дальше пильно й тужно вдвлявся в прекрасну, знану околицю“ ⁵.

Давніший романтизм характеризується ще також часто захопленням селянством та його творчістю. Як відомо, І. Франко збирав селянські пісні і привіз до Львова коло 800 записів таких пісень. У „Петріях і Довбушуках“ він наводить кілька разів селянські пісні чи їх уривки. Прихильністю до „народу“ надихана вся повість. К. Петрій говорить: „А той нарід, — який щирий, який добродушний“... ⁷

Згідно з тим, що автор більше змінив другу частину повісті, ніж першу, ми знаходимо в першій частині багато більше всяких ознак романтизму. А навіть у першій половині першої частини повісті зустрічаємо їх більше, ніж у другій половині тієї ж частини.

Романтизм переходить часом у „Петріях і Довбушуках“ у містицизм. Наприклад: У першій редакції маємо таку сцену: графиня Кралінська поранена вмирає. Її дочка, дружина Андрія Петрія, що він з нею дуже недавно одружився, плаче, а Андрій від'їжджає додому, куди його „щось перло“. „Чи не предчувала душа його нового нещастя?“ — питає автор ⁸. „У тій самій редакції оповідається, що Демко Довбушук убив свого брата Олексу (внука). Після того автор виявляє такі свої думки: „Прокляття отцівське (батьківське — Р. З.) тяжким ударом упало на обох братей і знищило їх...“ ⁹.

На цьому закінчимо розгляд питань про романтизм і містицизм, і перейдімо до розгляду дійових людей.

Характеристика дійових осіб у обох редакціях зосталася по суті така сама. Попа Ізидора показано як скупаря, захланного на гроші, боягуза. Вовода Шепетинський змальований цікаво. В його особі перехрещуються три типи: гордий, чванькуватий, гостинний польський маґнат з примішкою донкіхотства, людина XVIII століття, що насміхається з церкви та її служників, і вкінці старий, з помен-

¹ Франко І. — Твори, т. X. Ст. 14. У перш. ред. по суті так само. „Друг“, 1875. Ст. 443.

² Там же. Стор. 15. У першій редакції після таких самих по суті слів, додано ще: „а стоїть перед нами первий - лучшій бандит Абруцців або Піренеїв“. Див. „Друг“, 1875. Стор. 444.

³ Там же. Стор. 12. „Друг“, 1875. Стор. 442.

⁴ Там же. Стор. 13. „Друг“, 1875. Стор. 442.

⁵ Кирило Петрій.

⁶ Там же.

⁷ Там же.

⁸ Джеджалик. — „Петрії і Довбушуки“. Перша ред., II част., X розд. („Подвиги двох братів“). „Друг“, 1876. Стор. 267.

⁹ Там же. XII розділ („Олекса“). „Друг“, 1876. Стор. 272.

шеною проти звичайної критичністю, з побільшеним інтересом до деяких фантастичних плянів громадської натури (можливий напад мадярів чи татарів і оборона проти нього).

В характеристиці Кирила Петрія і Олекси Довбушука (внука) головних супротивників у повісті Франка — є, безумовно, багато схематичности. Петрій дуже спокійний, дуже зрівноважений, — так що не втрачає спокою й менторського тону навіть під час нападу на його життя. Коли розбишаки привели його на Глухий Острів, і збиралися його там мучити, він „спокійно дивився на кожного; ані тривоги, ані непевности не можна було вичитати на його лиці“. (Франко: Твори, т. X. Стор. 129). Олекса Довбушук нестримний, пристрасний, наперед робить якийсь вчинок, а після того думає, чи добре так зробити (напад на життя Петрія), непослідовний.

Такі самі схематичні сини Довбушука (внука) і Петрія. Андрій Петрій довірливий, добрий, терпеливий і т. д. Він не мстивий, не зраджує таємниці. Довбушуки дикі, люті, розбишаки і злодіяки.

Частина жінок така схематична, що важко собі їх увявити. Наприклад, Олеся Батланова, Матрона Довбушучка тощо. Демчиха тільки через божевілья набрала характерних рис.

Загально можна сказати, що дійові люди тільки невиразно й зовнішньо обрисовані. Але є чимало людей, цікаво схарактеризованих. Переважно дійові особи поділяються на позитивні й негативні типи.

Треба ще розглянути так звану техніку писання цієї повісті.

Перша редакція — згідно з тодішнім способом писання таких творів — мала дуже багато покликів до читача, ліричних вставок, авторських пояснень, міркувань та моралізацій. Письменник часто звертався до читача, покликувався на якісь історичні документи і старався збільшити враження всякими покликами. Сам автор звертає на це увагу і зауважує: „Такі відскоки від простого та природного ходу оповідання були тоді в моді в галицько-українським письменстві, а дещо до того додалося в мене під впливом гімназійної лектури“... ¹ У другій редакції автор викинув увесь той хлам, що перешкоджав простому ходові оповідання, — як він сам каже і як ми це бачимо. Щоб ознайомити з такими вставками, наводимо тут два приклади:

У першій редакції другий розділ, II частини закінчувався такою авторською приміткою:

„Примічання автора. Читателям, котрі запевно здивовані читали ті картки, вирвані з далекої минувшости, скажу, що послідне наше речення запевне об'яснило їм уже ціл' тих двох розділів ². Крім того я зрікаюся зовсім права авторства до них, і оспівдаю, що вони заїмствовані мною із чужих письм, — а іменно першій із Добошевого пам'ятника, а вторий почасті з Мільциної записки ³. Оба ті розділи най будуть яко вступ до другої частини нашої повісті, а ми перенесемся знов з часи, в котрих проісходило наше попередне оповідане і займемся дальше судьбою осіб, котрісьмо перепровадили через попередні катастрофи“ ⁴.

¹ Франко І. — Твори, том X. Стор. 248.

² В цьому реченні сказано, що єврей корчмар, що приютив Емілію Довбушеву і прийняв її сина за свого, називався Бляйберг.

³ З записок, що їх робила Емілія, Довбушева дружина, на останніх сторінках псалтиря, забраного з хати діда Семена.

⁴ „Друг“, 1876. Ст. 104.

А третя частина повісти закінчувалася ось так:

„Ту уривається моя повість. Но она ту не кінчиться. Що доси, то був лиш пролог до властивої повісти, лиш казка перед історією, лиш пригравка до пісні. Історія діляня і пожертвованя, — то може не так романтична, — но остільки інтересніша і поучительніша од історії страданя, оскільки тяжше жите живеться, як казка кажеться“¹.

З цих цитат і з того, що перед цим сказано, можна уявити собі техніку писання повісти в тому часі в Західній Україні.

А разом з тим ці виписки показують також мову першої повісти Франка. Взагалі треба сказати, що під кінець повісти мова ставала щораз краща, щораз наближеніша до тієї, що нею говорить селянин на Західній Україні. Щоб краще ознайомитися з мовою молодого Франка, наводимо тут короткий список найважливіших мовних відмін, що їх зустрічаємо в першому розділі першої частини повісти. З лівого боку наводимо слова й вислови Франка в першій редакції, а з правого боку їх значення.

Безвстидний	безсоромний	Домовив	договорив
Без звязі	без зв'язку	Доокола	довкола
Блестячими	блискучими	Достану	дістану
Борьба	боротьба	Дрожали	дрижали
В діл	в низ	Дружеської	товариської, при-
Велитну	велику		ятельської
Взбиваючись	піднімаючись	Если	коли
Взбурена	схвильована	Желали	бажали
Вглядом мене	супроти мене, щодо мене	Загадочний	загадковий
Ваніс	підняв	Заким	поки
Взростаючою	щораз більшою	За леда словом	за кожним словом
Властитель	власник	Знаменувала	означувала
Внутр	всередині	Зрештов (діялект)	зрештою
Внутреної	внутрішньої	Іюлія	лилія
Воздуха	повітря	Іних	інших
Вражді	ворожнечі	Іний	інший
Всказал	показав	Княжества	князівства
Вскорі	незабаром	Кождий (діялект)	кожен
Всхід	схід	Котрий (дуже часто)	що, який
Всходити	сходити	Кріпко (діялект)	сильно, міцно
Где-кого	декого	Кровавих (діял.)	кривавих
Где-що	дещо	Кромі	крім
Грозні	грізні	Кто	хто
Движеній	рухів	Лично	особисто
Дійствие	вплив	Менша о то (поль)	байдуже, неважно.
Ділаало	робило		про мене
Днесь	сьогодні	Місточка (діял.)	містечка
Добавив	додав	Містця	місця
домів (діялект)	домову	Могу	можу

¹ Перша редакція, III частина, IX розділ („Кінець—початок“). „Друг“, 1876. Стор. 312.

Мож	можна	Противорічити	противитися, заперечувати
Най (діял.)	нехай	Прото	проте
Но	та, але	Сейчас	зараз
Обнятія	обійми	Скаду (діял.)	скелю
Около	коло	Скорше	швидше
Осмілитися	насмілитися	Сли	коли, як
От	від	Со	з
Отверті (двері)	відчинені (двері)	Совсім	зовсім
Отвітив	відповів	Сознательна	свідома
Отдав	віддав	Сосідо	сусіде
Отдугі	віддугі	Спряжка	застібка, пряжка
Отець	батько	Стріча	зустріч
Открещується	відкрещується	Строят	гарно, вибагливо
Отноги	відноги		вдягають, при-
Отлічав	відрізняв		бирають
Отобрати	відібрати	То	те
Отозвався	відізвався	Тогда	тоді
Оторвався	відірвався	Те	те
Отпер	відповів	Только	тільки
Отпочинок	відпочинок, одпочинок	Требовати	вимагати
Отскочив	відскочив	Троха (діял.)	трохи
Первий-лучший	перший-ліпший	Убийці	вбивці
Пійшов	пішов	Увільнитися	звільнитися
Подобіе	подібність, схожість	Уговорював	умовляв
Понімав	розумів	Унесення	гніву
Послідні	останні	У стіп	при стопах
Постоянно	постійно	Фаля	хвиля
Поступили	вчинили	Фудульній (діял.)	зарозумілі, горд
Потрафлю (діял.)	зможу, матиму	Хотьби	хочби
	зможу	Черти	риси
Предостережний	обережний	Чудний	чудовий
Прецінь (діял.)	адже	Щеть	щетина
Пріятний	привмний	Ящерчу	ящуриню

Молодий Франко вживає побіч звичайних форм у деклінації іменників також і діалектичних форм. Наприклад, у шостому відмінку (аблятиві) зустрічаємо в нього „тов рівнинов“, зам. тою рівниною; „душою“ замість душеною. Вважає деклінація слова сусід. Молодий Франко відміняє його так: сусід, сосіда, сосідо, сосідов. Сльози завжди називає: слези, слезами. Ще треба зауважити, що деякі іменники мінняють свій рід. Наприклад, ступінь не чоловічого, а жіночого роду: „до най-висшої ступені“.

Прикметники мають у першому відмінку (номінативі) множини додаткове закінчення: розлогії, рідкії, подовжнії. Те саме діється не раз із заіменниками: тую, тії тощо. Заіменники зазнають глибоких змін. Автор вживає: „ми“ зам. мені, „мя“ зам. мене, „ти“ зам. тобі, „тя“ зам. тебе, „го“ зам. його. Досить часто зустрічаємо такі форми, як „абим“ зам. щоб я, „слисьте“ зам. коли ви, якщо ви.

Дієслова мають в однині теперішнього часу закінчення „л“ зам. „в“: наприклад, „всказал“ значить показав, вказав. В конюгації зустрічаються часом також

інші неправильні форми, наприклад, „проворкотав“ зам. проворкотів; та скорочення, наприклад: „продовжав“ зам. продовжував, „скінчим“ зам. скінчимо. Занадто часто автор вживає дієприслівників, наприклад: зважаючи, хитаючися, піднявщ, затискаючи, та дієприкметників, наприклад: наганяючого (економа), граючий; верх, перед ним лежачий.

Неправильно побудована також не раз фразеологія. Уже раніше ми звертали увагу на німецьку побудову фраз. Тут додамо ще деякі інші приклади: скінчим тую дорогу; якась мя цікавість зайшла; коли школа скінчилася; чекав, прого, яке дійствие тії слова зроблят на противнику (хоч вплив можна мати не на кому, а на кого — *Р. З.*); затискаючи кулаками (зам. кулаки) тощо. Важка це і для сучасного читача дуже нестривна мова. Для прикладу приведемо ціле речення: „А то для чого бим не мав іти, если ми конче треба?“

Загалом про мову й граматику молодого Франка часів 1874 — 1876 років до кінця першого періоду його літературного розвитку треба сказати, що його запас слів дуже засмічений русизмами, діалектом, польонізмами; граMATика засмічена також русизмами, діалектичними формами, впливом німецької і польської мови, занадто частим вживанням дієприслівникових та дієприкметникових форм тощо. Через те і слова й граMATика, вся мова молодого Франка важка, штучна й чудна. Справді він ішов також і в тій ділянці, не тільки в літературно-мистецькому напрямі — стежками дуже небезпечними для його дальшого розвитку. Таку мову він засвоїв собі під впливом москвофільських письменників. Вплив народників і Драгоманова й у тій ділянці, зокрема щодо мови, був дуже великий і дуже важливий. Особливо важливий у цій справі другий лист М. Драгоманова до редакції журналу „Друг“, поміщений там на початку 1876 року під заголовком: „Українщина чи рутенщина“¹.

ПІДСУМКИ

Іван Франко пише в післяслові (post scriptum) до „Петріїв і Довбушуків“, що про цю забуту повість згадав перший проф. Омелян Огоновський 1893 року в своїй „Історії літератури рускої“ (себто української), та й то згадав тільки одним словом, що Франко її „писав“². Справді, в тому місці, що його вказує Франко, О. Огоновський коротко згадує про цю повість³. Але автор її забув, що в тому самому томі „Історії літератури“ Огоновського „згадано“ ще раз ту повість — і то вже не коротко, а досить докладно. Подано її зміст на кількох сторінках і критичний розгляд, де знайдемо кілька зовсім вірних зауважень⁴. Крім цього, цей історик літератури ще раз її згадує коротко, обговорюючи казку „Без праці“⁵.

Він дає такі висновки про „Петріїв і Довбушуків“: „Хоча ж автор у кінці повісти спімнув (згадав — *Р. З.*) про охоту (бажання — *Р. З.*) Бляйберга-Довбушука й Андрія Петрія до просвітних і суспільно-економічних змагань, то все ж у ділім творі бачимо якийсь зачарований світ, котрому не можуть надати прикмет дій-

сности вставлені епізоди... В сій то повісті бачимо неначе в калейдоскопі безперивну зміну драстичних образків, котрі укладаються побіч себе без систематичного перегляду. Видно, що молоденький автор не міг у тісних рамах помістити просторої картини, тому то бачимо на ній чимало згибів, і відтак малюнки одних осіб прикривають інші типи, між тим коли панорама образа (картини — *Р. З.*) являється то в тьмавій тіні, то в яскравім світлі. Авжеж романтичність ба й містицизм можуть ту звеличитись справдішнім тріумфом! Не вагуємося сказати, що й в драматичнім творі Федьковича „Довбуш“, котрий подав Франкові не один мотив до написання сеї повісти, не додаємо стільки вразків фантастичного твору, скільки їх знаходимо в „Петріях і Довбушках“¹.

Тут історик літератури вірно підкреслив романтизм, містицизм та фантастичність, „якийсь зачарований світ“. Вірно вказано також, що авторові неначе занадто тісно було в рамках повісти. Чи це була єдина причина постійної зміни гострих картин, як думає Огоновський, можна сумніватися. Мабуть, крім того вплинула на це також тодішня романтична література.

Багато гостріше оцінює „Петріїв і Довбушуків“ С. Єфремов у своїй праці про Франка: „Не ради якоїнебудь вартости літературної, бо дарма її тут і шукати, так само і не для дешевих лаврів, щоб здобувати їх гострим осудом невдатного дитячого твору — спинився я на цьому мертворожденному створінні молодого письменника, в якому покищо й не вгадати майбутнього значного художника. Нашу увагу притягає до себе ця повість якраз своїми хибами, що показують, на яку небезпечну був стежку ступив Франко; а з другого боку, й тими — дуже, правда, невирзаними — натяками на улюблені думки письменника, які знайдемо в його кращих творах з пізніших часів, але зародку яких треба шукати таки тут, у першій повісті Франковій“².

„Отож, не маючи аж ніякісінької художньої вартости, перша велика повість Франкова величезну має вагу для біографії нашого письменника, бо надзвичайно злучно одбиває вона згадані хитання³ й кидає ясне світло на ті етапи духового розвитку та впливів, що ними довелось молодому авторові блукати поперед, ніж прибився він до справжнього свого берега (підкр. С. Є.). У світлі цієї повісти, і тільки но її самої, можна зрозуміти один із цікавіших у житті автора моментів, — момент кризи й перелому, що позначився на всій його дальшій діяльності“⁴.

„Усе, Джеджаликом підписане (отож і „Петрії і Довбушуки — *Р. З.*), виключивши хіба одне чудове оповідання „Лесишина челядь“, загинуло в морі забуття — та, звичайно, іншої воно долі й не вартє!“⁵.

Засуд С. Єфремова занадто односторонній. На це вже вказано попереду в цій статті. Не зовсім погоджується з нею й А. Музичка, що, правда, говорить тільки про поетичні твори Франка. Вважає їх дуже цінними для зрозуміння „еволюції Франкової творчости“⁶.

¹ Українець (Драгоманов). Второе письмо в редакцию „Друга“. Украинщина или Рутенщина? („Друг“, 1876 р. Стор. 77—80).

² Франко І.—Твори, т. X. Стор. 247.

³ Огоновский Омелянь.—История литературы руской. Часть III, вѣддль 2. Львовъ, 1893. Стор. 922.

⁴ Там же. Стор. 973 — 980.

⁵ Там же. Стор. 1063.

¹ Огоновский Омелянь.—История литературы руской. Часть III, вѣддль 2. Львов, 1893. Стор. 979 — 980.

² Єфремов С.—Іван Франко. „Слово“, Київ, 1926 р. Стор. 38.

³ Хитання в спорах про мову і правопис, про національність, що були серед студентської молоді у Львові, коли туди приїхав Франко 1875 року.—*Р. З.*

⁴ Там же. Стор. 39 — 40.

⁵ Там же. Стор. 43.

⁶ Музичка А.—Шляхи поетичної творчости І. Франка, ДВУ. Одеса, 1927. Ст. р. 10.

Багато об'єктивніший ніж С. Єфремов у своїх висновках про „Петріїв і Довбушуків“ М. Євшан. Він каже:

„Ії (повісти — Р. З.) артистичний бік можна оцінювати тільки оком тодішнього часу — бо так тільки зрозуміємо її структуру. Але як автор не писав у чужій манері, все таки пізнішого Франка можемо тут бачити в тому, як він намагається підійти до деяких справ і схопити деякі квістії суспільного життя. Слідно подув нових думок, на всякий случай видно, як автор не вміщується вєсь у тій повісті, як думка його окремо кудись вибігає від часу і працює самостійно. Другої такої повісти Франко не написав і не міг був написати: перейшов Рубікон і пішов далі с в о ю дорогою в літературі“ (підкр. М. Є.)¹.

Нам видається, що замітка М. Євшана про те, що „манера писання“ „Петріїв і Довбушуків“ була для письменника „чужа“, є справді неправдива. Франко замолу дійсно був під впливом давнішого й новішого романтизму, його вік природно дозволяв йому глибше сприймати й безпосередніше переживати все те, що приходило до нього з романтичної літератури. Він справді переживав свій романтичний період; і романтизм першої його повісти, повісти 19 — 20-літнього юнака, це його власний романтизм, не сліпо повторений чи заучений у когонебудь. Він має крім звичайних ознак романтизму ще й такі цікаві додатки, як постава дуже глибоких і важливих сучасних соціальних і національних проблем, зв'язання їх в класово-боротьбою в минулому Західньої України, з карпатським опришківством, з ватажком опришків Олексою Довбушем, його наслідниками й товаришами. В романтичне мереживо своєї повісти повкладав молодий Франко цілу низку побутових подробиць, і зв'язав її тим самим з сучасним щоденним життям західньоукраїнського суспільства. Ці вкраплення й проблеми переконують нас, що перед нами не просто шаблонний романтизм, а окрема відміна романтизму, Франковий романтизм. А це приводить до думки, не зважаючи на підтвердження самого Франка², що, звичайно, не може бути переконливим доказом, — до думки про те, що молодий романтик Франко писав глибоко відчуту, і формою і змістом, с в о ю повість.

Та чи не найцікавіша, хоч і без сумніву, найсуб'єктивніша оцінка „Петріїв і Довбушуків“ — це думка про них самого автора. В передмові до другого видання він пише, що це молодечий твір, недозрілий, з недостатньо продуманою композицією, з досить фангастичною топографією. Через те автор „не мав наміру включати“ цю повість „у збірку своїх творів, уважаючи її плодом замало дозрілим“³. В післяслові (post scriptum) до того самого видання він багато обширніше розглядає зміст твору і дає загальну його оцінку: „Я (І. Франко — Р. З.) не міг не відчувати нескладности та неприродности многих сцен і цілої композиції, та при тім мене самого здивувала різnorodність, а навіть, можна сказати, пестрота її змісту, множество виведених у ній осіб, різnorodність описів, із яких деякі, пр. опис гошівського монастиря, вже тоді полягали на автопсії. В повісті виступають особи

¹ Євшан М.—Рецензія на книжку: Франко Іван. „Петрії і Довбушуки“. Повість у двох частях. Друге перероблене видання. Із 6 образками і портретом автора. Чернівці, 1913. Стор. 292, 8^о. Див. Літературно-Науковий Вісник, 1913, том 63, кн. 9. Стор. 458—459.

² „Це — так сказати — документ молодечого романтизму, який довелося мені пережити в значній мірі під впливом лектури“... і т. д. Див. Франко, твори, т. X. Стор. 7.

³ Там же.

з різних суспільних верстов від найвищих до найнижчих, виступає і князь¹, і священник, і економ, і міщанин, і селяни, багатші й бідніші, виступає також досить виразно обрисованих кілька типів євреїв. Усе те було тоді новиною в галицько-українським письменстві і не перестало бути новиною й тепер (це писав Франко 1912 року — Р. З.). Уся дія повісти покладена в 50-ті роки минулого віку, але проте деякі епізоди відбуваються в XVIII в. (перші розділи другої часті), і це також було новиною в тодішнім галицькоукраїнським письменстві. В повісті порушено і змальовано живими сценами такі суспільні явища, як ворожнеча між двома родинами, відносини українського попа до польського двора в XVIII в., опришківство XVIII і розбійництво половини XIX в., монастирське життя і життя урядничої родини в Львові², проби вільнодумного руху між євреями і рабинську реакцію проти того руху, конокрадство та ярмарок у малім містечку, втечу в'язня та міщанський шлюб із нещасливим випадком³. Думаю, — кінчає Франко оцінку апслогію свого твору, — що безстороння оцінка цієї повісти мусить признати це все й не відмовить їй деякої літературної вартости так рішуче та безоглядно, як це вчинив український критик Сергій Єфремов у своїй студії про мов життя та мої писання“⁴.

Зауваження Франкові, що стосуються наявности побутових елементів у його повісті, правдиві. Треба тільки додати, що вони розсипані невеликими краплинами в романтичному мереживі твору. До того частина їх дуже фрагментарна, інша невелика частина мало відповідає дійсності, бо автор викривляв часом побутові риси відповідно до своєї романтичної манери писати. Поза тим ті описи переважно тільки зовнішні.

Цим закінчуємо оцінку Франкового розгляду своєї повісти й огляд літературознавчих оцінок її взагалі.

Такі думки критики про „Петріїв і Довбушуків“. Нам треба тепер підсумувати те, що досі в цій статті написано, і на тій підставі визначити її місце та оцінити її як твір, зроджений під впливом тодішнього поетового суспільного оточення, і як повість, що в ній відбився глибокий перелім у житті й творчості письменника.

Дві стихії впливають на молодого Франка. Раніша з них, що перша почала впливати, — це селянське оточення дома, в батьковій кузні, при роботі й забаві. Трохи згодом до неї долучається подібна стихія ремесницька, що діє одночасно з селянською. Друга стихія, що стала впливати в школі в Дрогобичі, — це школа, Василіянське оточення, сучасна польська література в Галичині, видатні письменники заходу й старовини, сучасна українська література, вплив інтелігенції московфільської та народовецької, польської й німецької. На короткий час (до 1876 року) хоч і не повно переомгла ця друга стихія. Але треба було тільки дужого духовного вдару „Листів“ М. Драгоманова до редакції „Друга“, щоб розлетілася вся будова старих, буржуазних впливів і пробилася рішуче й сильно перша стихія та запанувала повністю.

До 1876 року Франко не орієнтувався добре серед тодішніх соціально-політичних напрямів, що панували серед української інтелігенції в Західній Україні. Молодий письменник хитався то на один, то на другий бік, то ставав ближче до на-

¹ Князя в повісті нема. Є тільки воевода. Р. З.

² Це є тільки в другій редакції повісти. Р. З.

³ Це є тільки в другій редакції повісти. Р. З.

⁴ Там же. Стор. 249—250.

родовців, то до москвофілів. Це відбивається також на тодішній його літературній творчості, де помітний розрив між змістом і формою. Зміст іде більше за москвофілами, хоч і далеко не цілком, а форма (правопис, почасти й мова недрукованих творів) за народовцями. В „Петріях і Довбушуках“ частина формальних ознак, мова, правопис (за винятком закінчення повісти) йде за москвофілами, а зміст ніяк не вкладається в той соціально-культурний напрям.

У молодому віці, схильному до романтизму, та під впливом давніших романтиків і виродженого романтизму сучасної Франкові польської літератури в Галичині, у нього виробився романтичний напрям у творчості, що виявився в повісті „Петрії і Довбушуки“.

У цьому творі поставлено досить широко, хоч і невміло, соціальне та національне питання в Західній Україні. Автор намагається розв'язати їх. Він звертає також увагу на емансипаційний рух серед національних меншостей у Західній Україні. У нього є вже свідомість взаємозалежності соціального й національного визволення різних клас і національностей, що живуть на якійсь території, в якомусь соціально-політичному організмі, якійсь правно-державній організації. У цій повісті він ставить у певному зв'язку українське і єврейське національне питання, а також утопічно виявляє залежність визволення однієї класи від доброї волі та гуманних настроїв другої класи.

При перегляді „Петрії і Довбушуків“ зустрічаємо дві програми соціальної діяльності. Перша з них написана ще до впливу народництва й листів Драгоманова на Франка. Вона викладена як мрія Кирила Петрія. Характер цієї програми буржуазний, що зовсім природно, бо Франко не знав ще тоді соціалізму. Петрій бажав, щоб на кошти, одержані з Довбушевих скарбів, народилася чи розвинулася промисловість і з нею робітничі класи, піднялося землеробство чи рільництво, і разом з тим піднеслося селянство та витворилася українська інтелігенція з сільської бідноти. Така була економічна й соціальна частина програми, а культурна частина вимагала розвитку нижчих шкіл та освітніх інституцій для виховання бідних сільських дітей. Здійснення цих думок мало привести до розквіту України, закріплення її та об'єднання.

Ця програма досить розроблена. Вона має економічні, соціальні, національні й культурні домагання. Більше розгорнуто соціально-економічну частину, менше культурну й національну. Всі пункти програми обмірковані й поставлені з становища того суспільного ладу, що тоді виключно існував: ладу капіталістичного.

Коли Франко зазнав на собі впливу народництва й Драгоманова, він виклав устами І. Бляйберга-Довбушука другу програму діяльності. Економічна частина її скерована проти експлуатації селянства (проти лихварів та корчмарів), за обмеження зайвих витрат селян (організація протиалькогольних товариств) та за селянську взаємодопомогу (організація громадських шпихлірів). Порівнюючи з попередньою програмою поширено її культурно-освітню частину (закладання шкіл і читалень та протиалькогольних товариств). Зовсім немає політичної частини. Бідність цієї програми є типова бідність народницьких програм. Це дрібнобуржуазна несоціалістична програма.

В національних поглядах молодого Франка треба відзначити його бажання скинути гніт польського поміщництва на Україні та інших прошарків панівної класи. Разом з тим він стоїть проти відновлення шляхетської Польщі. Щодо українців, він вважає, що коли зникне гніт панівної класи і витвориться українська „патріотична інтелігенція“, то Україна об'єднається, стане могутньою і щасливою країною.

Окремий вияв націоналізму усунув Франко, готуючи до друку друге видання своєї повісти.

В „Петріях і Довбушуках“ старався молодий автор вирішити також і єврейське питання. Але в цій справі поставив дуже нерозроблену й нереальну програму. А саме: побудування шкіл, що поширювали б серед євреїв моральні й гуманні думки. Це мало б — на його думку — привести до того, що євреї, члени панівної класи, перестали б експлуатувати українських селян. У другій редакції повісти поставлено домагання кращої і світської освіти для євреїв, витворення єврейської національної інтелігенції, та взаємного наближення національностей, що живуть у Західній Україні, а особливо наближення євреїв до „народньої маси“ інших національностей. Разом з тим і в цій редакції повісти поставлено домагання усунути експлуатацію тих народів (очевидно, письменник думав про пригнічені класи) єврейською частиною населення (очевидно, ходить про частину панівної класи). Тут треба було ставити питання про усунення експлуатації взагалі, без огляду на те, до якої національності належать члени панівної класи. Та молодий Франко не сприйняв ще тоді марксієвського погляду на національне й соціальне питання, стояв на буржуазному становищі, і через те не міг правдиво ставити цих питань.

Франкова повість, хоч і романтична, а місцями навіть містична, не тільки відбиває сучасне молодому Франкові соціальне життя і класову боротьбу, не тільки старається знайти вихід з поплутаних національних взаємин, але також опишківства, що розвинулося в українській частині Карпат вкінці XVI століття і тривало до кінця XVIII століття, як соціальний протест пригніченої класи проти утисків, що збільшувалися з поширенням торгівлі в періоді феодалізму. Зв'язок з цією боротьбою встановлений у повісті через особу Олекси Довбуша, одного з найвидатніших провідників карпатського опишківства в XVIII столітті. Він сам особисто виступав в повісті і його награбовані й сховані в підземеллях скарби багато важать в основній проблемі повісти — в питанні про розв'язку соціальної й національної квестії.

Отож ми бачимо, що сучасне й минуле суспільне життя Західньої України зовсім означило собою зміст повісти. На її форму вплинуло оточення письменника через школу, через літературу та впливи інтелігенції, отож через чинники, що виникли з класової боротьби. Молодість і недосвідченість молодого 19—20-літнього Франка не дала йому викувати з того суспільного матеріалу один моноліт, що творив би і змістом і формою одну цілість. А так роздвоєння й боротьба між основним змістом повісти та її романтичним оформленням відчувається ввесь час як її читавш.

Іван Франко працював 4 роки, виправляючи повість „Петрії й Довбушуки“. У перших двох роках він не змінив в основному свого твору, тільки виправив мову, правопис і поробив деякі скорочення. В останніх двох роках (від листопада 1910 року до листопада 1912 року) автор зовсім переробив свій твір, зробив у ньому глибокі зміни: пропустив цілу третю частину повісти, крім того, пропустив деякі розділи, а деякі ґрунтовно переробив. Більше перемін зробив у другій частині повісти, ніж у першій. Та й першу частину змінив менше в першій її половині, ніж у другій.

В наслідок цих змін твір, що в першій редакції кінчався оптимістично, в другій зробився песимістичним: немає перспективи здійснити соціальне визволення селянства і національне відродження українців і євреїв. Між іншим автор так змінив

повість, що зробив з Бляйберга мученика за ідею емансипації єврейського населення, і взагалі набагато підвищив соціальну вартість своєї повісті.

Поробив також багато корисних змін і в змісті і в формі. Однак деяких змін хворий письменник не зміг зробити послідовно через увесь твір у новій редакції і через те вони поспували трохи другу редакцію повісті.

Франків романтизм подібний до раннього романтизму прихильністю до селянства та його творчості, національним напрямом, релігійністю. Любовне описування давніх замків маз у Франка свій відгомін в описі замку вовводи Шепетинського. Проте, коли порівняти, як серйозно і з правдивим захопленням дивилися на замчища романтики, то Франків опис видається якимось насміхом над цим захопленням, якоюсь карикатурою на романтизм. Очевидно, класова протилежність і ворожість автора до шляхетського й поміщицького світу означила його ставлення в цій справі. Франків романтизм різниться від раннього романтизму великою домішкою пізнішого упадочного романтизму, а також тим, що він не нищить псевдокласичного літературного напрямку. З відродженням пізнішим романтизмом спільні у Франка таємничість, поплутані ситуації, екзотичність фабули, описування передусім опришків і розбишак, диких гірських околиць, захованих скарбів, підземних печер і ходів, таємничих і недоступних островів, урочистих присяг у незвичайних обставинах, страшних проклять, викрадання малих дітей, жорстких мук, нечуваної помсти, старої зненависти двох родів, зустрічей у монастирях, у старих бібліотеках, та ще о 12-й годині вночі тощо. „Петрії і Довбушки“ визначаються й деякою солодкавістю, ще не раз сполучається з тужливістю, а також містицизмом.

Дійові особи переважно охарактеризовані схематично, загально й зовнішньо. Їх не раз важко через те собі уявити. До того вони переважно поділяються на позитивні й негативні типи. У позитивних звичайно немає нічого злого, а в негативних нічого доброго. Отож мавмо яскраву однобічність, що одночасно виявляє також невміння автора. Однак в ї цікаво схарактеризовані люди, як, наприклад, воввода, божевільна Демчиха, Бляйберг тощо. — С. Єфремов занадто генералізує оті хиби, критикуючи в цього боку Франкову повість.

За Франкової молодости, українські письменники в Західній Україні, пишучи оповідання чи повість, немов розмовляли з читачем, вставляли пиклики й промови до читача, свої міркування та моралізації, виклики, а часом покликувалися на якісь історичні документи, свідоцтво якихось людей тощо. Так була написана й перша редакція „Петрії і Довбушуків“. Значить, також на тій особливості форми позначився вплив сучасної української літератури в Західній Україні.

Мова, що її вживав Франко в першій редакції повісті, штучна, пересипана русизмами, польонізмами, діалектом тощо. Граматичні форми не раз неправильні. Стиль неприродний, взятий на незвичайність і урочистість самого змісту.

Також і в цій справі позначився важливий і не абиякий вплив народництва й Драгоманова на Франка: він перейшов від романтизму до реалізму, від штучного й підвищеного стилю до звичайного; від штучної мови до звичайної української мови. Схиблення від цього нового шляху були б для дальшого розвитку літературно-мистецького талану письменника дуже небезпечні.

Літературознавці не однаково оцінюють Франкову творчість у першому періоді його літературного розвитку, і зокрема його повість „Петрії і Довбушки“. С. Єфремов прикладає до неї мірку народницького реалізму, отож підходить абстрактно, і вважає її зовсім безвартісним твором з літературно-мистецького становища. М. Євшан старався показати її на тлі тодішнього розвитку літератури

в Галичині. Сам автор намагається підкреслити позитивні боки своєї повісті, вказуючи одночасно на деякі її хиби.

Коли вилучити з першого періоду творчості Франка оповідання „Лесишина челядь“ і зарахувати її до другого — реалістичного й соціалістичного періоду його творчості, то треба сказати, що „Петрії і Довбушки“ найбільший і, безперечно, найкращий твір письменника в цьому періоді.

В усій творчості Івана Франка ця повість стоїть одинцем. Другої такої він не міг написати і не написав, як вірно зазначає М. Євшан. Правда, Омелян Огоновський на підставі розгляду казки „Без праці“ вважав, що „така (фантастична—Р. З.) манера оповідання є авторів (Франкові — Р. З.) справді по нутру“, та що він не міг її повбутися „досі“ (писано на початку 1890 років; видано 1893 року.—Р. З.)¹. Здається, що Огоновський не думав тут про романтичний стиль, а тільки про саму фантастику.

Твори з глибоким соціальним змістом, із спробами вирішити проблеми соціального чи національного руху, із з'ясуванням різних методів роботи на цих полях діяльності — зустрічаються ввесь час під час Франкової літературної діяльності. Так що „Петрії і Довбушки“ розпочинають цілу серію подібних з цього боку творів, але вже писаних реалістично.

Навіть окремі елементи цієї повісті повторюються не раз опісля: Наприклад, думка про використання награбованих скарбів для соціальної діяльності повторюється в значно зміненому вигляді чотири роки пізніше (1880 р.) в конспекті оповідання „В тюремнім шпиталі“, одинадцять років пізніше (1887 року), коли Франко писав на конкурс щоденника „Kurjer Warszawski“ повість „Лель і Полель“ та 26 років пізніше в оповіданні „В тюремнім шпиталі“. У згаданій повісті розбишча Семко Туман, що грабив бідних², залишає свій скарб двом львівським „яндрусам“ Калиновичам, що мають вивчитися і вже як дорослі використати його на оборону й допомогу бідному населенню, кривдженім селянам, найбільш таким, що їм поміщики відбирають ліси й пасовиська³, що було тоді і до того звичайним щоденним явищем у Західній Україні. Брати Калиновичі дійсно — за повістю — добули цей скарб і використали його на заснування політичного щоденника, що розкривав різні шахрайства й махінації поміщиків, та гуртував соціальні сили для боротьби з ними. В оповіданні „В тюремнім шпиталі“, що написане на підставі згаданого конспекту 1902 року, оповідається, що розбийник, дід Гарасим хоче передати свій закопаний скарб героєві оповідання, щоб він використав його „на добро для бідних“. Однак Гарасим помер, поки ще встиг сказати, де той скарб схований⁴.

П'ятнадцять років після „Петрії і Довбушуків“ (1891 року) Франко написав казку „Без праці“. Тут він пише, нібито наймит Іван Лінох звільнив „бескидського діда“, котрий пильнував під землею Довбушевих скарбів, що їх не можна віднайти, бо камінь із знаком, що вказував вхід до печери, обернено⁵. Дід і наймит заходять до скарбниці, що в її описі звернуто більше уваги на мистецький вигляд і приємне враження від помешкання, тоді як в „Петрії і Довбушках“ автор

¹ Огоновський О.—Цит. твір. Стор. 1063.

² Франко І.—Твори, т. XXX. Стор. 105.

³ Там же.

⁴ Франко І.—Твори, т. II. Вид. „Рух“, 1930 р., Стор. 154—155.

⁵ Франко І.—Твори, т. II. Харків, 1930 р. Стор. 159—160.

більш цікавився великими багатствами. З тих скарбів Дід подарував Лінохові один чудесний перстень¹.

Отже бачимо, що не тільки основна думка в повісті „Петрії і Довбуцуки“ частково повторюється в дальшій літературній творчості автора, але також окремі мотиви через деякий час знову вириваються у його літературній роботі дещо змінені.

Зацікавлення соціальними питаннями, виявлене в „Петріях і Довбуцуках“ скоро побільшилося дуже значно і приняло соціалістичний та революційний напрям. Отож ця повість є наче вияв початку того всебічного дальшого розвитку.

Місце і значення цієї повісти в українській літературі — невелике, переважно історичне. Раз, як матеріал для пізнання першого періоду розквітку її автора та вихідний пункт дальшого його розвитку й дальшого розвитку його творчости. Подруге, як одинокий взірць повісти, писаної в пізньо-романтичному стилі.

Скажемо ще кілька слів оцінки цього твору. Об'єктивно треба визнати, що повість слаба з різних боків; її композиція штучна і непорядкована не тільки в першій, але і в другій редакції. І це природно. Франко тоді був замолодий, замало знав життя, замало мав літературного вироблення й досвіду, щоб дати добру повість. А редагуючи друге видання був уже занадто хворий, щоб ґрунтовно і влучно виправити всі хиби першої редакції.

Як у першій, так і в другій редакції Франко старався вкласти в свою повість дуже багато різноманітного фактичного матеріалу. Особливо це треба сказати про перше видання. Це й є виразна ознака молодечого твору.

Здорова основа класової належності самого автора і соціальних впливів селянства та ремесників на нього перемогла в ньому — ще під час писання цієї повісти — людину сформовану на старий, буржуазний лад — при першому свіжому подуві критики цього старого укладу, що надійшла з народницьких кіл та від політичної еміґрації в Швейцарії, від відомого емігранта, вченого й політичного діяча Мих. Драгоманова та його соціалістичного гуртка.

Треба сказати: манера, що в ній написано цю повість, справді відійшла безповоротно в забуття. Отож і ми не можемо й не матимемо можливости з таким захопленням вживатися тодішніми романтичними творами, з яким ними захоплювалися минулі покоління, що жили в часах виникнення і розквіту романтизму та пізнього романтизму. Через те було б несправедливо й нерозумно прикладати наші сучасні міри оцінки до давніх літературних і мистецьких творів. Їх треба оцінювати з тодішнього становища і дивитися, який вплив вони могли робити на сучасників. Зовсім інше питання виникне, коли ми схочемо вирішити, яку вагу має такий твір для нас тепер, як він ще тепер може впливати, чи як його ще тепер можна використати.

Коли ж підійти до нього з тодішнього становища, то треба сказати, що він був натуральним витвором тодішніх обставин, що саме так переломлювалися в свідомості молодого 19—20-літнього Франка. Так він відчував, так і писав. І відчував і писав відповідно до соціального замовлення тодішньої дрібнобуржуазної інтелігенції: писав по-романтичному.

Романтизм його твору ориґінальний поставленням у ньому соціального й національного питання та зв'язком з класовою боротьбою в минулому і з сучасним йому побутом. Соціальне питання внесене сюди через глибокий зв'язок автора з селянством.

Треба сказати, що ціла низка подібних пізньо-романтичних творів давала подібну форму і гірший зміст. Поза романтичною фабулою в них не було ніякого глибокого

змісту. З цього боку Франкова повість набагато відрізняється серед сучасної літератури. Вона ставить основні соціальні проблеми свого часу і старатється дати їм розв'язку. Це дуже корисно виділяє цю повість із цілої маси інших романтичних творів.

Цією своєю соціальною насиченістю вона має деяку вагу ще й тепер. І коли прийдеться вибирати як приклад, як взірць якийсь пізньо-романтичний твір, то безумовно наша увага спиниться на цьому творі, на його першій і другій редакції.

Крім того, цей твір має вагу для пізнання розвитку соціально-політичних поглядів Франка. Він показує, що молодого 19-літнього юнака глибоко цікавили питання соціальні, національні й культурні. Він старався вже тоді знайти шляхи для піднесення селянства і для національного визволення України та емансипації національних меншостей. Його твір показує одночасно, що з переїздом до Львова соціально-політичний світогляд Франка скоро й набагато поширився проти його дрогобицьких часів.

Коли він кінчав свою повість 1876 року, у нього почалася перебудова всього світогляду, починаючи з економічних і соціальних та національних питань, що, зрештою, дуже виразно бачимо в повісті, — переміна поглядів культурних і мистецьких, поглядів на своє і всієї інтелігенції становище в суспільстві та своє і її видання; і кінчаючи мовою та правописом. Він завзято мислився з соціалізмом, перейшов від романтизму до реалізму, став виробляти собі матеріалістичний світогляд. Коротко: з Деджалика став Мироном.}

Р. Заклинський.

¹ Франко І. — Твори, т. II. Харків, 1930 р. Стор. 167—168, 171—172.

ПРИМІТКИ

Вперше поміщено повість „Петрії і Довбушуки“ в студентському журналі „Друг“, що був органом товариства „Академічний¹ кружок“ у Львові, і виходив два рази на місяць. У другому річнику того журналу 1875 року почали друкувати цю повість. Перший її розділ поміщено на першому місці 19 номера журналу, що вийшов 13 жовтня 1875 р. (н. ст.) під таким заголовком: „Петрії и Довбушуки“ „повість Джеджалика въ трехъ частяхъ (часть первая)“. Друкування продовжувало в наступних номерах: в 20 (від 27 жовтня н. ст.) поміщено другий і частину третього розділу, в 21 кінець третього і четвертий розділи, в 22 п'ятий і шостий розділи, в 23 сьомий і частину восьмого в 24 номері, що вийшов 27 грудня (н. ст.) 1875 року, вміщено докінчення восьмого і початок дев'ятого розділів. (Стор. 444—449, 465—474, 490—498, 514—526, 537—545, 561—569).

Решту повісти, що, як відомо, в першій редакції складалася з трьох частин, видруковано в „Друзі“ 1876 року. А саме: в 1 номері від 13 січня 1876 р. (н. ст.) поміщено докінчення дев'ятого і початок десятого розділу (стор. 6—9); в 2 докінчення 10, 11 і початок 12 розділу (стор. 19—23); в 3 номері докінчення 12, 13 і частина 14 розділу (стор. 38—43); в 4 решта 14, 15 і частина 16 розд. (стор. 53—58); в 5 номері кінець 16, 17, 18, 19 і 20 розділи — до кінця першої частини (стор. 67—75). Значить, друкування цієї частини закінчено 13 березня 1876 року.

27 березня почав „Друг“ друкувати другу частину повісти в номері 6 (стор. 88—92, перший розділ). В 7 номері поміщено другий розділ (стор. 100—104). У 8 номері, що вийшов 27 квітня (н. ст.) не помістили нічого з Франкової повісти. Може бути, що автор виїжджав зі Львова додому під час перерви в навчанні в університеті, і через те не дав матеріялу до цього номеру. В 9 номері, що вийшов 13 травня, поміщено частину 3 розд. (стор. 134—136); в 10 решту 3 і початок 4 розд. (стор. 151—154); в 11 на першому місці закінчення 4 розд. (стор. 161—165); в 12, що вийшов 27 червня, немає нічого з „Петрії і Довбушуків“; в 13 (від 13 липня) 5 і початок 6 розд. (стор. 197—201); в 14 і 15 (подвійному) номері за 5 серпня, решту 6, 7 і 8 розд.; в 16, що має дату 27 серпня (н. ст.), немає нічого з Франкової повісти; в 17, що вийшов 13 вересня, закінчення другої частини повісти, а саме розділи 9—12 (стор. 262—272). Перерив у друкуванні повісти від 5 серпня (матеріал, ясно, автор передав до редакції багато раніше) до 13 вересня викликаний, мабуть, поїздкою

¹ Значить: студентський.

² Повний заголовок журналу такий: „Друг—письмо для беллетристики и науки“

автора на вакації. Мабуть тоді він і написав 9—12 розділи другої частини своєї повісти, що їх і набрано в першій половині вересня. Мабуть тоді ж написав усю третю частину повісти, що її дуже скоро надруковано. Друкування другої частини повісти закінчено 13 вересня 1876 р.

Третю частину почав журнал друкувати 27 вересня того ж року в наступному номері — 18. Тут вміщено велику частину 1 розділу (стор. 281—284). В 19 номері видруковано закінчення 1, 2, 3 і 4 розд. (стор. 294—301); в 20, від 27 жовтня, 5—9 розд. (стор. 305—312). На тому закінчено третю частину. Це все першодрук першої редакції повісти.

Отож першу частину повісти друковано 5 місяців від 13 жовтня 1875 р. до 13 березня 1876 р. Другу частину п'ять з половиною місяців, від 27 березня до 13 вересня 1876 р. Третю частину всього 1 місяць, від 27 вересня до 27 жовтня 1876 р.

Другу редакцію повісти надруковано вперше 1913 р. в Чернівцях у бібліотеці для молоді, що її видавав Василь Сімович, під заголовком: „Франко Іван: Петрії і Довбушуки. Повість у двох частях. Друге перероблене видання із 6 образками й портретом автора. Чернівці, 1913“. Стор. 292, 8^о.

Першу редакцію, що виходить оце вдруге — подаємо за першодруком. Другу редакцію, що виходить уже третім виданням, даємо за текстом другого видання другої редакції, що означене в друку як третє видання повісти (вважаючи за перше видання першу редакцію, поміщену в „Друзі“). Воно поміщене в X томі „Творів“ І. Франка, що видало видавництво „Рух“ 1928 р. під заголовком: „Франко Іван: Петрії і Довбушуки. Повість у двох частях. Третє видання. Харків“. (1928). Стор. 252. Це видання приготував до друку І. Лизанівський за загальною редакцією С. Пилипенка.

Текст першої редакції повісти, вміщеної в цьому томі, досить змінений, проти першодруку. Зміст залишений такий, як був у першій редакції. Правопис змінено на сучасний. Мову виправлено, але не на сучасну українську мову, а на Франкову мову. Змінюючи мову, видавництво старалося, з одного боку, зробити першу редакцію повісти легшою для сучасного читача, а з другого боку, не попасти в протилежну крайність, і не зробити через те анахронізму: не дати давньої романтичної повісти в сучасній мовній формі.

Отож у повісті залишено все те, що може легко зрозуміти теперішній читач, і що не буде дуже вражати його слух. Залишено також місцевий мовний кольорит, що подекуди відбився в цьому творі. Як взірць виправляти мову взято ті зміни, що їх зробив Франко в другій редакції своєї повісти. Однак разом з тим першу редакцію не підігнано зовсім під другу щодо мови. Те, що можна було залишити без зміни, оставлено так, як було в першій редакції.

Один тільки анахронізм внесено в мову: слово „жид“ замінено словом „еврей“. Це зроблено передусім через те, що Франко вживав слова „жид“ не в образливому значенні, а в такому значенні, яке по всій Україні має слово „еврей“. Зроблено це також через те, що це видання не в наукове ані академічне, де ходить про точну передачу тексту. Зрештою, редактор вважав, що коли б Франко видавав тепер свою повість, то він сам замінив би так це слово, вважаючи на весь його соціально-політичний світогляд.

Змінено також ім'я „Євдокія“ (вжите автором помилково) на „Теодозія“.

Вважаємо за відповідне зазначити тут також, що редакторові багато допомогли в його роботі оці товариші й установи: О. Я. Павлик, подаючи вказівки про

потрібну літературу та вишукуючи книжки в час, коли бібліотеки були закриті
Л. Д. Мулявка, працюючи передусім щодо мови першої редакції та вказуючи на
побутові сцени в другій редакції, М. П. Вікул, працюючи й подаючи вказівки щодо
мови другої редакції, В. Б. У., відділ Усгаініса, бібл. ім. Короленка, М. І. Ясин-
ський, П. Б. Горянський та М. К. Коворіс — усі бібліографічними вказівками чи
уважливим ставленням до потреб редактора.

Редактор дякує всім цим товаришам і установам за їхню ввічливу допомогу.

Р. Заклинський.

